

POLSKIE TOWARZYSTWO FILOZOFICZNE

RUCH FILOZOFICZNY

KWARTALNIK

z a ł o ż o n y   p r z e z

KAZIMIERZA TWARDOWSKIEGO

TOM LV
NUMER 4

Jan Woleński: W sprawie historii filozofii w Polsce – Jerzy Perzanowski: Pięćdziesiąt lat logik parakonsystentnych – Jadwiga Mizińska: Sprawozdanie z konferencji „Problemy edukacji filozoficznej” – Jadwiga Mizińska: Sprawozdanie z konferencji „Ukraina, Polska: dialog kultur” – Iwona M. Perkowska: Sprawozdanie z uroczystości nadania sali imienia Profesor Iji Lazari-Pawłowskiej – Sławomir Baczułlis: „Ekologia–Polityka–Kultura. Społeczne przesłanki i przejawy kryzysu ekologicznego” – ogólnopolska konferencja naukowa. – Autorefery z odczytów i wykładów. – Recenzje i sprawozdania. – Z życia Polskiego Towarzystwa Filozoficznego. – Autobiogramy. – Przegląd czasopism (W. Mincer). – Zapiski bibliograficzne (W. Mincer). – Wiadomości bieżące.

SPIS RZECZY

Jan Woleński – W sprawie historii filozofii w Polsce	559
Jerzy Perzanowski – Pięćdziesiąt lat logik parakonsystentnych	567
Jadwiga Mizińska – Sprawozdanie z konferencji „Problemy edukacji filozoficznej”	577
Jadwiga Mizińska – Sprawozdanie z konferencji „Ukraina, Polska: dialog kultur”	581
Iwona M. Perkowska – Sprawozdanie z uroczystości nadania sali imienia Profesor Iji Lazari-Pawłowskiej	583
Sławomir Baczulis – „Ekologia–Polityka–Kultura. Społeczne przesłanki i przejawy kryzysu ekologicznego” – ogólnopolska konferencja naukowa.....	585
Autoreferaty z odczytów i wykładów.....	589
K. Wolsza: Gibt es einen polnischen analytischen Neuthomismus, s. 589.	
M. Gensler: Główne nurty myśli franciszkańskiej w średniowieczu, s. 595.	
K. Michalski: Egzystencja ludzka jako właściwy „przedmiot” filozofii w myśleniu Karla Jaspersa, s. 605.	
Recenzje i sprawozdania	619
A. Lohner: Der Tod im Existentialismus (K. Michalski), s. 619. H. Schneider, N. Waszek: Hegel in der Schweiz (M.N. Jakubowski), s. 621.	
Autobiogramy	625
S. Kowalczyk, s. 625. R. Kozłowski, s. 636.	
Przegląd czasopism (W. Mincer).....	641
Analysis, s. 641a. Erkenntnis, s. 642a. Husserl Studies, s. 642b. Kant-Studien, s. 642b. Linguistics and Philosophy, s. 643a. Metaphilosophy, s. 643a. Mind, s. 643a. Philosophical Studies, s. 643b.	
Zapiski bibliograficzne (W. Mincer).....	645
a) Prace opublikowane w Polsce, s. 645a. b) Piśmiennictwo obce, s. 657b.	
Wiadomości bieżące	665
Wiadomości wydawnicze: publikacje jednostkowe, s. 665a; publikacje zbiorowe, s. 667b; wydawnictwa ciągłe, s. 668a; czasopisma, s. 671a; Bibliografie, leksykony, informatory, s. 672a. Odczyty i wykłady, s. 672a. Organizacje, s. 672a. Zjazdy i kon- ferencje, s. 672b. Nauczanie, s. 674a. Wiadomości osobiste, s. 674b. Konkursy i nagrody, s. 675a. Varia, s. 675a. Nekrologia, s. 675a.	

PL ISSN 0035-9599

POLSKIE TOWARZYSTWO FILOZOFICZNE

RUCH FILOZOFICZNY

KWARTALNIK

z a ł o ż o n y   p r z e z

KAZIMIERZA TWARDOWSKIEGO

TOM LV
NUMER 4

wydawnictwo
adam marszałek

1998

Komitet Redakcyjny
ZARZĄD POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOZOFICZNEGO

Redaktor
LEON GUMAŃSKI

Sekretarz Redakcji
RYSZARD WIŚNIEWSKI

Korespondenci
BOLESŁAW ANDRZEJEWSKI (Poznań), CZESŁAW GŁOMBIK (Katowice), MARIA
GOŁASZEWSKA (Kraków), JACEK J. JADACKI (Warszawa), RYSZARD KLESZCZ (Łódź),
TADEUSZ KWIATKOWSKI (Lublin), EUGENIUSZ ŻABSKI (Wrocław),
EWA ŻARNECKA-BIAŁY (Kraków)

Adres Redakcji
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Filozofii,
ul. Podmurna 74, 87-100 Toruń

Wydano z pomocą finansową Komitetu Badań Naukowych

©Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek
Toruń 1998

Printed in Poland

WYDAWNICTWO ADAM MARSZAŁEK
87-100 Toruń, ul. Przy Kaszowniku 37/23
tel. (0-56) 62 322 38, 660 81 60
Wydanie I. Ark. druk. 14,9. Ark. wyd. 8,7.
Druk: Drukarnia Marszałek
87-100 Toruń, ul. Rydygiera 12a
tel. (0-56) 645 50 56, 648 38 60 w.40

Jan Woleński

W sprawie historii filozofii w Polsce

W maju 1998 r. ukazała się nowa encyklopedia filozoficzna *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, pod red. E. Craiga. Jest to monumentalne dziesięciotomowe dzieło, które zapewne stanie się standardem na kilka dekad. Zastępuje poprzednią encyklopedię *The Encyclopedia of Philosophy*, pod red. P. Edwardsa (MacMillan and Free Pres, New York 1967, 8 tomów). Nowa encyklopedia, podobnie jak poprzednia, zawiera hasła „polskie”. Oto one: Ajdukiewicz (autor: J. Woleński), Cieszkowski (autor: L. Stepelevich), Filozofia w Polsce (autorzy: J. Czerkawski, A. B. Stępień, S. Wielgus), Ingarden (autor: A. B. Stępień), Kotarbiński (autorka: B. Stanosz), Leśniewski (autor: J. Woleński), logika w Polsce (autor: J. Zygmunt), Łukasiewicz (autor J. Woleński), Petrażycki (autor: A. Peczenik), socynianizm (autor: J. Marshall), Tarski (autor: R. Murawski) i Twardowski (autor: J. Woleński). Nie jest ich wiele, chociaż więcej niż w encyklopedii pod red. Edwardsa – „nowe” to Cieszkowski, logika w Polsce (aczkolwiek w poprzedniej był rozdział o polskich logikach w hasle o historii logiki, w nowej takiego hasła w ogóle nie ma), Petrażycki i socynianizm. Niewielka liczba haseł dotyczących Polski stawia szczególne wymagania przed opracowaniem filozofii polskiej jako pewnej całości. Niestety jest to hasło (znajduje się w tomie 7, ss. 483–489) po prostu złe. Krytycznemu komentarzowi do niego jest poświęcona niniejsza notatka.

Autorzy nie mieli łatwego zadania, gdyż redaktor całości nie „przyznał” zbyt wiele miejsca większości „narodowych” haseł. Spowodowało to potrzebę informacji niezwykle skondensowanej i konieczność pominięcia obszerniejszych uwag o charakterze interpretacyjnym. Przypatrzmy się tedy rezultatom. Rzecz podzielona jest na cztery ustępy: okres średniowieczny (XII w. – I poł. XV w.), okres nowożytny (II poł. XV w. – koniec XVIII w.), wieki XIX–XX i okres współczesny (po 1945 r.); dla porządku trzeba zaznaczyć, że czas po 1945 r. to w końcu też (jeszcze) wiek XX. Trudno mówi się o współczesności, a więc nie dziwi, że okres czwarty został potraktowany krótko. Pozostałe są objętościowo w przybliżeniu równe.

Oto nazwiska średniowieczne, które znalazły uznanie autorów: Mateusz z Krakowa, Jan z Paradyża, Wincenty Kadłubek, Marcin Polak, Peregryn z Opola, Witelo, Piotr Wysz, Stanisław ze Skarbimierza, Paweł Włodkowic, Benedykt

Hesse i Paweł z Worczyna. Nie będę dyskutował, czy wszyscy słusznie czy nie, natomiast na pewno brakuje wzmianki o Janie z Głogowa (jedyne Polak wymieniony w słynnej *Geschichte der Logik in Abendlande* Karla Prantla), Jakubie z Gostynina, Michale z Wrocławia, Michale Twarogu z Bystrzykowa i Janie ze Stopnicy. To przecież postaci ważne w polskiej (i nie tylko) filozofii średnio-wiecznej.

Pominięcia w ustępie drugim i trzecim są znacznie bardziej drastyczne. Zabrakło miejsca dla Grzegorza z Sanoka, Kallimacha, Braci Polskich (a mają własne hasło), Sebastiana Petrycego, Adama Kochańskiego (tak przecież cenionego przez samego Leibniza), Marcina Śmigleckiego (którego podręcznik logiki był tak popularny w Oxfordzie, że istniało tam specjalne bractwo jego użytkowników), Stanisława Konarskiego, Jana i Jędrzeja Śniadeckich, Hugona Kołłątaja, Hieronima Stroynowskiego i Stanisława Staszica. Wymienieni są: Mikołaj Kopernik (na końcu poprzedniego ustępu), Jan Schilling, Grzegorz ze Stawiszyna, Andrzej Frycz-Modrzewski, Stanisław Orzechowski, Jerzy Gengel i Andrzej Malczewski; znajduje się też wzmianka o jezuitach wileńskich, ale bez informacji, że tworzyli oni szkołę *scholastici juniores*.

A w ustępie o XIX w. nic nie ma o Józefie Gołuchowskim, Józefie Kremerze, Karolu Libelcie, Maurycem Mochnackim, Bronisławie Trentowskim, a także trzech wieszczach, którzy byli przecież nie byle jakimi filozofami; polska filozofia narodowa (tej nazwy nie ma, a szkoda) jest reprezentowana jedynie przez Hoene-Wrońskiego i Augusta Cieszkowskiego. A przecież byli jeszcze myśliciele tej miary, co Feliks Jaroński, Józef Kalasanty Szaniawski czy Adam Ignacy Zabellewicz. Dalej jest mowa o Michale Wiszniewskim, Julianie Ochowiczu, Władysławie Biegańskim, Henryku Struvelu i Wincentym Lutosławskim. Nie mam nic przeciwko nim, ale sądzę, że filozoficzne zasługi Adama Mahrburga i Władysława Weryhy nie były mniejsze niż Biegańskiego, Ochowicza czy Struvela.

Przedstawiając filozofię polską w XX w., autorzy zapomnieli o Tadeuszu Kotarbińskim i Leonie Petrażyckim, co jest prawdziwym skandalem z uwagi na to, że obaj mają własne hasła. Ignorancja, niechlujstwo czy może celowe przemilczenie, przynajmniej w przypadku Kotarbińskiego? A rezultat jest taki, że ważne i oryginalne idee (reizm i psychologizm w prawoznawstwie) pochodzące z Polski w ogóle nie są wspomniane w ogólnym hasle o filozofii polskiej.

A ponadto brakuje Władysława Witwickiego, Witkacego, Henryka Elzenberga, Czesława Znamierowskiego, Floriana Znanieckiego czy Ludwika Flecka, aby wymienić tylko tych najznacniejszych. Nie ma też mowy o Stanisławie Leśniewskim i Janie Łukasiewiczu, do tej kwestii jeszcze wrócę, bo wiąże się ze sprawą rozumienia szkoły lwowsko-warszawskiej. Wymienieni są (w takiej kolejności): Kazimierz Twardowski, Leopold Blaustein, Kazimierz Ajdukiewicz, Alfred Tarski, Tadeusz Czeżowski, Zygmunt Zawirski, Władysław Heinrich, Narcyz Łubnicki, Bolesław Gawecki, Joachim Metallman, Leon Chwistek, Władysław Tatarkiewicz, Benedykt Bornstein, Roman Ingarden, Idzi Radzi-

szewski i Konstanty Michalski. Większość tych nazwisk, na pewno zasługuje na to, ale w kilku przypadkach odnosi się wrażenie, że autorzy wybierali na „chybił–trafił” lub dokonali jakiegoś losowania. A do wykazu filozofów współczesnych odniosę się przy końcu.

Hasło zawiera sporo wątpliwych ocen i sformułowań. Niech będzie, że Wincenty Kadłubek był filozofem, ale skąd przekonanie, że była to postać o randze międzynarodowej (*international stature*)? Zestawienie Kadłubka (podobnie Marcina Polaka i Peregryna z Opola) z Witelonem jest w tym kontekście czymś osobliwym. To dobrze, że autorzy wspomnieli o poglądach Pawła Włodkowica, ale dlaczego ograniczyli jego wpływ wyłącznie do Polski, skoro odegrał on ważną rolę w rozwoju prawa międzynarodowego; znany był zresztą w świecie pod zlatynizowanym nazwiskiem Paulus Wladimiri. Dlaczego autorzy uproszcili obraz scholastyki krakowskiej przez pominięcie szkotyizmu? Niemniej jednak, przedstawienie okresu średniowiecznego w haśle nasuwa bodaj najmniej wątpliwości.

Autorzy przedstawiają filozofię Odrodzenia jako eklektyczną, bo korzystając z rozmaitych starożytnych inspiracji i przeciwstawiają ją scholastyce. Jest tutaj jednak najwyraźniej ukryta jakaś ocena negatywna, w przypadku Polski tym bardziej niewłaściwa, że nasza scholastyka była w dużej mierze właśnie eklektyczna. O Reformacji jest mowa, że miała charakter i pozytywny i negatywny, ale bez podania dalszych szczegółów. Pewnie trudno byłoby rzecz wyjaśnić w kilku słowach, ale najlepiej po prostu unikać tego rodzaju sformułowań.

O Fryczu–Modrzewskim czytamy, że podkreślał wartości chrześcijańskie, dążąc do unii protestantyzmu i katolicyzmu, czego rezultatem miał być zjednoczony kościół polski, zależny od króla i ekumenicznego soboru. To nie tak. U Modrzewskiego, kościół wcale nie miał być zależny od króla. Ponadto, co ważniejsze, idea Modrzewskiego nie dotyczyła wyłącznie spraw polskich, bo postulował on globalną i radykalną reformę Kościoła, której szczegóły przedstawił na przykładzie Polski (*nota bene*, uwzględniał też i kościoły wschodnie, a nie tylko protestantyzm i katolicyzm). W tej sytuacji mówienie o zjednoczonym Kościele Polskim jest mylące, bo w istocie rzeczy Modrzewski postulował kościoły narodowe i ich federację. Brakuje w końcu informacji, że Modrzewski sam był protestantem. Niby czytelnik może się tego domyślić, ale po co ma się trudzić? A w ogólności trudno zrozumieć z hasła, dlaczego ten myśliciel był tak popularny w świecie, skoro zajmował się tylko kwestiami lokalnymi, tj. polskimi.

Oświecenie zostało potraktowane w haśle w sposób naprawdę wyjątkowy. Oto odnośny fragment: „Pierwsza połowa osiemnastego wieku była kontynuacją scholastycznego dominikańskiego arystotelizmu przeciwstawiającego się nowym teoriom w dziełach takich postaci jak Jerzy Gengel (zm. 1730) i Adam Malczewski (zm. 1754). W połowie stulecia Polska zaczęła być penetrowana przez charakterystyczne idee Oświecenia (tzw. *philosophia recentiorum*), początkowo z Niemiec i Włoch. To związało niektóre wątki Arystotelesowe z wybranymi poglądami Kartezjusza, Gassendiego, Locke'a, Newtona i Leibniza.

Kwestie logiczne i epistemologiczne były podnoszone w ramach logiki, jednak przy ograniczeniu a nawet eliminacji logiki formalnej. Problemy światopoglądowe (*Weltanschauung*) przeważały w metafizyce, podczas gdy nauczanie prawa naturalnego rozwijano w etyce (...) Podkreślano obowiązek uczestniczenia w życiu społecznym i politycznym, a także istotną rolę chrześcijaństwa w kształtowaniu autentycznej kultury moralnej. Arystotelesowska filozofia przyrody została ograniczona lub nawet wyeliminowana na rzecz nowożytnych nauk przyrodniczych. Gdy idzie o rozwój Oświecenia w Polsce, to było ono dziełem duchowieństwa katolickiego, głównie zakonów, w mniejszym stopniu duchowieństwa protestanckiego, a typowe antyreligijne tendencje początkowe były nieobecne. Jednakże w końcu stulecia, przeciekły (*had seeped through*) wpływy francuskie, inspirując bardziej radykalny program oświeceniowy z racjonalizmem, empiryzmem i naturalizmem.” (s. 485/486)

I to wszystko, żadnych nazwisk (o czym już wspomniałem) i żadnej wzmianki o kontekście politycznym, w szczególności ani słowa o programie reform ustrojowych. Wydaje się, że dla autorów hasła utwory Gengela i Malczewskiego (przedstawicieli scholastyki jezuickiej, nie tej wileńskiej, ale późniejszej i znacznie późniejszej) są ważniejsze niż filozoficzne tło Konstytucji 3 Maja.

Wszelako zacytowany tekst jest po prostu historycznie błędny. Za *philosophia recentiorum* uważano w kręgach scholastycznych to wszystko, co pojawiło się po Kartezjuszu. To właśnie Gengel wystąpił najbardziej gwałtownie przeciwko owym nowościom, a więc nie mogły się one sprowadzać do idei Oświecenia. To prawda, że w Polsce można wyróżnić wczesne i późniejsze Oświecenie i, że to pierwsze było pod wpływem prądów płynących z Niemiec, trzeba jednak koniecznie dodać, że od Wolffa. Nic nie wiadomo o tym, jakoby „polscy Wolffianie” (np. Kazimierz Narbutt) łączyli Arystotelesa z Kartezjuszem, Gassendim, Lockiem czy Newtonem; Leibniz oddziałal za pośrednictwem Wolffa, ale i tutaj nie było fuzji z Arystotelesem. I skąd te wpływy włoskie? Czyje? W samej rzeczy, wpływ Oświecenia francuskiego i angielskiego (raczej brytyjskiego, bo szkockiego) pojawił się w Polsce znacznie wcześniej niż pod koniec XVIII w.

To prawda, że było wielu duchownych wśród przedstawicieli polskiego Oświecenia. Wszelako z tymi zakonami to jednak przesada, bo aktywni byli wyłącznie pijarzy, ale nie dlatego, że zakonnicy, ale po prostu jako światli ludzie. Wpływy francuskie niewątpliwie zaważyły na radykalizmie polskiego późniejszego Oświecenia, ale nie dotyczy to szkockich, bo była to filozofia zdrowego rozsądku, która w kwestiach religijnych nie odznaczała się niczym szczególnym. Skoro już mowa o radykalizmie, to nie wiadomo dlaczego autorzy hasła redukują to do kwestii religijnych. Był przecież i społeczno-polityczny. Trzeba też zauważyć, iż wśród polskich przedstawicieli Oświecenia nie było ateistów, a „antyreligijność” sprowadzała się do krytyki Kościoła katolickiego, co z upodobaniem czynili też i duchowni, nawet hierarchowie. W ogólności,

duchowieństwo polskie było wówczas bardzo silnie zróżnicowane, a nie można dzielić naszego Oświecenia na „chrześcijańskie”, bo w rękach stanu duchownego i „radykałne”, bo w stylu „francusko–angielskim”. Cała ta strategia ma i jeszcze taki negatywny rezultat, że omówienie Oświecenia nie ma się nijak do ogólnego hasła na temat tego okresu (t. 3, hasło „Oświecenie kontynentalne), do którego nasi autorzy odsyłają.

Kolejna wpadka dotyczy pozytywizmu polskiego. Za jego przedstawiciela i to pod wpływem Comte'a, Milla, Spencera, Darwina, Baina i scjentyzmu został uznany Wiszniewski. Wszelako w ogóle nie był pozytywistą, natomiast łączył, o czym autorzy wspominają idee Szkotów i Kanta. Z uwagi na czas, w którym żył (1794–1865) raczej nie podlegał wpływom Comte'a, etc., a nawet jest wątpliwe, czy w ogóle znał tych filozofów. Nie można więc pisać, jak to czynią autorzy, że Wiszniewski był pozytywistą, ale „także” sympatyzował ze Szkotami i Kantem. Pozytywizm warszawski został pominięty całkowicie, a przecież to był istotny ruch intelektualny. Dowiadujemy się tylko tyle, że o ile pozytywizm rozumie się szerzej (ale jak?), to reprezentował go Ochorowicz w badaniach nad mediumizmem i Biegański w metodologii medycyny.

Przechodzę do wieku XX. Autorzy omawiają szkołę lwowsko–warszawską i powiadają tak: „Wbrew powszechnej praktyce, trzeba odróżnić filozoficzną szkołę lwowsko–warszawską, warszawską szkołę logiczną, powstałą po 1918 r., i warszawską szkołę matematyczną”. (s. 486) Sam sporo pisałem, dlaczego warszawska szkoła logiczna powinna być zaliczona do filozoficznej szkoły lwowsko–warszawskiej i nie miejsce tutaj na powtarzanie argumentów w tej materii. Bynajmniej nie uważam, że mój pogląd jest bezdyskusyjny. Skoro jednak ktoś go kwestionuje, to winien podać jakieś racje, a nie wyrażać gołosłownych opinii. Jest też w zacytowanym fragmencie jawne nieporozumienie. Odróżnianie warszawskiej szkoły matematycznej od dwóch pozostałych jest czymś powszechnym. Nie ma więc powodu, by sugerować, że ci, co zaliczają warszawską szkołę logiki do filozoficznej szkoły lwowsko–warszawskiej nie odróżniają warszawskiej szkoły matematycznej od nich obu. Podejrzewam, że pominięcie w haśle Leśniewskiego i Łukasiewicza podyktowane zostało przekonaniem, że należeli oni do szkoły logicznej, a nie filozoficznej. Ale nawet, jeśli ktoś takowe przekonanie żywi, to nie jest to powód, aby ignorować filozoficzny aspekt prac tych logików. To, że byli oni również filozofami jest oczywiste. Znajdujemy też i takie stwierdzenie: „Po śmierci Izydory Dąbskiej w 1983 r. szkoła lwowsko–warszawska straciła na znaczeniu w porównaniu z latami poprzednimi.” (s. 488) Wedle mojego poglądu (to był zresztą również i pogląd Dąbskiej), szkoła lwowsko–warszawska *qua* szkoła skończyła się w latach 1939–1945. Pozostali jej niektórzy przedstawiciele, no i oczywiście pewna tradycja badawcza reprezentowana przez bardzo wielu filozofów polskich: Otóż, dla prominencji szkoły lwowsko–warszawskiej jako pewnej zwartej formacji filozoficznej śmierć Dąbskiej nie miała żadnego znaczenia, bo tej szkoły już wtedy dawno nie było, natomiast w sprawie wagi tego faktu dla pew-

nej tradycji badawczej, to trzeba by jednak jakoś uzasadnić ten związek, a przede wszystkim to, że owa tradycja „straciła na znaczeniu”. Mnie wydaje się inaczej, ale mogę się mylić, bo sam do niej należę, a więc niewykluczone, że nie jestem całkowicie obiektywny.

Wspominałem o tym, że o współczesności jest mało, i że jest to zrozumiałe. Ale i to, co jest budzi zastrzeżenia. Mamy taką oto periodyzację: myśl polska przeszła przez stalinizm, marksizm, okres „Solidarności” (1980–1981), aby dojść do przełomu 1989–1990, kończącego dominację partii komunistycznej. Uważam ten podział za nietrafny, nie tylko dlatego, że zabrakło np. fazy 1945–1949 czy też z powodu sugestii, że stalinizm nie był marksizmem, ale przede wszystkim z uwagi na to, że mechanicznie łączy rozwój filozofii z faktami politycznymi. Rzecz jasna owe zdarzenia miały znaczenie dla filozofii w Polsce, ale działo się w niej sporo rzeczy ciekawych, nieobecnych w innych krajach bloku radzieckiego i niezależnych od politycznego kalendarza. W szczególności, marksizm w Polsce okazał się „martwy”, by użyć określenia Leszka Kołakowskiego jeszcze przed 1989 r. (i to na długo), a jest to fenomen, o którym należy koniecznie wspomnieć.

Autorzy konstruują pewien obraz współczesnej filozofii polskiej. Wyliczają następujące orientacje: fenomenologia, tomizm, rozmaite wersje pozytywizmu i post–pozytywizmu, marksizm i filozofię dialogu, a dalej odnotowują wpływy augustynizmu, heglizmu, hermeneutyki i filozofii procesu. Mowa też o „indywidualnych” filozofiach Andrzeja Grzegorzcyka (fuzja scjentyzmu, egzystencjalizmu i chrześcijaństwa) i Jerzego Szymury (kontynuacja neoheglizmu Bradleya). Rzecz nawet nie tyle w tym, że takowe wyliczenia na ogół są niezupełne (aczkolwiek: ile jeszcze trzeba będzie tłumaczyć, że filozofia analityczna jednak nie jest jedną z orientacji pozytywistycznych czy post–pozytywistycznych) i na ogół nieaktualne w chwili ich opublikowania (wiosną 1998 r. trzeba np. powiadać o osobnym wpływie postmodernizmu, także ujęcie filozofowania Grzegorzcyka jest już nieaktualne, bo zaczął on bronić racjonalizmu w stylu szkoły lwowsko–warszawskiej), ile w ich dalszym rozwinięciu. Tylko dwie orientacje znalazły szersze omówienie, mianowicie fenomenologia i filozofia katolicka, zresztą w gruncie rzeczy z fenomenologii tylko to, co zostało zaadaptowane przez filozofów katolickich (Józef Tischner, Karol Wotyła) z wyjątkiem wzmianki o „dialektycznej fenomenologii” Władysława Stróżewskiego.

W sumie filozofia katolicka po wojnie zajęła autorom 33 linijki na 68 składających się na omówienie okresu współczesnego. Do tego trzeba też dodać 23 linijki poświęcone tomizmowi w ustępie trzecim. Cały tekst w ustępach 3 i 4 poświęcony XX w. liczy 178 linijek. Tak więc blisko 1/3 relacji poświęconej filozofii polskiej w XX w. dotyczy autorów własnej tradycji intelektualnej. Oczywiście, spowodowało to znacznie jej dokładniejsze przedstawienie aniżeli innych, a także zaważyło na doborze nazwisk: na dwunastu filozofów polskich wymienionych w ustępie 4, aż 7 (Władysław Stróżewski, Karol Wojtyła, Mieczysław A. Krapiec, Stefan Świeżawski, Mieczysław Gogacz, Andrzej Grzegor-

czyk i Józef M. Bocheński), to filozofowie katoliccy lub związani z katolicyzmem. Inni to wspomniany już Jerzy Szymura, Andrzej Nowicki (jako autor marksistowskiej wersji filozofii spotkania, w przeciwieństwie do tej rozwijanej w Papieskiej Akademii Teologicznej), Leszek Kołakowski, a ponadto Roman Ingarden i Izydora Dąmbska, ale bardziej w kontekście tradycji przedwojennych niż powstałych po 1945 r.; w istocie rzeczy, mamy więc 7 filozofów katolickich na 10 wymienionych. Otóż te dysproporcje uważam wręcz za niesmaczne. Nie ma rzecz jasna żadnego powodu, by przemilczać filozofię katolicką i jej rolę w Polsce, ale to, co zrobili autorzy hasła „Filozofia w Polsce” jest dalekie do obiektywizmu. Wiem sam, że niełatwo zawieszać własne sympatie i abstrahować do tradycji filozoficznej, w której się wyrosło, ale nie można przesadzać.

Jeśli już wspomina się o Kole Krakowskim czy lubelskiej szkole tomizmu egzystencjalnego, to wypadaloby też coś powiedzieć o lwowskim ośrodku fenomenologicznym, grupie Kotarbińskiego w Warszawie przed wojną, grupie Twardowskiego i Ajdukiewicza we Lwowie, poznańskiej szkole metodologicznej czy warszawskiej szkole historii idei. A nazwiska? Można nie lubić Adama Schaffa, ale przecież odegrał znaczącą rolę w filozofii polskiej. Zabrakło miejsca dla Klemensa Szaniawskiego, Mariana Przełęckiego, Leszka Nowaka, Jerzego Kmity, Ryszarda Wójcickiego, Władysława Krajewskiego, Bronisława Baczki czy Andrzeja Walickiego, filozofów o poważnej renomie międzynarodowej, czego jednak nie można powiedzieć o kilku z tych, którzy zostali wymienieni. Jest też mowa o emigrantach, mianowicie Bocheńskim i Kołakowskim. Ale żyją jeszcze Czesław Lejewski i Jerzy Kalinowski, wybitni logicy i filozofowie. Zaś poruszając rzecz *pro domo sua*, zignorowanie przez autorów nurtu analitycznego we współczesnej filozofii polskiej uważam za istotne przeoczenie. Skwitowanie prac całego szeregu filozofów zdaniem, że tradycje szkoły lwowsko-warszawskiej były kontynuowane w logice i metodologii nauk jest jednak daleko niewystarczające.

Tendencyjność jest widoczna nie tylko w przedstawieniu współczesności. Szereg wskazanych wyżej niedostatków ma moim zdaniem podłoże ideologiczne. Tak chyba można tłumaczyć promocję Kadłubka, brak wzmianki o Braciach Polskich, dwuznaczności w stosunku do reformacji i Frycza-Modrzewskiego, zdawkowe przedstawienie scholastyki wileńskiej (może dlatego, że to nie tomiści), potraktowanie Oświecenia (wedle typowego schematu współczesnej krytyki katolickiej) czy wreszcie pominięcie Kotarbińskiego.

Wreszcie są i drobne pomyłki, ale rażące i irytujące. Paweł Włodkowiec jest przedstawiony jako Paweł z Włodkowic. We fragmencie o Oświeceniu, autorzy, mówiąc o kwestiach światopoglądowych, wtrącają niemieckie słowo *Weltanschauung*, co może sugerować, iż używano go w Polsce w XVIII w. Nie było ono jednak stosowane nawet w języku niemieckim (wprowadził je Schleiermacher w 1813 r.), a w ogóle, to nie wiadomo, czemu owo wtrącenie ma służyć. Angielska wersja słynnej pracy Tarskiego o pojęciu prawdy ma tytuł *The Concept of Truth in Formalized Languages*, a nie *The Concept of Truth in the Lan-*

guages of the Deductive Sciences, logika wielowartościowa to, nie „multi-valent”, ale „many-valued”, Zawirski nie był bynajmniej wynalazcą logiki przyczynowości, był nim Jaśkowski, Chwistek nie szukał logiki nominalistycznej dla metafizyki, ale dla matematyki. Osobliwie jest sformułowana informacja o Kole Krakowskim jako grupie jakichś czterech, ale bez podania nazwisk.

Bibliografia jest ułożona zagadkowo. Wymienione są dzieła Bornsteina, Lutostawskiego, Modrzewskiego, Wiszniewskiego i Zawirskiego. Powiedzmy, że celowo pominięto dzieła tych, którzy mają własne hasła, ale nawet z tym wyjaśnieniem klucz jest niezrozumiały, bo niby dlaczego Bornstein, a nie np. Tatkiewicz (upodobanie autorów do Bornsteina jest zadziwiające, poświęcono mu 9 linijek, Chwistkowi zaś 4 bez wspomnienia np. o jego koncepcji wielości rzeczywistości). Poza dziełami filozofów jest wymienionych sporo opracowań, ale też w sposób selektywny. Brakuje np. obszernego dwutomowego opracowania W. Wąsika, *Historia filozofii polskiej, Zarysu dziejów filozofii polskiej 1815–1918*, pod red. A. Walickiego, wielce użytecznego dzieła *Filozofia w Polsce Słownik pisarzy*, pod red. Baczki i innych, aby wymienić tylko rzeczy podstawowe. Nie chcę twierdzić, że bibliografia jest po prostu zła, gdyż znajdują się w niej pozycje ważne, ale nie robi dobrego wrażenia to właśnie, że brak jest kilku prac o charakterze syntez, w sytuacji, gdy autorzy pamiętali o wstawieniu drobnych artykułów informacyjnych z własnego, tj. tomistycznego kręgu.

Nie ma więc wiele dobrego do powiedzenia o hasle „Filozofia w Polsce” (oryginalny tytuł „Poland, Philosophy In”) w *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Filozofia polska została w nim zniekształcona przez pominięcie całego szeregu istotnych nazwisk, a także w wyniku tendencyjnych interpretacji. Szkoda, że stało się to w tak ważnym wydawnictwie.

Jerzy Perzanowski

Pięćdziesiąt lat logik parakonsystentnych

Sprzeczności towarzyszą nam na codzien. Te raz są błahe, raz takie sobie, innym razem zaś poważne. Błahe zostawmy postmodernistom. Skupmy się na poważnych.

Czy można konsekwentnie, nie zamykając oczu, rozwijać niebanalne teorie sprzeczne? Nie tylko po to, by mieć z nich korzyść oraz odpowiedź na nurtujące nas ważne pytania. By wiedzę naszą poszerzyć. Lecz także po to, by wiedzę naszą pogłębić. By zyskać wszcz. I w głąb.

Można i trzeba. Trzeba, bo nieraz podstawowe dziedziny naszej wiedzy narażone są na sprzeczności. Przypomnijmy choćby dzieje Rachunku Różniczkowego i Całkowego. Dzisiaj wiemy, że sprzeczności, które go nękały we wczesnym okresie rozwoju, wskazywały ukryte dla ojców Analizy wymiary dziedzin liczbowych i funkcyjnych – ich domkniętość topologiczną oraz istnienie dziedzin niestandardowych. Na prawdziwe zrozumienie i zinternalizowanie sprzeczności, które objawiły się w dziedzinie zbiorów i w mechanice kwantowej nadal czekamy. Choć, przyznać trzeba, nieźle je oswoiliśmy.

Jaki jest logiczny mechanizm osławiania sprzeczności?

Oswajanie sprzeczności

19 marca 1948 r.

1. To data wydarzenia wyjątkowo owocnego w dziejach myśli polskiej. Oraz ważkiego w historii życia duchowego Alma Mater Torunensis.

W dniu tym Profesor Stanisław Jaśkowski w trakcie posiedzenia naukowego Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego TNT przedstawił pracę pt. *Rachunek zdań dla systemów dedukcyjnych sprzecznych*. Oto jej autoreferat ogłoszony w „Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, Nr 1 (1949):

Autor omawia przyczyny skłaniające go do poszukiwań rachunku zdań dostosowanego do potrzeb teorii sprzecznych. Analizuje rozwiązanie tego zagadnienia, które znalazł w różnych znanych systemach logicznych i podaje nowe rozwiązanie. Buduje system rachunku zdań zwany dyskusyjnym, definiując implikację dyskusyjną jako: „jeżeli możliwe, że p, to q”, przy czym funkcję "możliwe, że p" rozumie zgodnie ze znaczeniem, które jej nadaje Lewis w swym systemie oznaczonym jako S5. Podany jest szereg twierdzeń systemu dyskusyjnego oraz spis pewnych twierdzeń, które w systemie dyskusyjnym są odrzucone.

Pełna wersja pracy opublikowana została po polsku z francuskim streszczeniem w „*Studia Societatis Scientiarum Torunensis*”, 1948, vol. 1, 55–77.

2. W referacie opisano jakiś nowy rachunek logiczny. Cóż w tym nadzwyczajnego, zasługującego na pamięć?

Istotny, fundamentalny, był problem pracy! Nadzwyczajne jego rozwiązanie.

Zasada niesprzeczności

3. Wśród filarów myśli ludzkiej rolę podstawową pełni zasada niesprzeczności. Zakazuje ona uznawania sprzeczności, wraz zaś z zasadą wyłączonego środka mówi, że pytanie: Czy A ?, dla jednoznacznego zdania oznajmującego A , ma dokładnie jedną z dwu odpowiedzi: TAK bądź NIE.

Zasada niesprzeczności wyklucza odpowiedź: I tak, i nie¹. Każe więc szukać odpowiedzi, gwarantując zasadność poszukiwań.

Zasada niesprzeczności występuje w czterech co najmniej wersjach: METAFIZYCZNEJ – żaden przedmiot nie jest taki to a taki i nie jest taki właśnie zarazem; LOGICZNEJ – żadne jednoznaczne zdanie oznajmujące nie jest zarazem prawdziwe i fałszywe; PSYCHOLOGICZNEJ – nikt na serio nie ma sprzecznych przeżyć poznawczych, tzn. nikt na serio nie widzi i nie widzi (słyszy i nie słyszy) zarazem, itp., oraz ETYCZNEJ – nikt przy zdrowych zmysłach i rozsądny nie będzie żądał (czynił) A i $nie-A$ zarazem.

Wychodząca od Sokratesa, Platona i Arystotelesa tradycja za jedną z najwyższych zasad myślenia uznała metafizyczną zasadę niesprzeczności, wyprzedzając z niej zasadę logiczną.

Zasady te słusznie uznano za kamień węgielny racjonalizmu europejskiego. Trzeba przyznać, że nieźle żeśmy na tym wyszli.

4. Od samego zarania myśli greckiej zasady te były kontestowane, najpierw przez niektórych retorów i sofistów, później przez pewnych metafizyków (wspomnijmy choćby Hegla), na samym końcu zaś przez logików.

---

¹ Co to, to nie. *Pace* Wałęsa.

Wyzwanie sprzeczności

5. Logicy nie czynili tego bez powodu. Nieraz bowiem przychodzi nam rozważać obiekty o sprzecznym opisie, oraz badać – choćby dla naprawy – teorie sprzeczne. Wspomnijmy tutaj, na przykład, dzieje analizy matematycznej z okresu pierwszych dwustu lat rozwoju rachunku różniczkowego i całkowego.

6. Jednym z pierwszych logików, który w 1910 roku zakwestionował status metafizycznej i logicznej wersji zasady niesprzeczności był Ojciec polskiej logiki i mistrz Stanisława Jaśkowskiego Jan Łukasiewicz. W klasycznej książce *O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa* za podstawową uznał On wyłącznie zasadą niesprzeczności w wersji etycznej jako regułę, która ludzi broni przed swawolą myślową i szaleństwem.

Parasprzeczność

7. Pogląd Łukasiewicza, odkryty ponownie i spopularyzowany przez Ludwiga Wittgensteina, zrodził kwestię znalezienia interesującej i dostatecznie bogatej logiki tolerującej sprzeczności i pozwalającej na ich niesprzeczne badanie.

Problem ten po raz pierwszy rozwiązał w cytowanej pracy uczeń Łukasiewicza Stanisław Jaśkowski. Problem Jaśkowskiego był fundamentalny, rozwiązanie głębokie i inspirujące. Praca więc mogła okazać się przełomowa.

I tak właśnie się stało.

8. Punktem wyjścia Jaśkowskiego było rozważenie dyskursu – sytuacji dyskusji. Gdy pytam: Czy A ?, a nie wiem jak jest, to często rozważam obie ewentualności na raz. Podobnie, gdy broniąc A , poważnie traktuję oponenta, który twierdzi, że $nie-A$. Jaką logikę wtedy stosuję?

Z pewnością logikę klasyczną, ale tylko częściowo. Nie akceptuję, na przykład, reguły wnioskowania Dunsza Szkota, która z uznanej sprzeczności A i $nie-A$ każe wywnioskować wszystko – każde zdanie B . W dyskusjach sprzeczności nie eksplodują, nie przepełniają dyskursu!

9. Sprzeczności należy badać. Nie przeceniać. Ani tym bardziej mieć do nich stosunku bałwochwalczego, jak większość heglistów.

Przeciwnie. Badamy je, by znaleźć remedium. Jak i po to, by zrozumieć ich źródła i skutki.

10. Z tego punktu widzenia uderza mistrzostwo rozwiązania Jaśkowskiego. *Primo*, odkrył tzw. rachunek dyskusyjny D_2 , który spełnia wszystkie kryteria formalne nałożone na interesujące logiki parakonsystentne.

Secundo, konstrukcja Jego pozwoliła sprzeczności pojawiające się na gruncie rozważanej teorii T rozpatrywać jako stwierdzenia przypadkowe na gruncie związanej z nią teorii modalnej $M(T)$ pełniącej rolę metateorii T .

Tertio, pozwala to na niesprzeczne badanie sprzeczności, niekiedy na zrozumienie ich mechanizmu i źródeł.

11. Wystąpienie Jaśkowskiego było podwójnie na czasie. W Polsce lat czterdziestych i pięćdziesiątych wniosło ono rzeński powiew racjonalizmu w czasach bałwochwalczego celebrowania sprzeczności (co pamiętają przynajmniej wcale liczni absolwenci WUML).

Na świecie zaś o kilka lat wyprzedziło bieg wydarzeń. W latach pięćdziesiątych różnymi wiedziami motywami badania nad paraspzecznością zaczęli logicy latynoamerykańscy F. Asenjo z Argentyny i N. da Costa z Brazylii.

Szczególnie wielką rolę w powstaniu logik parakonsystentnych odegrał Newton da Costa, laureat tegorocznego medalu zasługi UMK, który słusznie może być nazywany współojcem logik parakonsystentnych. Przyczynił się On także do ich rozkwitu w latach 70-tych na terenie Polski. Na UMK ukonstytuowała się wtedy bardzo aktywna grupa badaczy (L. Dubikajtis, J. Kotas i Jego uczniowie: W. Dziobiak, J. Błaszczuk, M. Urchs, T. Furmanowski). W Krakowie badania podjął J. Perzanowski, w Lublinie J. Paśniczek i jego współpracownicy, we Wrocławiu zaś R. Tuziak.

Z kolei, w latach sześćdziesiątych badania rozpoczęli amerykańscy i australijscy logicy relewantni (R. Routley–Sylvan, R. Meyer, G. Priest i inni); w latach 80-tych zaś logiki parakonsystentne zrobiły karierę na pograniczu logiki i informatyki, gdzie tworzą jedną z głównych rodzin logik niemonotonicznych.

Owocność

12. Doprowadziło to do tego, że w połowie lat osiemdziesiątych *Mathematical Reviews* wydzieliły stosowną poddyscyplinę.

Z pracy Jaśkowskiego jakby zrodziła się cała działka logiki. Przeszła więc ona na piątkę test czasu i owocności – *po latach po owocach poznać je*.

Pamięć

13. Jak pisałem wyżej badania nad tym zgoła fundamentalnym problemem z sukcesem w 1948 r. rozpoczął śp. Profesor Stanisław Jaśkowski.

W pięćdziesiąt lat później Toruń w dn. 15–18 lipca 1998 r. gościł dedykowaną Jaśkowskiemu konferencję międzynarodową „Parainconsistent Logic, Logical Philosophy, Mathematics and Informatics”. Udała się nad wyraz. Wzięło w niej udział 74 uczestników – 31 z Polski, 43 zaś z zagranicy; łącznie z 13 krajów: Argentyny, Australii, Belgii, Brazylii, Francji, Izraela, Japonii, Niemiec, Polski, Rosji, Szwecji, Ukrainy, USA i Włoch. Była też bardzo dobrze obsadzona – kilkunastu uczestników to prawdziwe tuzy. Obecne były wszystkie grupy badaczy – od seniorów (znakomity prof. Robert Meyer) do doktorantów i nawet, raz lub dwa razy, studentów.

14. Potwierdziło się to, o czym pisałem uprzednio. Logiki parakonsystentne to dziedzina żywotna, ważna z przyczyn podstawowych oraz ważka

z uwagi na różnorakie zastosowania, głównie w logice informatycznej oraz teorii Sztucznej Inteligencji.

15. Kluczową chwilą inauguracji Konferencji było wręczenie Medalu Zasługi UMK prof. Newtonowi da Costa, współtwórcy logik parakonsystentnych. Zdrowie nie pozwoliło Mu wziąć udziału w Konferencji. Godnie został jednak zastąpiony przez swą wybitną uczennicę prof. Italę D'Ottaviano z Uniwersytetu w Campinas, która z rąk Prorektora prof. Wojciecha Popławskiego odebrała medal i – jak słyszałem – przekazała go już Laureatowi.

16. Obrady Konferencji podzielone były na 9 sekcji. Jedną z sesji „Niebo gwiazdziste nade mną, prawo niesprzeczności we mnie” odbyła się w gościnnym Centrum Astronomicznym w Piwnicach, gdzie też niezrównany zespół p. Marca przygotował niezapomniane Garden Party.

17. Głównymi punktami Konferencji były z pewnością odczyty plenarne oraz niektóre wyróżnione odczyty sekcyjne. Przedstawię je krótko w kolejności wystąpień. Daniele Mundici z Włoch mówił nt. związków między logikami Łukasiewicza, kombinatoryką i problemem Jaśkowskiego (wskazania interesującej i bogatej logiki pozwalającej na badanie sprzeczności). Pokazano, m.in., że nieskończenie-wartościowa logika Łukasiewicza pozwala na naturalną formalizację wynikania z chybionymi przesłankami i przez to dostarcza eleganckiego rozwiązania problemu Jaśkowskiego. Z kolei, Diderik Batens z Belgii przedstawił pewne niemonotoniczne mechanizmy pozwalające na operowanie informacjami sprzecznymi. Wybitny znawca logik wielowartościowych Azriel Avron z Izraela przedstawił dyskusję siły wyrazu języków logik trójwartościowych. Itala D'Ottaviano z Brazylii naszkicowała ogólną teorię interpretacji i tłumaczenia między logikami, podczas gdy Robert Meyer w świetnym wystąpieniu wprowadzał w tajniki relewantnych arytmetyk, które są dowiedlnie niesprzeczne, choć dopuszczają parakonsystentne modele. Matematyka nieklasyczne różni się zasadniczo od standardowej matematyki opartej na logice klasycznej!

Dalej, Andrzej Wroński z UJ zrekapitulował wyniki kierowanej przez siebie grupy logików algebraicznych nt. różności fregowskich i algebr równoważnościowych, Max Urchs z Uniwersytetu w Konstanz i UMK starał się zaś scharakteryzować intrygujące sprzeczności. Wszak, jako rzekliśmy na początku, nie każda sprzeczność zasługuje na uwagę, a co dopiero na opinię czegoś intrygującego. Lider francuskich logików informatycznych Luis Fariñas del Cerro przedstawił uogólnienie metody tablicowej dla logik modalnych na przypadek reguł zależnych od szerokiej klasy grafów relacji. Czołowy logik japoński Hiroakira Ono przedstawił główne wyniki i problemy dotyczące słabych logik, w których opuszczono bądź osłabiono reguły strukturalne.

18. Zapytajmy teraz: Jaki jest mechanizm procesu rewizji wiedzy? Oto żywy w ostatnim dwudziestolecu temat badawczy z pogranicza logiki, informatyki, kognitywistyki i teorii nauki. Zrekapitulował go znakomity logik i filozof szwedzki Krister Segerberg. Jedną z sekcji poświęconą była logice komputerowej, z odczytem m.in. Waltera Carnielliego z Brazylii. Ostatni mówił zaś niżej

podpisany starając się podać ogólne kryteria parakonsystentności w klasie logik pozytywnych, oparte na odgórnej jej topografii.

19. Specjalną sesję poświęcono logice algebraicznej, z której Toruń niegdyś słyszał, dedykując ją pamięci śp. Profesora Jerzego Łosia. Tym razem mówili na niej głównie współpracownicy prof. Andrzeja Wrońskiego. Widać, gdzie teraz podziela się Bekwarkowa lutnia.

20. Bardzo dobre wrażenie robiły odczyty młodszych adeptów naszego fachu. Z taką młodzieżą mamy przyszłość!

Program

Środa, 15 lipca 1998 r.

Ceremonia otwarcia

Wystąpienia Prorektora UMK prof. dr. hab. Wojciecha Popławskiego, Dziekana Wydziału Humanistycznego prof. dra hab. Ryszarda Borowicza, Przewodniczącej PTLiFN prof. dr hab. Ewy Orłowskiej, oraz przewodniczącego Komitetu Organizacyjnego prof. Jerzego Perzanowskiego.

Ceremonia wręczenia medalu zasługi UMK prof. Newtonowi C. A. da Costa (Nieobecnemu z powodu choroby. Medal w zastępstwie odebrała prof. Itala d'Ottaviano)

Wykład inauguracyjny

N. C. A. da Costa: Paraconsistent Logic (wygłosiła w zastępstwie prof. Itala D'Ottaviano)

Wykłady plenarne

- D. Mundici (Włochy): Łukasiewicz Logic and Jaśkowski's Paradigms for Inconsistency
- D. Batens (Belgia): Towards the Unification of Inconsistency Handling Mechanisms

Podwójne sesje popołudniowe

Paraconsistency and Logic I

V. Navrotsky (Rosja): Interval Description of Transition States

G. Malinowski (Polska): Inferential Paraconsistency

J.-Y. Bezieau (Brazylia/Francja): The Paraconsistent Logic Z (A possible solution to Jaśkowski's problem)

- D. Alves (Brazylia): Natural Ordinal and the Worst Reduction Sequence in Natural Deduction of Some Paraconsistent Systems

Paraconsistency and Logical Philosophy

- M. Bremer (Niemcy): Can Contradictions Be Asserted?
A. Pietryga (Polska): Paraconsistent Logics. Conventionalism and Ontology
J. Tędziągolska (Polska): Heaps and Gluts. Paraconsistent Logic Applied to Vagueness

Paraconsistency and Logic II

- A. Buschbaum (& T. Pequeno; Brazylia): A New Group of Logics Featuring Non Classical Negations
Yu. Ivlev (Rosja): Quasi-matrix Logic for Dubitable Information
A. Karpenko (Rosja): Jaśkowski's Criterion and Three-Valued Paraconsistent Logics

Inconsistency Adaptive Approach

- K. De Clerq (Belgia): Two New Categories for Inconsistency-Adaptive Logics
G. Venackere (Belgia): Preferences as Inconsistency-Solvers. An Inconsistency-Adaptive Tool (Characteristics, Reconstructions, Applications)
J. Meheus (Belgia): On the Acceptance of Problem Solutions Derived from Inconsistent Premises

Czwartek, 16 lipca 1998 r.

Sesja poranna

Logic

- K. Świrydowicz (Polska): Upper Part of the Lattice of Extensions of the Positive Relevant Logic R^+
A. Avron (Izrael): On the Expressive Power of the Language J_3

Wykłady plenarne

- I. Loffredo D'Ottaviano (Brazylia): Translations Between Logics
H. Ono (Japonia): Substructural Logic – A Uniform Framework for Nonclassical Logics
A. Wroński (Polska): Fregean Varieties and Intrinsic Assertional Logic of Algebraic Structures

Sesja plenarna

Starry Sky Above Me, Consistency Law Within Me Centrum Radioastronomii UMK, Piwnice k/Torunia

Zwiedzanie Centrum i Radioteleskopu

Wykłady plenerne

- M. Urchs (Niemcy/Polska): Intriguing Inconsistencies
W. Suchoń (Polska): Vasiljev – what did he exactly do?

Garden Party

Piątek, 17 lipca 1998 r.

Wykłady plenerne

- L. Fariñas del Cerro (Francja): Tableaux for Modal Logics with Graph-Rules
K. Segerberg: Remarks on the Logic of Belief Dynamics
R. Meyer (with C. Mortensen): Aliens a Plenty in Arithmetic

Podwójne sesje popołudniowe

Algebraic Logic

Dedicated to the Memory of Professor Jerzy Łoś (1920–1998)

- T. Skura (Polska): On Jaśkowski's Construction
F. Paoli (Włochy): Logics and Groups
T. Kowalski (Polska): Pretabular Varieties of Equivalential Algebras
S. P. Odintsov (Rosja): Logics of Classical Refutability and Some Other Extensions of Minimal Logic
K. Pałasińska (Polska): Term-equivalence and Finite Basis Property for Some Small Matrices

Knowledge Dynamics

- S. Linsdtröm (W. Rabinowicz; Szwecja): DDL Unlimited – Dynamic Doxastic Logic for Introspective Agents
Y. Shramko (Ukraina): Relevant Logic, Theories of Information, and Belief Revision
A. Gomolińska (Polska): The Aspect of Paraconsistency in Credibility-Based Modelling of Belief State

- R, Śliwiński (Szwecja): Backward Induction Limited: the Hangman, the Iterated Prisoner's Dilemma and the Centipede
T. Klaus (Niemcy): Modelling Irrationality – or: Re-modelling the Rational Actor

Paraconsistency and Logic

- S. Akama (Japonia): Nelson's Paraconsistent Logics
B. Morawska (Polska): Theory of Consequence for the Relevant Logic R
D. Faust (USA): Conflict Without Contradiction – Paraconsistency and Axiomatizable Conflict Toleration Hierarchies i Evidence Logic

Forerunners of Paraconsistency and Othe Historical Matters

- E. Żarnecka–Biały (Polska): The Place for Paraconsistency in Aristotle's Syllogistic
B. Kuśnierz (Polska): N. A. Vasiljev's Investigation of Contradictions
Y. Fujita (Japonia): On Historical Aspects in the Creation Process of the Concept of Metalanguage and (un)definability of the notion of "well – formed formula"

Uroczysta kolacja

Sobota, 18 lipca 1998 r.

Podwójne sesje poranne

Following Jaśkowski

- L. de Moraes (J. M. Abe; Brazylia): Some Results on Jaśkowski's Discussive Logic
V. Vasyukov (Rosja): Combined Discussive Logics
S. Tomoki & T. Waragai (Japonia): Paraconsistency, Individual General Distinction in Information And Discussive Logic

Logic

- C. Oller (Argentyna): Paraconsistency and Analyticity
V. Popov (Rosja): On the Logics Related to A. Arruda's system VI

Paraconsistency and Computer Science Logic

- W. Carnielli (Brazylia): A Logic for Reasoning on Evolutionary Databases

- K. Nakamatsu (Japonia): On the Relation Between Vector Annotated Logic Programs and Defeasible Theories
- U. Putermann (Niemcy): The Practical Value of Herbrand Disjunctions
- L. Pujatti & J. M. Abe (Brazylia): Interpreter Based on Paraconsistent Legal Knowledge Engineering

Wykład końcowy

Jerzy Perzanowski (Polska): Negation as a Positive Logics' Modality

Jadwiga Mizińska

Sprawozdanie z konferencji „Problemy edukacji filozoficznej” Zakopane 2–3 października 1998

(Organizatorzy: Zakład Filozofii Wyższej Szkoły Pedagogicznej
i Polskie Towarzystwo Filozoficzne w Częstochowie)

Od czasu, kiedy jeden z najbardziej znanych polskich polityków publicznie ogłosił „jestem za, a nawet przeciw”, braki edukacji logicznej i filozoficznej naszego społeczeństwa (w tym jego prominentnych przedstawicieli) stały się tajemnicą poliszynela. Atmosfera śmiechu i żartu wokół tej enuncjacji – zdrowej w końcu reakcji – bynajmniej nie gwarantuje, że ci, którzy kpią z niej, potrafiliby wyjaśnić, dlaczego jest absurdalna, nonsensowna.

Klasa polityczna popełniająca elementarne błędy w rozumowaniu nie tylko kompromituje się w oczach swych wyborców, ale też zdradza mimochodem, iż nie można ufać „zdrowemu rozsądkowi” nie popartemu choćby rudymenarną **edukacją filozoficzną**.

Polskie elity, w tym zwłaszcza Polskie Towarzystwo Filozoficzne, instytucja która jako jedna z nielicznych przetrwała nieomal od początku stulecia w niezmiennym kształcie, od dziesiątków już lat domagają się wprowadzenia do szkół nauczania filozofii. Nie tyle z troski o kondycję samej filozofii, ile – o poziom intelektualny i duchowy obywateli, o racjonalność ich zachowań w każdej dziedzinie, nie wyłączając ekonomicznej. Z ubolewaniem trzeba stwierdzić, iż debaty na temat takich przedmiotów, jak religia, wychowanie w rodzinie, wychowanie seksualne, przykuwają uwagę i wzniesają wręcz antagonizmy i rozłamy. Kwestia nauczania filozofii i logiki natomiast, jak dotąd, pozostaje sprawą garstki osób czujących się odpowiedzialnymi za przyszłość kultury, zwłaszcza – umysłowej.

Trudno pojąć, jak można sobie wyobrazić Polaka w Europie, który nie znałby imion i koncepcji: Platona, świętego Augustyna, Tomasza, Pascala, Kartezjusza, Hegla, Kanta, Husserla... Paszport do owej Europy, ojczyzny racjonalizmu (często podświadomie mylonej z „Ameryką” dostatku materialnego!) powinien zawierać wpis *Ego cogito* potwierdzony autografem właściciela. Niestety, bardzo nam wciąż daleko do powszechnej świadomości, iż myślenie

ma nie tylko wielką przyszłość, ale też wielką przeszłość, a odpowiedzialność za jego teraźniejszość spoczywa na nas samych...

Dlatego tak bardzo potrzebne są wszelkie zabiegi, których celem jest przekonanie władz politycznych i oświatowych o niezbędności **powszechnej edukacji filozoficznej**. Filozofia dziś jest bowiem nie tylko znakiem przynależności do elity umysłowej, ale warunkiem *sine qua non* wyjścia z zamętu aksjologicznego, spowodowanego kryzysem wartości, wreszcie – także powodzenia w interesach. Coraz więcej firm chętnie zatrudnia absolwentów filozofii z racji ich umiejętności uchwytywania całości sytuacji problemowych, alternatywnego myślenia, wyćwiczonej wyobraźni i zdolności przewidywania.

Inicjatywę zorganizowania ogólnopolskiej konferencji na temat filozoficznej edukacji podjął jeden z najmłodszych i najmniej licznych oddziałów PTF, Oddział w Częstochowie, założony i prowadzony przez dra Adama Olecha. Dzięki niemu i jego młodej ekipie (zwłaszcza dr Dorocie Probuckiej) mogliśmy spotkać się w Zakopanem. Wprawdzie nie wszyscy, których zapowiadał program, mogli przybyć, ale już sama „lista nieobecnych” wskazywała, że zainteresowanie kwestią było duże.

Ostatecznie ogłoszono następujące referaty:

Barbara Markiewicz (Uniwersytet Warszawski) – „O nauczaniu filozofii”, Jadwiga Mizińska (UMCS Lublin) – „Filozofowanie: pasja czy misja?”, Jan Hartman (UJ Kraków) – „Czy nauczanie filozofii jest możliwe?”, Marek Rębierz (Filia UŚ Cieszyn) – „Logika a moralność myślenia i działania”, Wiesław Sztumski (UŚ Katowice) – „Pożytek z uczenia filozofii”, Beata Olkowska (WSP Olsztyn) – „Współczesne znaczenie dialektyki starożytnej”, Zdzisław Kalita (WSP Zielona Góra) – „Filozofia i *paidea* – ich sens i funkcje we współczesnej edukacji”, Ryszard Wiśniewski (UMK Toruń) – „Między moralistą a filozofią moralną, czyli o naturze edukacji etycznej”. Ponadto, profesor Vladimir Leško, prorektor Uniwersytetu w Preszowie, wygłosił wykład „Filozofia a los technologiczny”. Tadeusz Szkołut (UMCS Lublin) nadesłał zaś tekst „Publicystyka filozoficzna – aspekty edukacyjne”.

Czekając na opracowanie i opublikowanie planu obrad, wypada tymczasem podkreślić kilka przynajmniej aspektów spotkania spośród tych zwłaszcza, jakie nie dają się przekazać w zbiorze zamkniętych już, wygładzonych materiałów.

Pierwszym i najważniejszym była szczególna atmosfera – właśnie **spotkania**: osób z wielu dużych i mniejszych ośrodków filozoficznych, z kilku generacji (reprezentowani byli także studenci – przez Anię i Olgę, wychowanki Adama Olecha). Zarówno dzięki tematowi wystąpień, jak też ich temperaturze i zaangażowaniu autorów w problematykę filozoficznego kształcenia i wychowania (wiele osób miało osobiste doświadczenia w prowadzeniu zajęć nie tylko na studiach, ale i w szkołach średnich), wreszcie dzięki dostatecznej ilości czasu na dyskusję, „obrady” przekształciły się w żywą **rozmowę**. Wypełniała ona cały właściwie czas, znosząc typowy podział na „konferencję” i „kulary”. Z pewno-

ścią stało się tak w konsekwencji kameralności – żywym i bliskim kontaktem sprzyja niezbyt liczne grono w małej a przytulnej przestrzeni. Nade wszystko wszakże zadecydowało o tym silne i osobiste zaangażowanie zgromadzonych w przedmiot tej rozmowy. Rzec można, iż z **pasją** rozprawiano o **misji** filozofii w edukacji.

Z uwagą wysłuchaliśmy wystąpienia prof. Barbary Markiewicz, która w imieniu Zarządu Głównego PTF, poinformowała o staraniach i perspektywach (ciągle mglistych) programu wprowadzenia filozofii do edukacji Polaka XXI wieku. Reforma szkolna, która przez swoją radykalność mogłaby sprzyjać obecności filozofii w szkole, nie znajduje w ministerstwie – niestety – rozumiejącego sens i wagę tego przedsięwzięcia, orędownika. Szansą, póki co, są szkoły prywatne i programy autorskie.

Wielkim i miłym zaskoczeniem było wytrwałe uczestnictwo w konferencji jedyne go nieprofesjonalisty, Jerzego Kowalczyka, prywatnego przedsiębiorcy.

W swoim wystąpieniu, pod koniec naszego pobytu w Zakopanem, nawiązując do przebiegu obrad stwierdził, iż filozofowie nie mają powodu do frustracji, iż służą wyłącznie samym sobie. Ze swych doświadczeń i obserwacji wysunął pogląd, że jest ona niezbędna także ludziom interesu. Co więcej, że „jedność logiki etyki i interesu” (bytu) winna w ogóle stanowić fundament filozofowania!” Wezwał nas wszystkich do odważnej i publicznej **walki z głupotą**, bezkarnie pleniącą się wokół. W szczególności podkreślił ścisłą więź biznesu z etyką. Nawiązując do referatu M. Rembierza powiedział: „etyka nie jest etyką jeśli nie jest logiczna”, podając za przykład „logiczne uzasadnienie” zagłady Żydów w ujęciu „logików rasistowskich”.

W naszych rozmowach, zarówno podczas konferencji, na spacerach i podczas uroczystej kolacji bez przerwy pojawiało się nazwisko i osoba **Profesora Ryszarda Jadcza**ka, niedawno i nagle zmarłego. Miał On być jednym z nas i pośród nas. Jego optymizm, wiara w sens filozofowania i uczenia filozofii, Jego życzliwość i serdeczność promieniująca na wszystkich i wszystko wokół, bez wątpienia zostawiła ślad na naszym spotkaniu. Mimo fizycznego braku, był On na „liście obecnych”.

Jadwiga Mizińska

Sprawozdanie z konferencji „Ukraina i Polska: dialog kultur” (historia i perspektywy)

Tarnopol, 16–18 września 1998 r.

Akademia Kijowsko–Mohylańska – to zarazem najstarsza i najmłodsza wyższa uczelnia Ukrainy. Powstała 300 lat temu, po wielu perypetiach historycznych, została na powrót wskrzeszona jako „wylęgarnia elity” intelektualnej po odzyskaniu niepodległości, w roku 1991. Jednym z jej najaktywniejszych wydziałów jest Wydział Filozoficzny, którego opiekuńczym duchem jest Profesor Wilem Gorski, historyk filozofii. To z jego inicjatywy, chętnie podjętej przez ówczesne władze Wydziału Filozofii i Socjologii UMCS w Lublinie, została nawiązana współpraca naukowa. Odznacza się ona doprawdy niezwykłą intensywnością. Poza kilkoma już wspólnymi konferencjami, polega na wymianie wykładowców, stażach studenckich, studenckich obozach naukowych oraz wzajemnym obdarowywaniu się publikacjami. Strona polska przygotowała i wydała specjalny, monograficzny zeszyt „Colloquia Communia” pt. *Ukraińska przestrzeń filozoficzna wczoraj i dziś*, prezentujący warsztaty badawcze naszych Przyjaciół.

W ramach tej współpracy została zorganizowana konferencja kolejna, tym razem nie – jak zwykle – w Kijowie, ale w Tarnopolu. Uzasadnieniem dla jej usytuowania był fakt, iż Akademia Kijowsko–Mohylańska – „Mohylanka” po prostu współpracuje ze szkołami średnimi w kraju, w ten sposób przygotowując sobie przyszłych studentów. Gościliśmy w dwóch takich zaprzyjaźnionych katedrach: w Tarnopolu właśnie oraz – w Krzemieńcu.

Konferencja miała dzięki temu charakter nietypowy, wyjątkowo bogaty i obfitujący w spotkania z ludźmi spoza środowiska filozoficznego. Uderzał nas przy tym wielki zapał i optymizm Ukraińców, zwłaszcza studentów, uczniów, nie mówiąc o nauczycielach akademickich, co do odbudowy zarówno materialnej, jak też duchowej i intelektualnej infrastruktury ukraińskiej.

Ze strony ukraińskiej wykładali m.in. profesorowie: W. Gorski, W. Małachow, S. Gorin, S. Gołowaszenko, I. Listyj, E. Razumna, M. Popowicz, M. Leszow, F. Niżewskiej, N. Jakowienko (filozofowie, socjologowie i historycy), z naszej zaś: A. Zachariasz, S. Jedynek, S. Symiotiuk, J. Mizińska (filozofy).

wie). K. Iwańczuk (politolog), M. Łesiów i F. Czyżewski (filologowie). Było to więc spotkanie nie tylko międzynarodowe, ale i międzydyscyplinarne.

Wielkim przeżyciem stało się spotkanie panelowe w gmachu Liceum Krzemienieckiego na temat „Tolerancja – modele europejskie” z udziałem profesora filologii rosyjskiej, rodowitego Francuza i przyjaciela Ukrainy, J. Nieweau z Genewy. Prof. M. Popowicz, wielki autorytet, także moralny, optował za przekroczeniem ksenofobicznych i urazowych rozliczeń i budowaniem przyszłości opartej na wzajemnym zrozumieniu. Niezapomniane pozostaną wrażenia z podróży „śladami Skrzetuskiego”, które umożliwili nam organizatorzy, a którą poprowadził znawca zabytków historycznych, Profesor S. Jedynak. Zaplanowano kolejne spotkanie wiosną w Polsce. Zapraszamy do współpracy inne polskie środowiska filozoficzne.

Iwona M. Perkowska

Sprawozdanie z uroczystości nadania sali imienia Profesor Iji Lazari–Pawłowskiej

29-go kwietnia 1998 r. w siedzibie Katedr Filozofii Uniwersytetu miała miejsce uroczystość nadania sali nr 22 imienia zmarłej w 1994 roku Pani Profesor Iji Lazari –Pawłowskiej. Profesor była założycielką i wieloletnim kierownikiem Katedry Etyki UŁ. Była autorytetem naukowym i moralnym, osobą znaną i cenioną nie tylko w polskim środowisku akademickim. Nie dziwi zatem inicjatywa, z którą wystąpiły Katedra Etyki UŁ i Polskie Towarzystwo Filozoficzne. Na uroczystość przybyli przedstawiciele władz Uniwersytetu Łódzkiego, przyjaciele, uczniowie i współpracownicy Profesor Lazari – Pawłowskiej. Mistrzem ceremonii był prof. dr hab. Józef Piórczyński, obecnie pełniący funkcję Kierownika Katedry Etyki. Odświeżeniu tablicy pamiątkowej dokonali : Rektor Uniwersytetu Łódzkiego prof. dr hab. Stanisław Liszewski i prof. dr hab. Andrzej de Lazari – siostrzeniec Pani Profesor. Rektor w swym przemówieniu wyraził wdzięczność za powziętą decyzję, która przyczynia się do tworzenia tradycji, jest wyrazem istnienia więzi między obecnym pokoleniem pracowników Uniwersytetu a tymi, którzy na dobre imię łódzkiej Alma Mater pracowali niemalże od jej początku. Jako kolejny głos zabrał Dziekan Wydziału Filozoficzno – Historycznego dr hab. Marek Grygorowicz, który podzielił się wspomnieniami z czasów gdy sam zaczynał studiować, a Profesor uczyła Go logiki, gdyż etyką, wówczas, nie wolno Jej się było zajmować. Owe zajęcia stanowiły „a b c porządnego myślenia każdego humanisty” i wykraczały daleko poza obszar przewidziany regulami zajęć akademickich. Dyskusje po zajęciach przeciągały się do późnych godzin wieczornych i trwały aż do chwili, gdy Profesor Tadeusz Pawłowski, dzwoniąc przypominał żonie, że obok świata idei Gandhiego i Schweitzera istnieje jeszcze smutna rzeczywistość głodnych rodzin naukowców – pasjonatów. Pani Profesor posiadała imponującą wiedzę dotyczącą osób, które po wojnie tworzyły Uniwersytet Łódzki, zwłaszcza swoich mistrzów Profesorostwa Kotarbińskich i Ossowskich. Ich samych i zajęcia z nimi wspominała z uczuciem szacunku i wdzięczności. I jak każda pilna uczennica, czerpała ze skarbnicy Ich wiedzy przejmując najcenniejsze tradycje z ethosu przedwojennego nauczyciela akademickiego. Z idei spolegliwego opiekuna czyniąc rzeczywistość.

Po serdecznych wspomnieniach Dziekana Marka Grygorowicza, dr Ryszard Kleszcz przedstawił życiorys i sylwetkę naukową Pani Profesor. Po czym swoje wiersze poświęcone Profesor Lazari–Pawłowskiej przeczytał poeta Paweł Kuszczyński zaznaczając, że jego program poetycki inspirowany jest w znacznym stopniu właśnie Jej twórczością.

Kolejnym elementem uroczystości były wspomnienia uczniów, przyjaciół i współpracowników Profesor Iji Lazari–Pawłowskiej. Ks. prof. Helmut Juros z Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, wieloletni przyjaciel zmarłej przypomniał o paradoksie, który cechował Panią Profesor, a który polegał na niezwykle surowych roszczeniach metaetycznych w stosunku do etyki normatywnej przy jednoczesnym uprawianiu moralistyki i wymaganiu posiadania autentycznej postawy etycznej. Ks. prof. powiedział min.: „Ija Lazari–Pawłowska nie pogodziła by się łatwo z dzisiejszym zubożeniem naszej współczesnej kultury moralnej. Poddawała by ją surowej krytyce. Wypominała by nam wszystkie deficyty współczesnych koncepcji moralnych, nędzę dzisiejszego myślenia etycznego. Upominała by się o etykę cnoty w czasach, kiedy w duchu jakiegoś ultraliberalizmu, staje się ona barierą wolności albo więzadłem racjonalności człowieka, albo cała racjonalność zostaje zredukowana do pragmatyzmu, do kategorii interesów”. I mimo, iż już osobiście wypomnieć tego nie może, wciąż poucza tych, co chcą sięgać do Jej myśli „świeżych, zawsze niekonunkturalnych”.

Najcieplej o Pani Profesor, przybliżając Ją jako człowieka o niezwykajnie prawym i dobrym charakterze, mówiła dr Ewa Nowicka–Włodarczyk, starszy wykładowca w Katedrze Etyki. Przypomniała między innymi o prowadzonym w domu Państwa Pawłowskich salonie towarzysko–naukowym. Na owych spotkaniach podawano wyśmienite jedzenie przygotowywane osobiście przez Panią Profesor i wyborne alkohole specjalnie dla gości przywożone z zagranicy, przy okazji naukowych tam pobytów. Nie należąc do osób zamożnych, Pani Profesor potrafiła podzielić się wszystkim co miała, z przekonaniem kultywując zwyczaj Tadeusza Kotarbińskiego zaopatrywania wyjeżdżających po raz pierwszy za granicę uczniów – współpracowników w niewielką – acz w walucie obcej – sumę pieniędzy.

W dalszej części głos zabrali: dr Wojciech Sztombka – adiunkt w Katedrze Etyki, Lech Łyżkowski – Prezes Towarzystwa Polsko Indyjskiego, z którym to Towarzystwem z racji swych zainteresowań kulturą indyjską Ija Lazari–Pawłowska była głęboko związana. Dr Brygida Butrymowicz z Uniwersytetu Łódzkiego oraz prof. dr hab. Ryszard Jadczyk z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, który przypomniał między innymi o wkładzie i zaangażowaniu Profesor Pawłowskiej w walkę o reaktywowanie „Etyki”. Po części oficjalnej goście przyjęli zaproszenie na skromne przyjęcie.

Sławomir Baczulis

„Ekologia – Polityka – Kultura. Społeczne przesłanki i przejawy kryzysu ekologicznego” – ogólnopolska konferencja naukowa (Bydgoszcz–Przyjezierze, 21–22 kwietnia 1998 r.)*

W dniach 21–22 kwietnia 1998 roku w Przyjezierzu obradowała ogólnopolska konferencja naukowa pt. „Ekologia – Polityka – Kultura. Społeczne przesłanki i przejawy kryzysu ekologicznego.” Zorganizował ją Zakład Ekologii Społecznej Instytutu Nauk Politycznych WSP w Bydgoszczy. Uczestniczyli w niej przedstawiciele wielu dyscyplin nauk społecznych, w szczególności zaś: filozofowie, politolodzy oraz prawnicy, socjologowie i ekonomiści, reprezentujący Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Wrocławski, Akademię Rolniczo-Techniczną w Olsztynie, Akademię Teologii Katolickiej w Warszawie, Politechnikę Świętokrzyską, Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Bydgoszczy, Wyższą Szkołę Pedagogiczną w Kielcach oraz Leśny Park Kultury i Wypoczynku w Myślicinku.

Oficjalnego otwarcia sesji dokonał przewodniczący Komitetu Organizacyjnego prof. dr hab. Andrzej Papuziński. Konferencja składała się z części plenarnej (pierwszy i drugi dzień) oraz z obrad w dwóch sekcjach. Sesję plenarną pierwszego dnia prowadził prof. dr hab. Zbigniew Hull, drugiego dnia prof. dr hab. Andrzej Kiepas. Pracom w sekcjach przewodniczyli odpowiednio: sekcja edukacji ekologicznej i świadomości ekologicznej – prof. dr hab. Jerzy Piwek (część I, dzień pierwszy), prof. dr hab. Anna Latawiec (część II, dzień pierwszy), dr Honorata Cyrzan (część III, dzień drugi); sekcja bezpieczeństwa ekologicznego i polityki ekologicznej – ks. prof. dr hab. Józef M. Dołęga (część I, dzień pierwszy), prof. dr hab. Włodzimierz Tyburski (część II, dzień pierwszy), prof. dr hab. Krzysztof Łastowski (część III, dzień drugi).

---

* Aczkolwiek konferencja miała charakter interdyscyplinarny, Redakcja zdecydowała się zamieścić to sprawozdanie, biorąc pod uwagę aspekty filozoficzne poruszanej problematyki.

Cele konferencji dotyczyły prezentacji i przedyskutowania politycznej, społecznej i edukacyjnej strony zagadnień ekologicznych. Nadało to obradom charakter otwartej i twórczej debaty naukowej nad zobowiązaniami wynikającymi dla Polski z umów międzynarodowych dotyczących środowiska przyrodniczego, stanem prawnym w zakresie prawa środowiskowego, stosowanymi i będącymi do dyspozycji instrumentami nakazowymi i politycznymi polityki ekologicznej, stanem świadomości ekologicznej jako warunkiem kształtu i akceptacji polityki ekologicznej, kulturowymi uwarunkowaniami aktualnego poziomu świadomości ekologicznej, edukacją ekologiczną oraz uczestnictwem społeczeństwa w procesach przygotowania i podejmowania decyzji w sferze ochrony środowiska. Dało to jednocześnie możliwość teoretycznego odniesienia się do globalnych zjawisk i tendencji kryzysowych, ujawnienia ich mechanizmów, co z kolei stworzyło realne podstawy do szukania odpowiedzi na zasadnicze pytanie o to, jakie filozofie i światopoglądy, jakie systemy wartości oraz jakie systemy wychowania są najbardziej korzystne dla życia na Ziemi jako całości.

Referatom towarzyszyła ożywiona dyskusja nad koniecznością zmiany stylu myślenia, reorientacją stosunku człowieka do środowiska przyrodniczego i społecznego, która w konsekwencji powinna doprowadzić do generalnej przebudowy świadomości i osobowości ludzi. Fundamentem dla tych kulturowych determinant dalszego rozwoju ludzkości miałyby stać się próby jakie podejmują filozofowie na rzecz sformułowania założeń światopoglądowych, opartych na nowej filozofii świata i człowieka, filozofii „przetrwania”, którą można określić mianem filozofii ekologii.

Pytanie o przetrwanie w warunkach zagrożenia katastrofą ekologiczną jest tym bardziej uzasadnione, o ile rozpatruje się je w kontekście nie tylko biosferycznym, ale i socjosferycznym. W ten oto sposób może stać się ono zaczynem koncepcji filozoficznych opartych na idei troski o całokształt środowiska. Wiele wystąpień przyjmowało wyżej wymienione konteksty środowiskowe za warunek konieczny konstytuowania się kultury i cywilizacji ekologicznej, zwracając jednocześnie uwagę na to, aby w nowych propozycjach doktryn ontologicznych nie zabrakło prób określających i stymulujących systemowe zmiany mentalności.

Z referatem prof. dr. hab. Krzysztofa Łastowskiego (UAM), inaugurującym obrady konferencji, który dotyczył humanistycznych przesłanek ekofilozofii doskonale korespondowały wystąpienia prof. dr. hab. Zbigniewa Hullu (AR–T Olsztyn) na temat współzależności występujących pomiędzy filozofią ekologii i polityką ekologiczną, prof. dr. hab. Włodzimierza Tyburskiego (UMK), który w swoim wystąpieniu w obradach plenarnych główną uwagę położył na ochronę środowiska w kontekście dobra przyszłych pokoleń, jak również referat wygłoszony w ramach sekcji poświęconej edukacji ekologicznej i świadomości ekologicznej przez prof. dr. hab. Andrzeja Papuzińskiego (WSP Bydgoszcz), poświęcony strategicznym postulatam edukacji ekologicznej z perspektywy naukowego obrazu świata.

Na forum obrad plenarnych, obok wyżej wymienionych profesorów, głos zabrali: prof. dr hab. Ryszard Paczuski (WSP Bydgoszcz) – *Zrównoważony rozwój jako zadanie współczesnego państwa oraz rola polityki i prawa w jego realizacji*, ks. prof. dr hab. Józef M. Dołęga (ATK) – *Z doświadczeń Szkoły Przeżycia Cywilizacyjnego przy Uniwersytecie Warszawskim w zakresie edukacji ekologicznej*, prof. dr hab. Wiesław Sztumski (UŚ) – *Przejawy kryzysu ekologicznego w środowisku społecznym*, mgr inż. Kazimierz Łoś (prezes Zarządu Leśnego Parku Kultury i Wypoczynku w Myśliczynie) – *Formy oddziaływania Bydgoskiego Centrum Edukacji Ekologicznej na społeczeństwo*.

W obradach sekcji *Edukacja ekologiczna i świadomość ekologiczna* poruszono następujące tematy: *Odpady a środowisko. Wybrane aspekty opinii młodzieży na przykładzie Politechniki Świętokrzyskiej w Kielcach* (prof. dr hab. Jerzy Piwek – Politechnika Świętokrzyska), *Strategia edukacji ekologicznej a naukowy obraz świata* (prof. dr hab. Andrzej Papużyński – WSP Bydgoszcz), *Wpływ konfliktów ekologicznych na kształtowanie się świadomości ekologicznej Polaków* (dr Iwona Macek – UW), *Odbicie świadomości ekologicznej w języku prasy* (dr Honorata Cyrzan – UG), *Rozwój organizacji ekologicznych w Polsce w latach dziewięćdziesiątych jako przejaw kształtowania się świadomości ekologicznej* (dr Halina Lisicka – UW), *Zachowanie się prasy lokalnej wobec konfliktu ekologicznego* (dr Ryszard Kowalczyk – UAM), *Kompetencje obywatelskie a kompetencje ekologiczne* (dr Grzegorz Kaczmarek – WSP Bydgoszcz), *Spoleczne uwarunkowania ekologii głębokiej* (mgr Zofia Migus – WSP Olsztyn), *Nowy Katechizm Kościoła katolickiego wobec człowieka i środowiska przyrodniczego* (mgr Mirosław Michalski – AR–T Olsztyn), *Istota związku odpowiedzialności ekologicznej z wartościami* (mgr Anna Marek–Bieniarz – UŚ), *Idea zrównoważonego rozwoju a perspektywiczne modele ery ekologicznej* (mgr Sławomir Baczulis – WSP Bydgoszcz), *Polskie prawo ochrony zwierząt w kontekście kryzysu ekologicznego* (mgr Zbigniew Bukowski – WSP Bydgoszcz).

W ramach sekcji *Bezpieczeństwo ekologiczne i polityka ekologiczna* referaty wygłosili: prof. dr hab. Anna Latawiec (ATK) – *Wpływ rozwoju inżynierii genetycznej na bezpieczeństwo człowieka*, prof. dr hab. Andrzej Kiepas (UŚ) – *Środowiskowa analiza wpływów techniki – aspekty etyczne i polityczne*, prof. dr hab. Zbigniew Hull (AR–T Olsztyn) – *Filozofia ekologii a polityka ekologiczna*, dr hab. Marek Pietraś (UMCS) – *Spoleczność międzynarodowa wobec „tragedii dóbr wspólnych”*, dr Irena Fudali (WSP Kielce) – *Zarządzanie środowiskiem: Polska a Unia Europejska*, dr Irena Zakidalska (UG) – *Ekologia jako czynnik formujący system światowy*, dr Julita Runc (UAM) – *Lokalny wymiar konfliktów ekologicznych*, mgr Mirosław Geise (WSP Bydgoszcz) – *Postęp techniczny a ekologia*, mgr Dariusz Liszewski (AR–T Olsztyn) – *Czas w polityce a ekologia*, mgr Anna Reut (Toruń) – *Powstanie i znaczenie ekonomii proekologicznej*.

W przygotowaniu znajduje się pokonferencyjna publikacja wygłoszonych referatów.

Autoreferaty z odczytów i wykładów

Kazimierz Wolsza

Gibt es einen polnischen analytischen Neuthomismus?

(Privatissimum, Hochschule für Philosophie, Monachium, 15 II 1998)

Bevor ich mich der in dem Titel enthaltenen Frage widme, möchte ich erklären, was ich unter dem Begriff „analytischer Neuthomismus“ verstehe. Dieser Begriff bedeutet einen Versuch, im Betreiben der klassisch verstandenen Philosophie gewisse Eigenschaften der analytischen Philosophie zu verwenden. J.M. Bocheński zählt vier charakteristische Eigenschaften der analytischen Philosophie auf: analytische Einstellung, Sprache, Logik und Objektivismus. Die Einstellung auf Objektivismus (bzw. Realismus) hin ist gemeinsam der so verstandenen analytischen Philosophie und dem Thomismus (Neuthomismus). Die übrigen Eigenschaften der analytischen Philosophie mindestens stehen nicht im Widerspruch zu der thomistischen und neuthomistischen Konzeption der Philosophie. Darum gibt es eine Gruppe von Neuthomisten, die der Meinung sind, daß die Anwendung der Analyse und die Verwendung der Werkzeuge der Logik und Wissenschaftstheorie dazu beitragen können, die Philosophie in kritischerer Weise zu betreiben. Derartige Stellung nenne ich „analytischen Neuthomismus“. Ich bin der Meinung, daß das Programm des analytischen Neuthomismus im sog. „Krakauer Kreis“ (*Kolo Krakowskie*), in den philosophischen und metaphysischen Forschungen der „Lubliner Schule“ (*Szkola Lubelska*), sowie in der heutzutage entwickelten Logik der Religion, in der Logik der Werte und der Normen verwirklicht wird.

1. Krakauer Kreis

Den Anfang des Krakauer Kreises bildete die am 26. September 1936, anläßlich der III. Polnischen Philosophie Tagung in Krakau, unter der Leitung von Prof. K. Michalski stattgefundene Diskussion. Diese Diskussion betraf den Nutzen der mathematischen Logik für die Philosophie und die christliche The-

ologie. Zu den Befürwortern der Nutzung der modernen Logik gehörten: J.M. Bocheński, J.F. Drewnowski, J. Salamucha, J. Sobociński. Diese vier Philosophen bildeten die Gruppe unter dem Namen Krakauer Kreis. Die Arbeiten dieses Kreises wurden darüber hinaus von J. Łukasiewicz und K. Michalski unterstützt. Nach Meinung von J.M. Bocheński, stellten die Vertreter des Kreises an die christliche Philosophie folgende drei Postulate: (1) Die Philosophen und Theologen sollten eine richtige, wissenschaftlich korrekte Sprache verwenden; (2) Sie sollten statt der traditionellen, die moderne Logik verwenden, und statt scholastischer, semiotische und methodologische Begriffe verwenden; (3) Sie sollten den Formalismus anwenden. Das Programm des Krakauer Kreises war also breiter als nur die mathematische Logik in der Philosophie. Man muß jedoch zugeben, daß die Arbeiten, die im Umfeld des Krakauer Kreises entstanden sind, vor allem das Verhältnis zwischen Logik und Philosophie betrafen.

An erster Stelle ist die im Jahre 1934 veröffentlichte Arbeit von J. Salamucha: *Dowód „ex motu” na istnienie Boga. Analiza logiczna argumentacji św. Tomasza z Akwinu*¹ (*Der Gottesbeweis „ex motu”. Logische Analyse der Argumentation des Hl. Thomas von Aquin*) zu erwähnen, obwohl diese Arbeit noch vor der eigentlichen Entstehung des Krakauer Kreises entstanden war. Es ist die Fassung des ersten Weges von Thomas von Aquin in der Sprache der mathematischen Logik. Diese Arbeit verdeutlichte die formelle Struktur des Beweises und ermöglichte auch, die in dem Beweisverfahren steckenden Voraussetzungen zu entdecken.

Andere Vertreter des Krakauer Kreises waren Autoren von vorwiegend theoretischen Arbeiten zum Verhältnis der Logik zu christlicher Philosophie. Die meisten dieser Arbeiten wurden in dem 1937 erschienenen Band: *Mysł katolicka wobec logiki współczesnej*² (*Das katholische Gedankengut im Verhältnis zu der modernen Logik*) veröffentlicht. Die Forschungsarbeiten des Krakauer Kreises sind nicht zur vollen Entfaltung gekommen. J. Salamucha ist 1944 während des Warschauer Aufstandes gefallen. J.F. Drewnowski zog sich nach Kriegsende aus dem aktiven Betreiben der Philosophie zurück. J.M. Bocheński reiste ins Ausland aus und versuchte, die Arbeit an der Formalisierung einiger philosophischer Fragestellungen fortzusetzen. Unter anderen führte er die Formalisierung der übrigen Wege von Thomas sowie seines Beweises der Unsterblichkeit der Seele und des Analogie-Begriffs durch. An die Arbeiten des Krakauer Kreises über die Formalisierung der Philosophie knüpfte in Polen E. Nieznański (Professor an der Akademie der Katholischen Theologie in Warschau) an. Er führte die Formalisierung des „zweiten Weges” von Thomas (*ex rationae causae efficientis*) durch, unternahm die logische Analyse verschiedener meta-

---

¹ In: „Collectanea Theologica” 15 (1934), 53–92; in englischer Sprache: *The Proof „ex motu” for the Existence of God. Logical Analyzis of St. Thoma's Arguments*, „The New Scholasticism” 32 (1958), 327–372.

² Poznań 1937.

physischer Traktate und faßte sogar die formale Art und Weise des Betreibens der philosophischen Gotteslehre zusammen. An die metatheoretischen Arbeiten knüpfte dagegen nach dem Kriegsende das philosophische Umfeld der Lubliner Katholischen Universität (KUL) an.

2. Die Philosophie und die Metaphilosophie der Lubliner Schule

Das philosophische Umfeld der Lubliner Katholischen Universität hat nach Kriegsende als erstes an die Tradition des Krakauer Kreises angeknüpft. 1953 wurde hier von L. Koj die erste Arbeit über J. Salamucha veröffentlicht. An der Lubliner Katholischen Universität wurde die Anwendbarkeit der Logik in der Philosophie und insbesondere in der Metaphysik von folgenden Personen analysiert: J. Kalinowski, K. Kłósak, M.A. Krapiec, Z.J. Zdybicka. Dieser Gruppe schlossen sich dann T. Kwiatkowski, A.B. Stępień, J. Herbut, S. Kiczuk, A. Bronk, U. Żegleń an. An der Diskussion zu diesem Thema beteiligten sich auch Vertreter anderer wissenschaftlicher Kreise an: K. Ajdukiewicz, J. Kotarbińska, R. Ingarden, J. Woleński. Von S. Kamiński wurde die Thematik Vorkriegs-Diskussionen über das Verhältnis der mathematischen Logik zu der klassischen Metaphysik neu aufgeworfen. Er befaßte sich u.a. mit der Möglichkeit der Axiomatisierung der Metaphysik, analysierte die in der Metaphysik verwendeten Methoden-, Definitions- und Begriffsarten. 1962 entstand die Arbeit: *Z teorii i metodologii metafizyki*³ (*Zur Theorie und Methodologie der Metaphysik*). Die Position ihrer Autoren — M.A. Krapiec und S. Kamiński — war hinsichtlich der Brauchbarkeit der formalen Logik für die klassische Metaphysik etawas skeptisch; brauchbar erschien ihnen jedoch die logische Kultur in der philosophischen Bildung.

Andere Philosophen und Logiker aus dem Umfeld der Katholischen Universität Lublin (L. Borkowski, Z. Hajduk, J. Herbut, J. Kalinowski, S. Kiczuk, T. Kwiatkowski, S. Majdański, A.B. Stępień, U. Żegleń) sahen die Anwendungsmöglichkeit der Logik in verschiedenen Bereichen der Philosophie. Es scheint aber, daß nach 1962 die Anwendung der Wissenschaftstheorie in der Philosophie stärker als die Anwendung der formalen Logik betont wurde. Die Forschungen in diesem Problemfeld wurden fortgesetzt. Fortan wurde es als Metaphilosophie bezeichnet. Diese Forschungen bilden auch die Anknüpfung an die breite Tradition des Krakauer Kreises. Es ist herbei anzumerken, daß (laut Bocheński) die Anwendung des Formalismus nur einer der vom Krakauer Kreis aufgestellten Postulate war. Andere Forderungen waren u.a.: die Anwendung einer korrekten wissenschaftlichen Sprache sowie die Nutzung semiotischer Begriffe und der Wissenschaftstheorie. Im Lubliner Umfeld wurden daher die Arbeiten zur methodologischen Präzisierung der klassischen Philosophie eingeleitet. Durchanalysiert wurde der Status der meisten philosophischen Diszipli-

---

³ Lublin 1962 (2. Aufl. Lublin 1994).

nen, es erfolgte die Kodifizierung der philosophischen Methoden, untersucht wurden die exakt metaphysischen Methoden, wie: Analogie (B. Bejze, J. Herbut), sog. Separation (A.B. Stępień, A. Maryniarczyk, W. Chudy). Darüber hinaus wurden die einzelnen Bestandteile des metaphysischen Systems analysiert: notwendige Wahrheiten, existentielle Urteile, Hypothesen (S. Kamiński, A.B. Stępień, J. Herbut, A. Maryniarczyk). Diese Forschungen fanden ihre Bestätigung darin, daß 1992 der Lehrstuhl für Methodologie der Philosophie (J. Herbut) ins Leben gerufen und die Zeitschrift „Studia Metafilozoficzne” („Metaphilosophische Studien”) gegründet wurde.

3. Logik der Religion und Logik der Normen

Weitere Strömungen der polnischen Philosophie, die traditionelle philosophische Problematik mit der modernen Logik verbinden, sind die Logik der Religion und die Logik der Normen. Die Vorläufer beider Gebiete stammen aus den polnischen philosophischen Kreisen. Der Pionier der Logik der Religion war J. Bocheński, dessen klassisches Werk: *The Logik of Religion* 1965 erschienen ist. In seiner Arbeit analysierte Bocheński die Grundprobleme der religiösen Sprache, die Art der Begründung von Glaubenssätzen und formulierte die Theorie der religiösen Hypothese. Bocheńskis Arbeit inspirierte sicherlich weitere logische Forschungen der Religion, beeinflusste die Entwicklung der analytischen Philosophie der Religion nicht nur in Polen. In Polen forschten in diesem Sinne u.a. M. Bombik, A. Bronk, J. Herbut, M. Kiliszek. Sie befaßten sich mit folgenden Problemen: Entstehung der religiösen Sprache, ihre Struktur und Funktionen, syntaktische und semantische Aspekte (Bedeutung und Sinn), Begründung der Glaubenssätze, Verhältnis zwischen der Glaubenslehre und der Ideologie, Arten der Aussagen über Gott, das Problem des Geheimnisses, der Autorität, der Analogie.

Zu den Begründern der zweiten logischen Disziplin, der Logik der Normen, genannt deontische Logik, gehört (neben G.H. von Wright und O. Becker) J. Kalinowski. Gegenwärtig wohnt er in Frankreich, sein Studium jedoch absolvierte er an der Katholischen Universität Lublin. Dort war er auch in den Jahren 1946–1958 tätig und erwarb nacheinander die akademischen Grade. Er bekennt sich zum Erbe der realistischen Philosophie im Geiste des Thomas von Aquin. Er ist Autor von über 200 neuartigen Arbeiten über die methodologischen und logischen Grundlagen der Ethik und des Rechtswesens. 1972 verfaßte er eine ganzheitliche Monographie: *La logique des normes*, in der die bisherigen Ergebnisse der deontischen Logik analysiert, zusammengefaßt und entwickelt werden.

4. Schlußfolgerungen

Die neuthomistische Philosophie begann sich zu bilden, nachdem 1879 vom Papst Leo XIII. die Enzyklika: *Aeterni Patris* veröffentlicht worden war. In den christlich–philosophischen Kreisen wurde damals die Losung: *vetera novis augere* aufgegriffen, nach der man die thomistische Philosophie den Erfordernissen der Moderne anzupassen versuchte. Die Verwirklichung dieser Losung hatte unterschiedliche Formen. Der Thomismus wurde mit Kants und Heideggers Philosophie (J. Maréchal, die „Maréchal–Schule“), mit den Ergebnissen der Naturwissenschaften (D. Mercier, das Umfeld der Katholischen Universität in Löwen) konfrontiert. Man kann die These aufstellen, daß die neuartigen Realisierungsform der Losung: *vetera novis augere* in Polen, die Konfrontation des Thomismus mit der modernen Logik und Wissenschaftstheorie war. In diesem Sinne kann — in Antwort auf die Titelfrage — gesagt werden, daß es einen polnischen analytischen Neuthomismus gibt. Von der Besonderheit dieses Unterfanges zeugten dessen Entstehungszeit und die geschichtlich–philosophischen Zusammenhänge. Es war die Zeit der besonderen Aktivität des neopositivistischen Wiener Kreises. Der Neopositivismus stellte die These auf, daß die Logik das zur Aufhebung der Metaphysik dienende Werkzeug werden würde. Der bezeichnende Artikel von R. Carnap: *Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache* erschien 1931⁴, drei Jahr also vor der Veröffentlichung der Arbeit von J. Salamucha: *Dowód „ex motu”*... Es scheint, daß die besonderen und bahnbrechenden Arbeiten der polnischen Verfasser kein gebührendes Echo in der Welt gefunden haben. Tatsache ist, daß die Arbeit von J. Salamucha, *Dowód „ex motu”*... nach deren Abdruck in englischer Übersetzung in „New Scholasticism” eine internationale Diskussion hervorgerufen hat, bei der sich u.a.: F.R. Barbo, J. Bendiek, I. Thomas, F. Selvagii zu Wort meldeten. Als jedoch nach Jahren ähnliche Untersuchungen in anderen philosophischen Zentren unternommen wurden, hat man dort nicht an das Werk der polnischen Autoren angeknüpft. Zu den bekanntesten Arbeiten aus dem Bereich des analytischen Neuthomismus können folgende gerechnet werden: P. Geach, *Aquinas*, in: *Three Philosophers*, Oxford 1961, 65–125; A. Kenny, *Aquinas. A Collection of Critical Essays*, New York 1969; G. Jüssen, *Thomas von Aquin und die analytische Philosophie*, in: *Thomas von Aquin im philosophischen Gespräch*, München 1975, 132–164; N. Bathen, *Thomistische Ontologie und Sprachanalyse*, Freiburg–München 1988. Insbesondere die letzte Arbeit betrifft Problemfelder, die bereits fünfzig Jahre zuvor im Krakauer Kreis erörtert wurden. Der Verfasser bezieht sich in seiner Veröffentlichung lediglich auf die Hauptwerke von J. Bocheński. Er berücksichtigt jedoch nicht die Errungenschaften des Krakauer Kreises, obwohl Bocheński diese in den zitierten Büchern erwähnt. Der Autor nimmt auch keinen Bezug auf die in deutscher Sprache geschriebene Artikel von

---

⁴ In: „Erkenntnis” 2 (1931), 219–242.

E. Nieznański, in denen die Arbeiten an der Formalisierung der thomistischen Philosophie zusammengefaßt werden⁵, obwohl zwei Artikel noch vor dem Buch von N. Bathen erschienen.

Man kann jedoch den Eindruck gewinnen, daß das Interesse an den Errungenschaften des analytischen Neuthomismus in Polen wächst. Es deuten einige Verlagsinitiativen darauf hin. Es sind (wenn auch mit deutlicher Verspätung zu den Originalerscheinungen) die Übersetzungen der bahnbrechenden Arbeiten von Bocheński (*The Logic of Religion*) und von Kalinowski (*La logique des normes*) erschienen⁶. Es wurden die wichtigsten Artikel Bocheńskis über das Titelthema gesammelt und in dem Band: *Logika i filozofia (Logik und Philosophie)* herausgegeben. Die Edition ausgewählter Schriften dieses Autors wird fortgesetzt. In der letzten Zeit erschienen auch Neuauflagen der in Vergessenheit geratenen Arbeiten von Salamucha und Drewnowski⁷. Es ist zu hoffen, daß die Neuerscheinungen nicht nur die wertvollen Errungenschaften des polnischen analytischen Neuthomismus vor dem Vergessen bewahren, sondern auch zu dessen schöpferischer Entwicklung beitragen werden.

---

⁵ Vgl. E. Nieznański, *Ein formalisierter Beweis für die Existenz eines ersten notwendigen Seienden*, in: E. Morscher, O. Neumaier, G. Zeche (Hrsg.), *Philosophie als Wissenschaft*, Bad Reichenhall 1981, 379–389; derselbe, *Formalisierung des Gottesbeweises „ex ratione causae efficientis“*, „Salzburger Jahrbuch für Philosophie“ 27–29 (1984), 79–84; derselbe, *Gründe, zureichende Gründe und Gottesbeweise „ex contingentia mundi“*, in: *Klassische Gottesbeweise in der Sicht der gegenwärtigen Logik und Wissenschaftstheorie*, Stuttgart 1991, 124–139.

⁶ J.M. Bocheński, *Logika religii*, Warszawa 1990; J. Kalinowski, *Logika norm*, Lublin 1993.

⁷ J. Salamucha, *Wiedza i wiara*, Lublin 1997; J.F. Drewnowski, *Filozofia i precyzja*, Lublin 1996.

Marek Gensler

Główne nurty myśli franciszkańskiej w średniowieczu

(Polskie Towarzystwo Filozoficzne, Oddział w Łodzi, 23 IV 1997 r.)

Zdumiewający zbieg okoliczności, który można nazwać przypadkiem bądź zrządzeniem Opatrzności, spowodował, że koniec wieku XII przyniósł cywilizacji łacińskiej Europy dwa ważne wydarzenia: związany z osobą św. Franciszka z Asyżu ruch religijny, który przyczynił się do powstania nowego typu duchowości i nowego typu zakonów oraz początek wielkiej pracy translatorskiej, która zaowocowała przywróceniem kulturze łacińskiej dzieł Arystotelesa wraz z pracami jego arabskich oraz żydowskich komentatorów. Choć obydwa te wydarzenia dotyczą różnych sfer kultury, niemniej ich oddziaływanie było na tyle silne, że w sposób nieunikniony doszło do spotkania się ich wpływów, ich wzajemnego przenikania oraz przeciwstawiania się sobie. Ten właśnie obszar kultury, na którym duch nowej religijności franciszkańskiej spotkał się z inspiracjami płynącymi z filozofii, w tym także w coraz większym stopniu z filozofii Arystotelesa i jego arabskich komentatorów, może być nazwany filozofią franciszkańską. Sceną, na której doszło do spotkania duchowości franciszkańskiej z filozofią były uniwersytety.

Pierwsze spotkanie duchowości franciszkańskiej i filozofii dokonało się w latach 30-tych XIII stulecia. Za symboliczną datę można uznać r. 1236, kiedy profesor teologii Uniwersytetu Paryskiego Aleksander z Hales (ok. 1186–1245) wstąpił do zakonu franciszkanów. Jego decyzja dała początek obecności franciszkanów na katedrach uniwersyteckich. Dokładne odtworzenie poglądów Aleksandra jest trudne, ponieważ przypisywany mu komentarz do *Sentencji* jest tylko częściowo autentyczny. Zawiera on jednak wiele rysów, zagadnień i rozwiązań charakterystycznych dla wczesnej szkoły franciszkańskiej, pochodzących już to od samego Aleksandra, już to od jego uczniów. Owe cechy wspólne to: sceptyczne i wybiórcze podejście do poglądów Arystotelesa, mimo gruntownej znajomości jego dzieł, i „techniczny” do nich stosunek (akceptowanie wybranych tez z uwagi na ich użyteczność dla teologii), przywiązanie do tradycyjnych autorytetów teologicznych: św. Augustyna, pseudo-Dionizego, Boecjusza, oraz teologów wcześniejszego średniowiecza: św. Anzelma, Alana z Lille, św. Bernarda z Clairvaux, Gilberta de la Porrée. Cechą charakterystyczną jest też zainteresowanie problematyką psychologiczną. Aleksander buduje swoje poglądy w tej dziedzinie, czerpiąc przede wszystkim od św. Augustyna, ale wysub-

telnia swoje rozważania, uzupełniając je (zrazu bardzo nieśmiało) tezami zaczerpniętymi z pism Arystotelesa. Przyjmuje np., że władze duszy są tym samym, co jej substancja, ale twierdzi, iż różnią się od jej istoty, skoro, jak dowodzi Arystoteles, ona jest tym, dzięki czemu rzecz jest tym, czym jest; istota człowieka bowiem nie redukuje się do myślenia i chcenia.

Poglądy Aleksandra rozwijał jego uczeń, Jan z La Rochelle (ok. 1200–1245). Kontynuował on zainteresowania swego mistrza, skupiając się jeszcze bardziej na psychologii i teorii poznania. W dziedzinie tej szeroko korzystał z nowych pomysłów filozoficznych. Brał je jednak nie bezpośrednio od Arystotelesa, lecz od Awicenny, który stał się jednym z ulubionych „nowych” autorytetów także i dla innych myślicieli tego okresu.

Jan przyjął głoszoną przez Aleksandra tezę, że istota duszy jest prosta, ale sama dusza jest złożona z uwagi na swoje władze i szerzej opracował zagadnienie owych władz. Twierdził, że zmysły postrzegają ciała, a wrażenia powstają pod wpływem działania ciał na zmysły za pośrednictwem środowiska właściwego dla każdego z nich (podobnie jak przedtem Piotr Abelard, Jan porzucił tu augustyńską doktrynę na rzecz rozwiązania arystotelesowskiego). Kolejna władza, wyobraźnia, tworzy podobieństwa ciał, rozum bada naturę ciał, intelekt poznaje duchy stworzone, a inteligencja poznaje Boga. Zmysł wspólny gromadzi dane z poszczególnych zmysłów dla dalszej obróbki przez władzę intelektualną (*virtus intellectiva*) obecną w całym ciele i dokonującą abstrakcji. Innowacje arystotelesowskie Jana dotyczyły nie tylko poznania zmysłowego: przyjął on także arystotelesowski podział intelektu na możliwościowy i czynny. Starał się jednak uzgodnić tę koncepcję z augustynizmem, twierdząc, że intelekt czynny jest odcisniętym przez Boga znakiem w duszy dającym jej intelektualne światło poznania (iluminację).

Za najwybitniejszego myśliciela wczesnej szkoły franciszkańskiej uważany jest św. Jan Fidanza, znany jako **Bonawentura** (* 1221 k. Viterbo, †1274 w Lyonie), również paryski uczeń Aleksandra z Hales. Jego kariera była niemal lustrzanym odbiciem kariery Tomasza z Akwinu: obaj należeli do najwybitniejszych przedstawicieli swoich zakonów, obaj studiowali w Paryżu, obaj objęli tam katedry teologii w tym samym, 1256, roku, obaj wezwani zostali jako eksperci na Sobór do Lyonu, obaj także wkrótce potem zmarli – Tomasz w drodze na Sobór, Bonawentura już na miejscu, w 1274 r. Podobnie jak Tomasz, Bonawentura pozostawił po sobie liczne (choć nie tak liczne) dzieła; do najważniejszych należą: Komentarz do *Sentencji*, *Itinerarium mentis in Deum*, *Breviloquium*, oraz *Collationes in Hexaemeron*.

Podobnie jak jego nauczyciel, Aleksander z Hales, Bonawentura był teologiem, stąd też zagadnienia filozoficzne pojawiają się w jego dziełach na marginesie rozważań teologicznych. Jak przystało na teologa, Bonawentura uznawał Boga za główny cel człowieka, stąd też życie człowieka traktował jako drogę do Boga; ostro zatem przeciwstawiał się tezom o samowystarczalności filozofii dla osiągnięcia szczęścia głoszonym wówczas przez awerroistów (Siger z Braban-

cji, Boecjusz z Dacji) na Wydziale Sztuk w Paryżu i był sceptycznie nastawiony do hellenckiego intelektualizmu etyki Arystotelesa. Głosił, że źródłem szczęścia jest wola a nie rozum, jako pierwsza spośród władz duszy.

Zdaniem Bonawentury droga do Boga prowadzi przez odkrywanie Jego śladów w świecie zmysłowym (tu można się dopatrzeć wpływu arystotelizmu, zapośredniczonego przez Jana z La Rochelle), Jego obrazów – w duszy oraz przez bezpośredni kontakt – iluminację. Bonawentura zauważa jednak, że poznanie szczegółowych substancji możliwe jest tylko przy znajomości najwyższych zasad. U Arystotelesa podobne przekonanie o poznawalności rzeczy dzięki poznaniu zasad wiąże się z pojęciami bytu i substancji, ale Bonawenturze chodzi o innego rodzaju zasadę, mianowicie o wlaną w nasze umysły ideę Boga, która daje umysłowi naturalne światło. Tę tezę także przejmuje od Jana z La Rochelle, który zaczerpnął ją od św. Anzelma. Również od Jana z La Rochelle pochodzi ogólna koncepcja psychologiczna Bonawentury: empiryzm w poznaniu rzeczy materialnych oraz iluminizm w poznaniu duszy i Boga i przyjęcie, że formy poznawcze (*species*) w umyśle pochodzą bezpośrednio od Boga lub z abstrakcji. Bonawentura przyjął arystotelesowską koncepcję biernego i czynnego intelektu, ale inaczej niż Jan twierdził, że nie ma oddzielnego intelektu czynnego innego niż Bóg i do niego należy całe iluminacyjne poznanie rzeczy nadzmysłowych przez duszę; Jan, za Awicenną, zostawiał miejsce dla inteligencji pośredniczących – aniołów.

Tezy przejęte od swoich franciszkańskich poprzedników osadził Bonawentura we własnej psychologicznej koncepcji „dwóch oblicz” duszy; systematyzowała ona ich próby uzupełnienia psychologii augustyńskiej poglądami Arystotelesa. Według Bonawentury „górne oblicze” zwrócone ku samej duszy i Bogu poznawało na sposób zgodny z poglądami Augustyna; „dolne oblicze” natomiast, skierowane ku światu materialnemu, działało dzięki współdziałaniu intelektu czynnego i biernego. Intelekt bierny nie może być zdaniem Bonawentury całkowicie bierny, bo nie tylko odbiera ale i wytwarza wiedzę dzięki abstrakcji obrazów uzyskanych ze zmysłów (abstrakcję rozumie on jako zdolność umysłu do wyodrębniania jakiegoś ujęcia danej rzeczy a nie, jak Arystoteles, jako oczyszczanie rzeczy z charakterystyki jednostkowej); intelekt czynny natomiast oświetla tylko bierny, umożliwiając jego działanie. Poznanie ludzkie jest **pewne**, ponieważ intelekt poznaje idee Boże, a jeśli nie jest **pełne**, to tylko z uwagi na stan, w jakim się w życiu doczesnym znajdujemy. Niemniej, poznanie ludzkie jest ze swej natury ograniczone, poznanie absolutne przysługuje tylko Bogu.

Aczkolwiek Bonawentura nie zamierzał, inaczej niż Tomasz z Akwinu, zajmować się wszelkimi zagadnieniami dostępnymi ludzkiemu poznaniu, pozostając wierny programowi zakreślonemu przez św. Augustyna, wzywającego do poznania Boga i duszy, to jednak ujmował ów program na tyle szeroko, że znalazło się w nim miejsce dla wielu zagadnień, zwłaszcza szczególnie popularnych wówczas (dzięki wpływowi Arystotelesa) problemów z zakresu ontologii i filozofii przyrody. Metafizyczne i przyrodnicze poglądy Bonawentury także zawie-

rają liczne elementy arystotelesowskie wkomponowane w jednak koncepcję *par excellence* augustyńską. Często służą one zresztą do polemiki z poglądami samego Arystotelesa lub jego najgorliwszych zwolenników na uniwersytecie paryskim – awerroistów łacińskich.

Głównymi wyróżnikami metafizyki Bonawentury stało się kilka tez, które przejęte zostały przez innych myślicieli szkoły franciszkańskiej. Tezy te jednoznacznie opowiadały się przeciw rozwiązaniom Arystotelesa. Po pierwsze głosi on, że istota jakiejś rzeczy jest realnie różna od istnienia, argumentując że nic nie jest wystarczającą racją swego istnienia. Po drugie, wszystkie byty stworzone – nawet anioły – złożone są z formy i materii (powszechny hilemorfizm); poza Bogiem nie ma oddzielonych inteligencji będących czystymi formami, gdyż także poruszyciele sfer niebieskich są złożeni. Formę i materię rozumie bowiem Bonawentura jako synonimy możliwości i aktu. O tym, czy materia danego bytu jest cielesna czy nie, decyduje sama jego forma, natomiast pierwotna materia jest nieokreślona i tego samego rodzaju dla wszystkich bytów (nawet aniołów); jest też, jak chciał Arystoteles ale też i św. Augustyn, całkowicie bierna, stąd też dla wprowadzenia w nią formy konieczne jest występowanie przyjętych przez Augustyna racji zarodkowych; materia nie może też być przyczyną jednostkowości – tę nadaje rzeczy dopiero połączenie materii i formy. Po trzecie, istnieje wiele form substancjalnych, które nakładają się na siebie nawzajem; np. ciało jest aktem (formą) pewnej materii, ale jest w możliwości (materia) pewnej formy wyższej – duszy. Ta zresztą ma także swoją możliwość niecielesną.

W filozofii przyrody Bonawentura zasłynął dowodem przeciw koncepcji wieczności świata: świat nie jest wieczny – twierdził – gdyby tak bowiem było, istniałaby aktualna nieskończoność, mianowicie nieskończony obrót sfer dookoła Ziemi; mogłyby też współwystępować różne nieskończoności, tj. obrotów słońca i księżyca, czego możliwości przeczy sam Arystoteles.

Znacznie większe zasługi na polu nauk ścisłych położył inny uczeń Aleksandra z Hales, nieco starszy konfrater Bonawentury, Roger Bacon (1217–1292/94). Jego formacja intelektualna była jednak w znacznie większym stopniu efektem studiów w Oxfordzie u Roberta Grosseteste'a niż paryskich studiów u Aleksandra. Z uwagi na te specyficzne wyspiarskie zainteresowania oraz brak bezpośrednich kontynuatorów w zakonie część historyków (np. Gilson) nie zalicza go do wczesnej szkoły franciszkańskiej. Nie oznacza to jednak, że poglądy brata Rogera radykalnie różnią się od doktryny doktora Serafickiego, która przyjęta została jako doktryna zakonu Braci Mniesznych. Przeciwnie, istnieją jednak duże podobieństwa poglądów między Rogerem a Bonawenturą pozwalające ocenić co stanowiło „część wspólną” szkoły franciszkańskiej tego okresu.

Był to przede wszystkim wspomniany już konserwatyzm charakteryzujący się przywiązaniem do tradycji augustyńskiej, zwłaszcza w teologii, przyjmowaniem poglądów Arystotelesa z dużym dystansem, najchętniej w ich awicenniańskiej interpretacji. Wspólne było też przyjmowanie powszechnego hilemorfizmu, całkowitej nieokreśloności materii pierwotnej (Bacon mówił jednak po-

tem o trzech gatunkach materii: między duchową i cielesną umieszczał jeszcze – idąc tu za Arystotelesem – odrębną materię ciał niebieskich), przyjmowanie wielości form substancjalnych i występowania racji zarodkowych w materii.

Wyraźniejsze różnice między Baconem a Bonawenturą występowały już natomiast w teorii poznania. Chociaż obaj zgadzali się z augustyńską koncepcją iluminacji i przyjmowali arystotelesowską teorię poznania w odniesieniu do rzeczy zmysłowych, to jednak interpretacja jaką wprowadzał Bacon, była odmienna od proponowanej przez Bonawenturę. Dla Bacona intelekt bierny to zdolności poznawcze człowieka, natomiast intelekt czynny to coś całkowicie oddzielnego od duszy, co nadaje jej światło poznania i jest źródłem poznawalności – **Bóg**. Dzięki niemu posiadamy (tak jak u Bonawentury) wrodzone, choć niewyraźne, poznanie intelektualnie poznawalnych wzorów, tożsamy z Bożymi ideami. Intelekt bierny jako forma ciała jest oddzielony od Boga i powstaje jako *tabula rasa*. Od intelektu czynnego otrzymuje wiedzę niejasną za pośrednictwem form poznawczych. Inaczej niż Bonawentura Bacon uważa także, że rozum i wola nie są czymś odrębnym w duszy (broni więc tradycyjnego stanowiska Augustyna), natomiast wolny wybór jest odrębną władzą, a nie tylko zdolnością.

Największe różnice między poglądami Bonawentury i Bacona mają swe korzenie w odrębności tradycji filozoficznej w Anglii, gdzie ten ostatni rozpoczął swą edukację. Na te osobliwości składają się: akcentowanie pierwszeństwa jednostek, konkretów nad ogółem, silne zainteresowanie zagadnieniami logicznymi, zainteresowanie problemami kosmologicznymi i fizycznymi, oraz przekonanie o roli matematyki i eksperymentu dla rozwoju nauki. Racja, którą Bacon uzasadniał swój pogląd o pierwszeństwie jednostek była, co ciekawe, teologiczną tezą, że Bóg stwarza i zbawia jednostki; wnioskował stąd zatem, że rzeczy są jednostkami same z siebie. To przekonanie było bliskie arystotelesowskiemu ujęciu bytu, według którego jednostki stanowią jedność (substancjalną) i nie ma realnej różnicy między bytem a jego właściwościami. Bacon nie negował jednak istnienia bytów ogólnych, uważał je za współtworzone z jednostkami (wzorce lub istoty). Przyjmował awicenniański podział na powszechniki *ante rem* (Boskie idee), *in re* (istoty) i *post rem* (pojęcia ogólne, czyli intencje rzeczy).

W logice i filozofii przyrody Bacon korzystał głównie z dzieł swoich rodaków: logika Williama z Sherwood, od którego przejął zainteresowanie semantyką, zwłaszcza problemami apellacji i supozycji, oraz swego mistrza, Roberta Grosseteste, od którego pochodzi zagadnienie światła jako formy form, czyli tzw. fizyka pitagorejska (wg określenia Alberta Wielkiego). Bacon próbował godzić tę koncepcję z teorią Arystotelesa. Uważał, że rzeczy powstają wskutek działania i rozprzestrzeniania się form (*species Grosseteste'a*), dokonującego się na podobieństwo rozchodzenia się światła, którego źródłem jest Bóg. Szczególnym składnikiem myśli Bacona była jego koncepcja eksperymentu, przejęta od Piotra z Maricourt, będąca konsekwencją przyjęcia pitagorejskiego charakteru

fizyki, co pozwalało zarówno na jej matematyzację jak i wprowadzenie eksperymentu, jako elementu uzupełniającego rozumowanie sposobu poznania.

Bacon nie znalazł żadnego konsekwentnego kontynuatora, chociaż jego pisma były znane i komentowane; wykorzystywano także jego indywidualne pomysły (zwłaszcza w logice). Bonawentura natomiast pozostawił po sobie wielu uczniów zarówno w Paryżu jak i w Oxfordzie oraz we Włoszech. Trudno jednak nazwać ich „bonawenturianami”: charakteryzowała ich przyjęta w myśli franciszkańskiej praktyka godzenia augustynizmu z arystotelizmem oraz uznawania omówionych wyżej „tez wspólnych” obecnych w poglądach najważniejszych doktorów zakonu. Poglądy te znalazły się także w dziełach Piotra Oliviego, Richarda z Middleton, Vitala du Four, Rajmunda Lulla i wielu pomniejszych myślicieli franciszkańskich do końca XIII w. Żaden z nich nie dorównał jednak Bonawenturze czy Baconowi.

Nowy impuls nadał myśli franciszkańskiej dopiero **Jan Duns Szkot** (*1266 w Duns, †1308 w Kolonii). Jan Duns Szkot dokonał nowej interpretacji filozofii arystotelesowskiej, starając się ściślej powiązać ją z wcześniejszą tradycją myśli chrześcijańskiej. Wiązało się to z krytyką Arystotelesa i jego wcześniejszych interpretacji dokonywanych przez łacińskich myślicieli, w tym także Tomasza z Akwinu, której widowym wyrazem było potępienie licznych arystotelesowskich tez w roku 1277 najpierw w Paryżu a następnie w Oxfordzie. Wysiłek Szkota zaowocował oryginalną koncepcją filozoficzną, zawartą głównie w jego komentarzach do *Sentencji* i *Metafizyki*, która z jednej strony zachowywała podstawową siatkę pojęciową i liczne rozwiązania filozofii Arystotelesa i w szczególności Awicenny (w zgodzie z tradycją franciszkańską), z drugiej strony zaś dokonywała wielu istotnych modyfikacji, wykraczając nie tylko poza ramy doktryny opracowanej przez Bonawenturę, ale i poza kompromisowe względem arystotelizmu rozwiązania proponowane przez Henryka z Gandawy oraz przedstawiając własne, konkurencyjne pomysły.

Oryginalność Szkota nie miała charakteru rewolucyjnego zamachu na dotychczasową doktrynę zakonu serafickiego. Przeciwnie – Doktor Subtelny zachował w swoich poglądach wiele ze „wspólnych tez” szkoły, przede wszystkim powszechny hilemorfizm i wielość form substancjalnych. Także jego koncepcje psychologiczne nawiązują do wcześniejszych poglądów Bonawentury i Jana z La Rochelle.

Przede wszystkim podtrzymany został przez Szkota charakterystyczny dla myśli franciszkańskiej woluntaryzm, zaakcentowany silniej jeszcze niż u jego poprzedników: wyłącznie wola jest przyczyną chcenia i ona też poprzedza nasze akty poznawcze, mimo iż one potem determinują nasze działanie. Interesujące są też jego poglądy dotyczące drugiej z władz duszy – rozumu, szczególnie zaś jego koncepcja poznania intuicyjnego i abstrakcyjnego. Duns Szkot twierdził, że zarówno na poziomie poznania zmysłowego jak i intelektualnego możliwe jest dwojake ujęcie przedmiotu: jedno, które ujmuje konkretny przedmiot jako istniejący w jednym akcie intuicji i drugie, które nie wymaga obecności przedmio-

tu, bowiem stanowi abstrakcyjne wyobrażenie przedmiotu na podstawie jego właściwości przywoływanych na myśl przez poznający umysł. Poznanie intuicyjne, które wywodzi się z augustyńskiej koncepcji iluminacji, jest poznaniem pewnym, ale poza wyjątkiem, jakim są wizje mistyczne, dostępne jest ludziom jedynie po śmierci; poznanie abstrakcyjne natomiast, ujmowane na sposób arystotelesowski, nie daje poznania pełnego, nie sięga bowiem jednostek, ujmując tylko to, co gatunkowe (tj. formę rzeczy).

Dziedzina, w której nowatorstwo Duns Szkota jest szczególnie dobrze widoczne, jest teoria bytu a najważniejszymi koncepcjami są rozwiązania kwestii jednoznaczności pojęcia bytu, zagadnienia ujednostkowania i statusu materii pierwszej. One też, w połączeniu z koncepcją poznania, stały się wyróżnikami szkotyizmu jako doktryny szkolnej (*scholastycznej*).

Zdaniem Duns Szkota a wbrew stanowisku wcześniejszych myślicieli łacińskiego średniowiecza (w tym także św. Bonawentury) pojęcie bytu w taki sam sposób (jednoznacznie) stosuje się do wszystkich określanых nim rzeczy bez względu na ich dalszą charakterystykę i pomijawszy nawet podstawowe rozróżnienie na byt skończony i nieskończony. Szkot, nawiązując bezpośrednio do Arystotelesa, zwraca uwagę, że pojęcie to jest właściwym przedmiotem metafizyki, która bada byt jako byt bez jakichkolwiek dalszych determinacji. Zauważa także, że jest ono zawsze obecne w poznającym intelekcie jako pewne, bez względu na to czy dane określenia tego bytu są przyjmowane jako pewne czy nie. Wnioskuje stąd, że pojęcie bytu jest czymś obojętnym wobec dalszych określeń a zatem czymś odrębnym od nich i przez to wewnętrznie jednoznacznym.

Duns Szkot dowodzi dalej, że w każdym pojęciu złożonym występują dwa elementy: potencjalny, czyli determinowany, i aktualny, czyli determinujący. Złożenie to może mieć charakter "wielowarstwowy", tzn. element potencjalny sam może być także pojęciem złożonym, np. pojęcie Sokratesa składa się z pojęcia różnicy jednostkowej i gatunku, tj. człowieka, który z kolei rozkłada się na pojęcia zwierzęcia (rodzaju będącego elementem potencjalnym) i rozumnego (różnicy gatunkowej będącej elementem aktualnym). Rozkładanie doprowadza w rezultacie do pojęcia, które nie rozkłada się już na żadne inne a wyraża tylko możliwość determinacji. Jest to pojęcie bytu, które jest pojęciem najogólniejszym a jednocześnie absolutnie prostym.

Jako pojęcie najogólniejsze byt jest pojęciem transcendentnym, tzn. jako wcześniejsze od wszelkich determinacji nie podlega również determinacji rodzajowej. Abstrahuje ono także od ujęcia stopnia doskonałości przysługującego konkretnemu bytowi, mimo iż ten stopień doskonałości jest w sposób nierozzerwalny związany z bytem jako jego właściwość transcendentna określająca byt w sposób pierwotny. Jeśli ujmować pojęcie bytu razem z jego stopniem doskonałości, który jest jego wewnętrznym sposobem bytowania, wówczas pojęcie to przestanie być absolutnie prostym i jednoznacznym, zacznie natomiast wyrażać pewną wspólną naturę danej klasy bytów, np. byt konieczny i przygod-

ny, skończony i nieskończony. Podkreślając transcendentálny, nie-rodzajowy charakter pojęcia bytu i powiązanych z nim właściwości transcendentálnych Duns Szkot wyjaśnia, że byt podlega uszczegółowieniu tak jak gatunek dzielący się na jednostki, tzn. to, co podpada pod pojęcie bytu nie dodaje nic do niego samego, przyjmując je w całości. Oznacza to, że żadna rzecz nie jest jakimś rodzajem bytu, ale po prostu jest bytem – tak jak Sokrates po prostu jest człowiekiem – obdarzonym takimi lub innymi właściwościami transcendentnymi. Przynależność do rodzajów (kategorii) jest natomiast cechą pewnych bytów, mianowicie skończonych.

Punktem wyjścia dla Szkotowej koncepcji ujednostkowania jest zagadnienie jedności substancji. Substancji przysługuje jedność właściwa złożeniu (*compositum*). Taka odpowiedź nie jest jednak jeszcze pełnym wyjaśnieniem, gdyż *compositum* może być ujmowane trojako: gatunkowo — jako powszechnik w umyśle, albo jako natura wspólna, lub też jako poszczególna jednostka. Jedność powszechnika jest jednością gatunkową, jedność jednostki jest jednością numeryczną, jedność natury wspólnej wreszcie jest jednością mniejszą od jedności numerycznej ale nie jest jednością ogólności, lecz jest odrębnym rodzajem jedności obojętnym tak wobec pojedynczości jak i powszechności i wcześniejszym od obu pozostałych. Koncepcję obojętnej wobec pojedynczości i ogólności natury wspólnej, nieobecną u Arystotelesa, przejmuje Szkot od Awicenny.

O ile jednak ujęcie natury ogólnej jako powszechnika nie wymaga wprowadzenia jakiejś "zasady uogólnienia" i pozostają one formalnie jednością, mimo iż różnią się co do stopnia ogólności, gdyż powszechność przysługuje naturze z siebie, stosunek natury wspólnej do jednostki kształtuje się inaczej. Choć jednostkowość nie dodaje niczego – z wyjątkiem jedności numerycznej – do natury wspólnej, czyli do istoty rzeczy, to jednak znajduje się poza pojęciem istoty i jest od niej formalnie różna, chociaż realnie stanowi z nią jedną rzecz. Natura wspólna zatem i zasada ujednostkowania stanowią odrębne formy bytowości. Nasuwa się zatem kolejne pytanie, czym według Duns Szkota jest zasada ujednostkowania.

We wcześniejszych kwestiach do *Metafizyki* Duns Szkot charakteryzuje zasadę ujednostkowania jako ostateczną formę w przedmiocie, która wyznacza kres jego możliwych determinacji. Forma gatunkowa jest różna od formy jednostkowej, która nie wchodzi w skład definicji, ale jest dodawana do gatunku. Późniejsze rozwiązanie, które pojawia się w *Ordinatio* nazywa zasadę ujednostkowania już nie formą jednostkową ale realnością, która nie jest utożsamiana ani z formą, ani materią, ani *compositum*, lecz jest raczej zjednoczeniem danej formy i materii w "tym oto" *compositum*. Co więcej, Szkot wprowadza potem dwie innowacje terminologiczne. Po pierwsze nie twierdzi, że zasada ujednostkowania dodawana jest do natury gatunkowej, jak przyjmowały wcześniejsze rozwiązania problemu, lecz że wraz z nią ujmowana jest jako jedno w złożeniu (*continetur unitive*), nadając mu wyższy stopień jedności. Jako coś uzupełniającego naturę, mającą charakter formalny, sama ma więc charakter *quasi mate-*

rialny. Po drugie zaś wprowadza termin *haecceitas* na określenie tak rozumianej zasady ujednostkowania.

Podobnie jak to miało miejsce w przypadku koncepcji bytu, w swoim ujęciu zagadnienia materii pierwszej Szkot przeciwstawia się całej wcześniejszej tradycji. Zarówno Arystoteles bowiem jak i św. Augustyn oraz ich naśladowcy (w tym Bonawentura) przyjmowali pogląd, iż materia pierwsza rozpatrywana sama w sobie jest tylko potencjalnością, tj. brakiem formy. Zdaniem Dunsza Szkota takie rozwiązanie nie mogłoby wytłumaczyć procesów powstawania i ginięcia, ponieważ są one możliwe tylko wówczas, gdy istnieje jakieś podłoże, w którym zachodzą; tym podłożem, będącym pewną bytowością (a nie jedynie potencjalnością) jest materia. W podkreślaniu równorzędnej w stosunku do formy roli materii jako zasady bytu Doktor Subtelny posuwa się jeszcze dalej: stwierdza mianowicie, że podobnie jak forma może istnieć bez materii również **materia może istnieć bez formy** (oczywiście nie w porządku natury a jedynie dzięki mocy boskiej). Jeśli zaś coś może istnieć bez formy oznacza to, że posiada swój własny akt, niezależny od aktu jakiegokolwiek formy. Właściwym aktem materii jest zdolność do przyjmowania form, określana przez Szkota terminem możliwości podmiotowej (*potentia subiectiva*), dla odróżnienia od receptywności w stosunku do określonych form substancjalnych czy akcydentalnych nazywanej możliwością przedmiotową (*potentia obiectiva*). Uznanie przez Szkota pozytywnej bytowości materii pozwala mu zrezygnować ze starej augustyńskiej koncepcji racji zarodkowych, „przygotowujących” materię do przyjęcia form.

Tradycyjna franciszkańska koncepcji wielości form substancjalnych rozwinięta została przez Doktora Subtelnego w sposób nie przynoszący wstydu jego przydomkowi. Zdaniem Szkota, w bycie złożonym można wyróżnić dwie istotowe części: właściwy akt, czyli ostateczną formę, będącą formą całości tego bytu, oraz właściwą możność, na którą składa się materia pierwsza ujęta wraz z determinacjami pochodzącymi od form cząstkowych, przede wszystkim formy cielesności nazywanej też formą zmieszania (*forma mixtionis*). Forma całości jest istotą (*quidditas*) oraz naturą bytu i wyraża całą jego realność; jako taka jest obojętna zarówno wobec ogólności jak i pojedynczości, dzięki *haecceitas* przyjmuje jednak ostateczną determinację jednostkową. Części istotowe, wchodzące w jej skład nie są od niej niezależne, posiadają jednak pewną własną realność jako formalności (*formalitates*). Pojęcia różnicy formalnej i formalności wprowadzone przez Szkota zadomowiły się odtąd w filozofii średniowiecznej, nie tylko szkotystycznej, mimo ataków kierowanych przeciw nim przez pewnego rodaka i konfratra brata Jana Dunsza.

Omówienie głównych nurtów myśli franciszkańskiej w średniowieczu nie byłoby pełne bez wspomnienia poglądów Wilhelma Ockhama (ok.1285–1349). Aczkolwiek nie zostały one nigdy uznane za doktrynę zakonu, podobnie jak poglądy Rogera Bacona, to jednak oddziaływały one szeroko, zarówno na myślicieli należących do Braci Mniejszych jak i tych poza zakonem. Co więcej, poglądy Ockhama, mimo swej rewolucyjności czerpały obficie z nauczania szkoły

franciszkańskiej (w szczególności od Dunsza Szkota) i pod pewnym względem mogą być uznane za jej kontynuację. Brat Wilhelm nie interesuje nas tutaj jako *Venerabilis Inceptor viae modernae*, ale jako autor kolejnej franciszkańskiej reinterpretacji Arystotelesa.

Odrzucając realizm *via antiqua* na rzecz nominalizmu Doktor Niezwyciężony pozostał bowiem przy głównych założeniach szkoły franciszkańskiej, takich jak powszechny hilemorfizm i wielość form substancjalnych. Jego psychologia i teoria poznania wyrastały z poglądów Jana Dunsza Szkota, poddawanych często krytycznej rewizji. Ockham przyjmuje opracowaną przez Doktora Subtelnego koncepcję poznania intuicyjnego i abstrakcyjnego, wprowadzając do niej pewne zmiany. Z jednej strony podkreśla, że przedmiot poznania intuicyjnego musi być prosty, z drugiej zaś zauważa – wbrew Szkotowi, że nie musi on wcale być obecny dla poznającego podmiotu, Bóg bowiem może dzięki swojej mocy spowodować intuicyjne poznanie przedmiotu, który nie jest obecny dla podmiotu. Modyfikacje te powodują, że poznanie intuicyjne zostaje ujęte jako odnoszące się do aktów świadomości, co do których posiadamy całkowitą pewność.

Także woluntaryzm Ockhama ma za punkt wyjścia poglądy Dunsza Szkota. Przyjmuje on szkotowe ujęcie woli jako władzy chcenia niezdeterminowanej przez nic prócz niej samej; przyznaje jednak, że istnieją akty woli, które wypływają z konieczności bądź to natury działającego (np. skłonności do przyjemności, korzyści, albo tego co dobre) bądź to zewnętrznej przyczyny. Jednocześnie zaprzecza jednak, by cokolwiek mogło ograniczyć aktualną wolność woli: może ona bowiem zawsze czegoś chcieć, nie chcieć lub powstrzymać się od działania. Ockham idzie jeszcze dalej niż Szkot uważając, że wola może pragnąć wbrew temu co dobre i to nie tylko wskutek niewiedzy, ale nawet – jak w przypadku woli zdeprawowanej – pomimo tej wiedzy. Ujęcie Ockhama stanowi najbardziej radykalne rozwiązanie zagadnienia wzajemnego stosunku władz duszy, najdalsze od arystotelesowskiego intelektualizmu i najbliższe franciszkańskiemu pogładowi o fundamentalnym znaczeniu indywidualnej decyzji.

Szersze spojrzenie na 150 lat rozwoju myśli franciszkańskiej, począwszy od wystąpienia Aleksandra z Hales do pojawienia się „Nowej Szkoły” za sprawą Wilhelma Ockhama pozwala na kilka słów, które mogą służyć jako podsumowanie. Gdybyśmy chcieli określić jej ogólny charakter, zestawiając ją np. z myślą „konkurencyjnych” dominikanów, należałoby wskazać przede wszystkim na dwie wyróżniające ją cechy: konserwatyzm w podejściu do źródeł i swobodę interpretacji. Te dwie, pozornie trudne do pogodzenia, własności spowodowały, że kolejne pokolenia myślicieli z zakonu Braci Mniejszych, pozostając w zgodzie z pewną „wspólną doktryną”, mogły wykraczać poza coraz bardziej krępujący filozofię średniowieczną innych szkół arystotelizm. Paradoksalnie — opór przeciw nowinkom zaowocował nowatorstwem a przywiązanie do autorytetu — jego przewyciężeniem. *Spiritus flat ubi vult.*

Karol Michalski

Egzystencja ludzka jako właściwy „przedmiot” filozofii w myśleniu Karla Jaspersa

(Philips–Universität w Marburgu, seminarium prof. P. Janicha, 27 V 1999)

Egzystencja ludzka należy do centralnych tematów filozoficznej myśli Karla Jaspersa (1883–1969). Rozumienie egzystencji ludzkiej jest kluczem do Jaspersowskiej filozofii egzystencjalnej.

Pisze Jaspers w swoim dziele „Philosophie”: „O byciu, które samo w sobie jest nieprzedmiotowe, mam tylko rozjaśniające upewnienie w nieadekwatnym uprzedmiotowieniu. To nieprzedmiotowe bycie jest egzystencja ludzką (*Existenz*), jeśli może stać się ono obecne we własnym źródle, poprzez to, że sam nim jestem; nazywa się Transcendencją (*Transzendenz*), jeżeli jest byciem w przedmiotowej postaci szyfrów, ale uchwytnych tylko dla egzystencji ludzkiej (*Existenz*)”¹.

Egzystencja ludzka i Transcendencja, chociaż prezentują się jako właściwe „przedmioty” filozofii w rozumieniu Jaspersa, to jednak nie są możliwe do ujęcia w sposób przedmiotowy. Jeżeli jest tutaj mowa o właściwych „przedmiotach” filozofii, to jest oczywiste, że ich przedmiotowość została zakwestionowana. Możemy wyrażać się o nich jakoby o przedmiotach, ale one nigdy nie staną się dla nas w istocie „przedmiotem” poznania i myślenia.

Co się tyczy właściwych „przedmiotów” filozofii, to Jaspers nie myśli inaczej, jak Augustyn² i Descartes³. U podstaw filozoficznego myślenia obydwu leżało metafizyczne pragnienie poznania Boga i duszy. U Jaspersa to metafizyczne pragnienie wyraża się w możliwości rozjaśnienia egzystencji ludzkiej i Transcendencji.

Egzystencja ludzka i Transcendencja charakteryzują się swoistym sposobem bycia. To, co jest „egzystencją i Transcendencją, to nie jest światem”⁴. Byt nie wyczerpuje się jedynie w przedmiotowym istnieniu światowym. To, co jest przedmiotowe nie jest wszystkim, co może bytować. Egzystencja ludzka i Transcendencja nie istnieją w tym samym sensie, co rzeczy świata. Mimo, że nie mo-

¹ K. Jaspers, *Philosophie. Philosophische Weltorientierung*, Bd.I, München 1991, s. 28.

² Por., Augustinus, *Soliloquia*, Buch I, Kap. 8, Paderborn 1955, s. 49.

³ Por., R. Descartes, *Medytacje o pierwszej filozofii*, Warszawa 1958, s. 188.

⁴ K. Jaspers, *Philosophie. Existenzerhellung*, Bd.II, München 1991, s. 1.

gą być poznawane jako przedmioty, to jednak mogą zostać w jakiś sposób ujmowane. Egzystencja ludzka i Transcendencja zjawiają się w światowym byciu ludzkim. W światowym bytowaniu mogą stać się przedmiotem obiektywnego ujmowania, chociaż nie są światowym byciem.

1. Relacja egzystencji ludzkiej do świata

Egzystencja ludzka zjawia się w światowym byciu ludzkim. Co oznacza dla niej obecność w świecie? „Egzystencja ludzka jest przyciągana przez świat jako medium jej urzeczywistnienia, a jednocześnie odpychana jako możliwość stoczenia się w światowy byt ludzki. Świat i egzystencja ludzka pozostają w napięciu. Nie mogą ani stać się jednością, ani się od siebie oddzielić.”⁵ Światowe bycie jest dla egzystencji ludzkiej możliwością zjawienia się i urzeczywistnienia się. Ale to bycie w świecie jest dla niej również niemożliwością spełnienia się. Egzystencja ludzka jest i nie jest w świecie.

Człowiek, według Jaspersa, charakteryzuje się dwoma sposobami bycia: byciem światowym i byciem egzystencylnym. Człowiek nie jest tak po prostu egzystencją. On może stać się dopiero rzeczywistą egzystencją. Dlatego Jaspers, kiedy mówi o egzystencji ludzkiej ma zawsze na myśli możliwą egzystencję ludzką (*mögliche Existenz*).

Treścią egzystowania ludzkiego jest filozofowanie. „Egzystencja ludzka nie jest celem, lecz źródłem filozofowania, które siebie w niej ujmuje.”⁶ Filozofowanie w rozumieniu Jaspersa nie jest tylko umiejętnością tych, którzy opanowali dziedzinę filozoficzną i w oparciu o tę znajomość dokonują refleksji filozoficznej. Egzystencja ludzka z natury jest zdolna do filozofowania, czyli rozjaśniającego myślenia. Człowiek może być istotą filozoficzną, jeżeli uświadomi sobie, że jest egzystencją.

Egzystencja ludzka, bytując w świecie, nie może pogodzić się ze swoim światowym byciem. Światowe bycie jest dla niej wydarzeniem wyjątkowym. „Jeżeli egzystencja ludzka jest rzeczywiście dokonany przełomem bycia światowego, to rozjaśnienie egzystencji ludzkiej jest myślącym upewnieniem się o tym przełomie”⁷. Możliwość rozjaśniającego filozofowania pozwala egzystencji ludzkiej uświadomić sobie sposób istnienia w świecie. Ona może rozjaśniająco uświadomić sobie wyjątkowość swojego egzystowania w świecie.

Nie można właściwie dowieść istnienia egzystencji ludzkiej. Można zaprzeczyć jej istnieniu, tak jak można zaprzeczyć według Jaspersa zawartości każdej filozoficznej myśli – w przeciwieństwie do poznania i myślenia przedmiotowego, które potrafi swój przedmiot ująć i przedstawić. „To, że egzystencja

---

⁵ Tamże, s. 4.

⁶ Tamże, s. 5.

⁷ Tamże, s. 8.

ludzka jest rzeczywistością, nie pozwala się już jako empiryczne światowe bycie przedstawić. Ale można to pokazać⁸. Te słowa, za pomocą których można „pokazać” egzystencją ludzką, nazywa Jaspers „Znakami” (*Signa*). Znaki nie dotyczą żadnego bytu, który w sposób przedmiotowy można ująć. Nie są żadnym przedmiotem dla „świadomości w ogóle” (*Bewußtsein überhaupt*), która jest świadomością podmiotowoprzedmiotowego myślenia. Jeżeli one mogłyby się także poprzez to poznawczo–myślowe medium wyrazić, to pozostaną dla „świadomości w ogóle” niezrozumiałe. W znakach nie może się nic pojawić, co zostało ujęte przez światowe bycie ludzkie. Znaki są czytelne tylko dla rozjaśniającego myślenia egzystencji ludzkiej, wyrażającej się w byciu sobą. „Jedynie w tej mierze, w jakiej jestem sobą, znajdują one sprawdzenie i oddźwięk, odrzucenie i przyswojenie”⁹.

2. Egzystencja ludzka jako bycie sobą

Jednym z podstawowych znaków egzystencji ludzkiej jestem „ja sam”, „moja sobość”. „W naturalnej beztrosce nie pytam się o siebie samego”¹⁰. W tym momencie jednak, w którym stawiam pytanie o siebie samego, przebudziłem się już z mojej naturalnej beztroski. Doświadczenie sytuacji granicznej może sprawić, że pytam się o siebie samego, zostawiając beztroskę bycia za sobą.

Kim albo czym jestem w mojej własnej istocie? Czy jestem jakimś „ogólnym Ja”, rozumem jako miejscem, w relacji do którego jest wszystko, co można poznać i uczynić przedmiotem myślenia: „Jestem w rzeczywistości «ogólnym Ja». Nie wątpię, że jestem w tym zgodny z każdym innym Ja. Ale nie jestem tylko „ogólnym Ja”, lecz s a m y m s o b ą”¹¹. „Świadomość w ogóle” nie potrafi dotrzeć do mojego bycia sobą, do mojej sobości. Ona jako świadomość mojego światowego bycia, poruszającego się w czasie i przestrzeni, może uczynić przedmiotem poznania mnie samego. Pisze Jaspers: „W takich przedmiotowościach, jako aspektach mnie samego, staję się sobie świadomy, jak w lustrach. W żadnym nie widzę się w całości, tylko w częściach; oglądam strony mojego bycia, identyfikuję się z nimi częściowo, ale nie staję się w nich całkowicie ze sobą identycznym. Bo czymkolwiek jestem dla siebie w takich przedmiotowościach jako faktycznościach, to naprzeciw nich pozostaje świadomość tego, co, jako możliwe, mogłoby również być. Ponieważ owe przedmiotowości są urzeczywistnionym zjawiskiem mojej możliwości, nazywają się aspektami Ja (*Ichaspekte*), których typowe postaci można scharakteryzować

---

⁸ K. Jaspers, *Nachlaß zur philosophischen Logik*, hrsg. von H. Saner/ M. Hanggi, München 1991, s. 162–163.

⁹ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. I, dz. cyt., s. 47.

¹⁰ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 24.

¹¹ Tamże, s. 26.

jako schematy Ja (*Ichschemata*)¹². Jaspers wyróżnia cztery aspekty Ja związanego z światowym byciem: Ja cielesne, Ja społeczne, Ja wytwórcze i Ja przypomnieniowe.

Światowe bycie ludzkie jawi się poprzez Ja cielesne. Jako ciało jestem obecny w przestrzeni i czasie, Jestem aktywny przez moje ciało. Ale również muszę wszystko znosić, co moje ciało napotyka i doświadcza. Jestem jednością z moim ciałem, a mimo to nie jestem z nim identyczny. Nie jestem w istocie moim ciałem. „Gdybym był moim ciałem samym, to byłoby to dziwne, gdyż żadna część ciała nie należy istotnie do mnie. Mogę stracić członki, poszczególne organy, nawet części mózgu, a nadal pozostaję Ja”¹³. Inna uwaga dotycząca tego, że nie identyfikuję się całkowicie z moim Ja cielesnym: „Moje ciało nieustannie odnawia swój materiał. Jego materia jest ciągle wymieniana, a ja mimo to pozostaję tym samym Ja”¹⁴. Także możliwość popełnienia samobójstwa pokazuje wyraźnie, według Jaspersa, że nie jestem całkowicie moim ciałem. „Mogę siebie zabić i przez to udowodnić, że nie uznaję mojej cielesności jako mnie samego. J a zabijam j a, która tylko pasywnie może umrzeć. Jestem jednak zdolny zapytać się, czy przez to sam siebie całkowicie unicestwię”¹⁵.

Pisze Jaspers o Ja społecznym jako przejawie światowego bycia ludzkiego. „Mogę siebie uważać za kogoś, kto posiada znaczenie w życiu społecznym. Moja funkcja w zawodzie, moje prawa i obowiązki ciążyą na moim byciu. Moje oddziaływanie na innych sprawia, że powstaje obraz mojej istoty. (...) Uważam, że jestem tym, kim jestem dla innych”¹⁶. Człowiek jest istotą społeczną nawet wtedy, kiedy jest poza społeczeństwem i przeciw społeczeństwu. Istnieją przypadki, że ktoś zatracił się i dał się wchłonąć przez swoje otoczenie. Mimo to moje Ja społeczne nie jest identyczne ze mną samym. Potrafię pozostać tym, kim jestem żyjąc w społeczeństwie i w obliczu wszelkich społecznych przemian. „Nie jestem rezultatem socjalnych konstelacji”¹⁷.

Moje światowe bycie jawi się również poprzez Ja wytwórcze. „W społeczeństwie mam znaczenie, pisze Jaspers, poprzez to, co wytworzę. To jest dla mnie nowym zwierciadłem tego, czym jestem. To, co się przeze mnie dokonuje, co jako sukces i dzieło mogę zobaczyć, albo co mi jako niepowodzenie i nieudane stoi przed oczyma, przez to staję się w jakiś sposób przedmiotem.”¹⁸ Chociaż mierzy się znaczenie człowieka tym, co wytworzy, mimo to nie jestem identyczny z moim Ja wytwórczym i moimi wytworami. Moja wewnętrzna isto-

---

¹² Tamże, s. 27.

¹³ Tamże, s. 28.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże, s. 29.

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 30.

¹⁸ Tamże, s. 31.

ta nie wyczerpuje się w tym, co mogę wytworzyć i nie jest naruszona przez to, czego nie udało mi się wytworzyć.

Czwarty aspekt Ja dotyczy Ja przypomnieniowego. Moja aktualna świadomość Ja określona jest przez moją przeszłość. „Moja przeszłość jest moim zwierciadłem; jestem tym, kim byłem”¹⁹. Na przykład: sen nie przerywa ciągłości trwania mojego Ja. Po przebudzeniu jestem tym, kim byłem przed zaśnięciem. Czegokolwiek jestem świadomy, odnoszę to do tego, co było. Nie jestem jednak całkowicie zdominowany przez przeszłość i przypomnienie. Doświadczam terażniejszości i mogę projektować przyszłość, która mam przed sobą. To, co minione nie jest jedną miarą dla tego, co jest teraz i co będzie. Dzięki przypomnieniu istnieje kontynuacja mojego świadomego bycia jako bytu światowego. Jedynie to mogę uświadomić sobie, co już było. „Przecież w przypomnieniu jawię się tylko sobie”²⁰. To, co przypomniane o sobie może stać przedmiotem poznania. Przypomnienie jest bowiem sposobem poznania przedmiotowego. Utrwalona w przedmiot poprzez poznanie przypomnieniowe zjawiskowa strona mojego bytowania nie jest identyczna ze mną samym jako teraz obecnym. Zawsze jestem kimś więcej niż to, co mogę wiedzieć o sobie przez poznanie, któremu przedmiotu dostarcza przypomnienie.

W sumie można powiedzieć, że Ja sam, w mojej bytującej istocie nie identyfikuję się z żadnym z tych czterech aspektów Ja. Ja jawię się sobie w nich tylko empirycznie. Aspekty Ja dotyczą tylko poszczególnych stanów rzeczy, a nie tego, kim właściwie jestem. W tych różnych aspektach Ja mogę siebie obiektywnie ująć. Ale jednocześnie towarzyszy mi doświadczenie, że w tych aspektach bycia Ja nie jestem całkiem mną. „To, co stało się obiektywne, nie jest absolutnie identyczne ze mną samym”²¹. To, kim właściwie jestem leży poza zobiektywizowanymi zjawieniami mojego światowego bycia. Ja nie poddaję się totalizującemu uprzedmiotowieniu. „Jestem czymś jeszcze innym”²².

Oprócz tej obiektywnej wiedzy, jaką mogę mieć o sobie samym, jest jeszcze niebezpośrednia wiedza o mnie. Ale ta wiedza nie jest jakimś uzupełnieniem tego, co mogę o sobie wiedzieć. „To, kim jestem jest czymś więcej niż wszystko, co można wiedzieć”²³. W przeciwieństwie do obiektywnej wiedzy, jaką mam o sobie, jest wiedza o mnie, która jest niemożliwa do zobiektywizowania, a która jest właściwą wiedzą o mnie. Tą wiedzą jestem Ja sam jako bycie sobą. A to bycie sobą wyraża właśnie moją egzystencję. Egzystencja ludzka nie oznacza jakiejś wyższej formy człowieczeństwa, ale bycie sobą. Im bardziej jestem sobą, tym bardziej egzystuję.

---

¹⁹ Tamże, s. 32.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 34.

²³ Tamże.

3. Egzystencja ludzka jako wolność

Nawiązując świadomie do Kierkegaarda²⁴ rozumie Jaspers egzystencję ludzką jako: „To, co jest sobą, co jest w relacji do siebie samego i przez co wie się, że jest w relacji do mocy, dzięki której jest ono ustanowione”²⁵.

Egzystencję ludzką, według Jaspersa, można scharakteryzować w dwojaki sposób. Po pierwsze: jestem w relacji do siebie samego. Po drugie: jestem w relacji do podstawy mojego egzystowania, która jest poza mną. Obydwa charaktery mają dla Jaspersowskiego widzenia egzystencji decydujące znaczenie. To oznacza, że człowiek jako egzystencja doświadcza siebie z jednej strony jako wolność, a drugiej zaś strony w tejże wolności doświadcza zależności od Transcendencji, która jest podstawą jego wolności. W takim pojmowaniu egzystencji ludzkiej różni się Jaspersowska filozofia egzystencji od tych filozofii egzystencjalnych, dla których wolność wyklucza się z Transcendencją.

Wolność jest dla Jaspersa właściwym znakiem rozjaśniania egzystencji ludzkiej. Wolność jest czytelna i zrozumiała jedynie dla rozjaśniającego myślenia egzystencji ludzkiej. Egzystencja ludzka wyraża się istotnie przez wolność, tak istotnie, iż wydaje się, że egzystencja i wolność są ze sobą identyczne. Do takiego jednak rozumienia Jaspers nie doszedł, ponieważ, według niego, egzystencja ludzka jest rzeczywistością, która obejmuje wolność²⁶. To znaczy, że może ona być określona także przez inne wyrażenia, spośród których do istotnych jednak należy wolność.

Wolność na ogół pojmuje się w sposób przedmiotowy. „Mówi się o wolności politycznej, wolności osobistej, wolności gospodarczej, wolności religijnej, wolności sumienia, – wolności myślenia, wolności prasy, wolności gromadzenia się itd”²⁷. Wszystkie te pojęcia wolności mogą być powierzchowne i mogą zostać przeinaczone, jeżeli nie będą ufundowane w filozoficznym pojęciu wolności. A tę wolność, według Jaspersa, rozumie się „jako właściwe bycie i działanie człowieka”²⁸.

Wolność, o którą chodzi Jaspersowi, nie jest właściwie możliwa do poznania w swojej istocie. Występują dziedziny nauki, w których w ogóle nie istnieje pojęcie wolności. Na przykład, biologia, psychologia i socjologia mają taki obraz o człowieku, w którym nie ma miejsca na wolność. Wolność, chociaż jest niedostępna w swojej istocie, jawi się w przedmiotowej formie. Jaspers wylicza trzy tego rodzaju sposoby istnienia wolności: Po pierwsze, wolność jest obiektywna jako wolność działania „w przeciwieństwie do przymusu przez cielesne skrepowanie, przez duchowe przymuszanie, zagrożenie przez cielesne tortury.” Po

---

²⁴ Por., S. Kierkegaard, *Die Krankheit zum Tode*, Jena 1932, s. 10.

²⁵ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd.II, dz.cyt., s. 34.

²⁶ Por., K. Jaspers, *Nachlaß...*, dz.cyt., s. 205.

²⁷ K. Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München 1988, s. 194.

²⁸ Tamże, s. 195.

drugie wolność jest obiektywna jako „wolność z samego siebie wyprowadzona, z samego siebie poruszona, w przeciwieństwie do ograniczenia przez socjologiczne i polityczne uwarunkowania, i przez określone sytuacje.” I po trzecie, wolność jest obiektywna jako „wolność woli jako wolność wyboru w przeciwieństwie do braku wolności przez chorobę psychiczną (jako psychologiczna wolność woli w znaczeniu Kodeksu Karnego)”²⁹. Te obiektywne pojęcia wolności nie wyjaśniają jeszcze filozoficznego pojęcia wolności.

Próba filozoficznego rozjaśnienia pojęcia wolności polega na tym, aby zapytać o jej podstawowe założenia. Jaspers wylicza trzy fundamentalne założenia filozoficznej wolności: Wolność nie może istnieć bez wiedzy, bez wolnej woli i bez prawa.

Pisze Jaspers o relacji wolności do wiedzy: „Nie jestem jedynie przebiegiem wydarzeń, lecz wiem, że jestem. Czynię coś i wiem, że to czynię. Muszę umrzeć, jak wszystko, co żyje, ale wiem, że muszę umrzeć. Wiedza o tym, co pasywne i w sposób konieczny się wydarza, nie wyzwala mnie wprawdzie z żadnej konieczności, ale unosi moje Ja, które w wiedzy o tym, co zwyczajnie konieczne, wykracza poza nią. Już samo uczestnictwo jako rozumienie tego, co mam czynić, jest momentem wolności. W wiedzy nie jestem jeszcze wolny, ale bez wiedzy nie ma wolności”³⁰. Wiedza o czymś nie pociąga jeszcze za sobą wolnego działania. Dzięki tej wiedzy jednak wiem, że mogę tak a tak działać. Wiedza dostarcza mi rozumienia, że mogę swoim wolnym działaniem wykroczyć poza splot konieczności, w których tkwię. Wiedza jest w tym sensie „minimum, a jednocześnie warunkiem wszelkiej wolności”³¹.

Mogę wybierać pomiędzy różnymi możliwościami, które mi są znane. „Gdzie wielość jest możliwa, tam moja wolna wola jest podstawą tego, co się rozgrywa”³². Patrząc obiektywnie mogę wyobrazić sobie wolną wolę jako spontaniczne i bezwarunkowe działanie. Działanie wolnej woli uwarunkowane jest jednakże możliwością rozpoznania tego, czego wolna wola dotyczy. „Mój wybór uzależniony jest od rodzaju wiedzy, której skuteczniczenie mogę tropić”³³. Mój wybór uzależniony jest od różnych zewnętrznych okoliczności. W obydwu przypadkach wolne działanie nie jest formą poznawczego działania. „Mimo obu uzależnień pozostaje wolna wola aktywnością, przez którą nie jest żadne poznanie rozumiane, lecz założone”³⁴. W wolnym działaniu, w poszczególnych przypadkach nie może zostać przewidziana faktyczna decyzja jako nieuchronna i ostateczna, mimo ściśle przyczynowego reagowania. „Nawet gdy jako dokonu-

---

²⁹ K. Jaspers, *Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung*, München 1962, s. 356.

³⁰ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 177.

³¹ K. Jaspers, *Nachlaß...*, dz. cyt., s. 276.

³² K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 177.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 178.

jący wyboru przeobrażam dla siebie decyzję w zwykły przypadek, choćby podczas odliczania albo gry w kości, to pozostaje moment wolnej woli, bo w ten sposób z własnej woli poddaję się pasywności obiektywnego przypadku”³⁵. W obiektywnym widzeniu jawi się wolna wola jako dowolnie postępująca, czyli jako samowola. Jako taka wydaje się być na oślep działająca i pozbawiona możliwości wyboru. Ale to nie jest według Jaspersa słuszne. Niewymuszona aktywność wolnej woli łączy się ściśle z wolnym egzystowaniem. „Raczej we wszelkim decydowaniu z wolnej woli działa coś, co zbiega się z moim byciem Ja (*Ichsein*) jako spontanicznością. Gdyż bez zawartości wolna wola nie jest jeszcze wolnością; ale bez wolnej woli nie ma wolności”³⁶. Wiedza i wolna wola są przez to, w rozumieniu Jaspersa, tylko tak zwaną „formalną wolnością”³⁷.

Pisze Jaspers: „Rozum i wolna wola ujmują siebie w swej istotnej wolności dopiero podlegając p r a w o m. Ich wolność nie jest dowolnością wiedzy jako zwykłego posiadania przedmiotu i wybierania jako zwykłego wyboru, jak mogłoby się przez chwilę wydawać, lecz dokonuje się ona w słuszności myślenia rozumowego jako myślenia o tym, co obowiązujące oraz w wolnej woli jako słuszne działanie. Podczas gdy dowolność w swojej motywacji podlega przecież, jako przypadek, prawu natury i tylko chwilowo uważa się słusznie za wolną jako wiedzące ukierunkowanie – na przedmiot i jako wybieranie między możliwościami, to słuszność jest wolnością w przestrzeganiu obowiązujących, choć nie rzeczywistych praw.

Ta wolność jako słuszność pozostaje, co prawda, pusta. To, co po prostu słuszne może być czymś najobojętniejszym. Lecz słuszność jest warunkiem albo bodźcem dla wypełnionej treścią wolności”³⁸. Wolność jako słuszne działanie jest wolnością wewnętrznego przekonania, że trzeba właśnie tak a tak postąpić. Jest to paradoksalna forma wolnego działania w posłuszeństwie. Tę pewność słusznego postępowania wobec oczywistego prawa nazywa Jaspers, w nawiązaniu do Kanta, „transcendentalną wolnością”³⁹. Bez wiedzy, wolnej woli i prawa nie istnieje wolność. Nie można jednak zrównać wolności z jej warunkami.

Nie wolno zapomnieć, że wolność jest wolnością związaną w swojej istocie z egzystencją. Wolność jest egzystencjalną wolnością. Różne formy wolności z jakimi potocznie mamy do czynienia nie są samą wolnością, lecz zjawiskami wolności światowego bytu ludzkiego. Istotna wolność tkwi w rdzeniu egzystencji ludzkiej. „Wolność nie jest ani do udowodnienia, ani do obalenia”⁴⁰. Ona ukrywa się przed obiektywnym poznaniem i myśleniem. „Wolność istnieje

---

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże.

³⁷ Por., tamże, s. 185.

³⁸ K. Jaspers, *Nachlaß...*, dz. cyt., s.276.

³⁹ Por. K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 185.

⁴⁰ Tamże, s. 169.

rzeczywiście w innym sensie niż rzeczywistość empiryczna. Ona nie jest (...) do pokazania tak jak rzeczywistość empiryczna⁴¹. Pytanie o istotę wolności nie jest pytaniem „świadomości w ogóle”, która jest świadomością światowego bytu ludzkiego. Właściwa wolność nie może być przedstawiona jako sposób bycia światowego bytu ludzkiego. Ona jest poza zwyczajnymi możliwościami poznania i myślenia. „Tak dalece, jak sięga poznanie, nie ma jeszcze wolności”⁴². Możemy myśleć i mówić o wolności, ale jej istota pozostaje poza naszymi poznawczymi i przedstawieniowymi możliwościami.

Wolność może być przedmiotowa lub pozapredmiotowa. „Także wolność, pisze Jaspers, posiada tę dwuznaczność: jest ona przedmiotem, o ile staje się przedmiotowa psychologicznie jako wolna wola, socjologicznie jako wolność polityczna, psychopatologicznie jako pozbawienie wolnego stanowienia woli; nie jest ona przedmiotem w świecie, również nie dla psychologii, jeśli rozumiana jest jako nieokreślalna właściwa wolność egzystencjalna”⁴³.

To, co decydujące w rozumieniu wolności nie polega, według Jaspersa, na tym, że mogę wybierać, czyli na obiektywnych decyzjach, ale na tym, że właściwie wybieram siebie samego, nawet jeżeli i to wybieranie może być zrealizowane jedynie przez obiektywne decyzje. W wolnym decydowaniu tworzę własną istotę. W wolności kreuję siebie samego. Jaspers mówi tutaj o „samotworzeniu siebie”⁴⁴. Nie chodzi jednak o samokreację w sensie absolutnym, ani o psychologiczną samorealizację. Ale o tym będzie jeszcze dalej szerzej mowa. „Powiadam do siebie: «Jestem wolny», to znaczy to: czym stanę się jest także moją sprawą; stanę się tym, czym jestem, przez to, co ze sobą zrobię”⁴⁵. Tak rozumiana wolność, nazywana przez Jaspersa „wolnością egzystencjalną” bądź „wolnością źródłową” stoi w opozycji do wszelkiej przedmiotowej i ogólnej wolności. Ona leży jeszcze głębiej niż spontaniczna i żywiołowa wolna wola. W gruncie rzeczy egzystencjalna wolność polega na tym, że chcę sam być wolny. W byciu sobą uwalniam moją wolność.

„Przedmiotem” wolności nie może być egzystencja ludzka. „Nie mogę chcieć egzystencji ludzkiej. (...) Chcieć mogę tylko tego, co jest przedmiotowe”⁴⁶. Egzystencja ludzka jest nieprzedmiotowa. Egzystencja może urzeczywistnić się w tym, co jest przedmiotowe. Wolność egzystencjalna nie może spełnić się w egzystowaniu. Wolność egzystencji ludzkiej może urzeczywistnić się jedynie przez wolne działanie w świecie. Tym, czym egzystencja ludzka jest w świecie, to dokona się przez moje decyzje. Wolność egzystencji „rozumie

---

⁴¹ K. Jaspers, *Nachlaß...*, dz. cyt., s. 282.

⁴² K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 177.

⁴³ K. Jaspers, *Der philosophische Glaube...*, dz. cyt., s. 162.

⁴⁴ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, s. 195.

⁴⁵ K. Jaspers, *Der philosophische Glaube...*, dz. cyt., s. 354.

⁴⁶ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 162.

siebie samą tylko w tym, co dokona, a nie przez siebie samą⁴⁷. Egzystencja ludzka po prostu jawi się w świecie poprzez wolne działanie

Nie można jednak wyobrazić sobie i pojąć wolności egzystencjalnej jako modelu służącego do wybierania w obrębie świata przedmiotowego. Egzystencjalny wybór polega na tym, że możliwa egzystencja ludzka wybiera siebie samą. Nie chodzi tutaj zatem o wybieranie pomiędzy przedmiotami, lecz o wybór samej egzystencji. Wolność jest w tym sensie wyborem siebie samego. W wolności egzystencjalnej decyduję się na siebie samego. Ona odnosi się w swoim istotnym ruchu nie do tego, co zewnętrzne, ale do tego, co wewnętrzne.

Pisze Jaspers: „Sam wybór jawi się tylko jako wybór pomiędzy przedmiotami. Wolność jest wyborem mnie samego. Nie potrafię dlatego jeszcze raz stanąć wobec i między mną samym a moim – niebyciem – mną wybierać, jak gdyby wolność była tylko moim narzędziem. Lecz: w tym, co wybieram, jestem. Nie jestem, więc nie wybieram. To, czym mógłbym być jest wprawdzie otwarte, ponieważ jeszcze mogę zdecydować: dopóki jeszcze nie jestem⁴⁸. Wybieram, więc jestem. Wybieranie jest formą ustanawiania rzeczywistości, czyli nadawania jej egzystencyjnego sensu. Wybieram siebie, więc jestem. W wolnym wyborze ustanawiam moją egzystencję, to znaczy, nadaję jej sens. W wolności mogę zaistnieć jako egzystencja ludzka. Nieureczywistnienie wolności jest negacją własnej egzystencji. Urzeczywistnienie możliwości wybierania przedmiotowego, zakłada istnienie wolności egzystencji, czyli wybór siebie samego.

Gdzie występuje wolność, tam istnieje również odpowiedzialność. Gdzie jest odpowiedzialność, tam pojawia się wina. Mój istotny wybór egzystencjalny powiązany jest z odpowiedzialnością⁴⁹. Wolność egzystencjalna jest świadoma swoich granic. Jej granicą jest wolność innej egzystencji. Stawać się sobą w wolności egzystencjalnej nie oznacza odrzucić wszelkie autorytety. Jaspers mówi o swego rodzaju szacunku wobec tradycji, która przekazuje ludzkie doświadczenie i myślenie. Człowiek, który zmierza do źródła siebie samego „nie odrzuca więzów z lekkim sercem, ponieważ chce być wierny w przejmowaniu tradycji i zachować pamięć. Kto stał się świadomy pełnej niezależności, waży się na nią z cichą determinacją, a nie podejmuje jej w ślepej radości. Ma on najbardziej zdecydowany zmysł tradycji i autorytetu, jest nastawiony na zatrzymanie możliwego ich maksimum⁵⁰. Ta myśl sprzeciwia się każdemu dążeniu, które usiłuje pomniejszyć znaczenie odpowiedzialności za dzieło innych. Tej odpowiedzialności towarzyszy nieustannie możliwość doświadczenia winy. Jaspers jest mocno przekonany, że decydowanie i wybieranie pociągają za sobą odpowiedzialność. Przeciwno próbom zaprzeczenia temu twierdzeniu przytacza pewną historię, która mówi sama za siebie: „Gdy pewien oskarżony uzasadniał

---

⁴⁷ K. Jaspers, *Nachlaß...*, dz. cyt., s. 206.

⁴⁸ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 183.

⁴⁹ Por., tamże.

⁵⁰ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. I, dz. cyt., s. 311.

przed sądem swoją niewinność tym, że już taki się urodził, nie potrafi inaczej i nie można go obarczać odpowiedzialnością, wesóło nastrojony sędzia odpowiedział: to jest tak samo słuszne, jak pogląd na postępowanie skazującego go sędziego: mianowicie także i on nie może inaczej, bo po prostu już taki jest i musi postępować koniecznie według obowiązującego prawa”⁵¹.

Wolność egzystencjalna w rozumieniu Jaspersa związana jest ze szczególnego rodzaju zależnością. Bycie wolnym jest swego rodzaju darem. „Jeśli jestem wolny, czy jestem wtedy wolny poprzez siebie samego? Mogę być z dala od siebie. I wtedy: nie mogę spełnić swojej wolności jedynie przez swoją własną wolę. To, czym jestem, tym nie jestem poprzez siebie. Jestem, w swojej zależności, w samym byciu wolnym i jego spełnieniu, podarowany sobie”⁵². Nie potrafię udzielić sobie wolności. Nie mogę również w jakiś sposób wypracować sobie wolności. Wolność jest czymś bez mojej zasługi. W tym sensie jest ona swego rodzaju łaską. Jestem możliwą egzystencją. Mogę urzeczywistnić się w egzystencjalnej wolności. Stanie się rzeczywistą egzystencją poprzez wolność jest doświadczeniem siebie jako będącym obdarowanym wolnością. Im bardziej człowiek urzeczywistnia się jako egzystencja w wolności, tym bardziej doświadcza tego, że jest sobie podarowanym.

Czy wiemy już teraz, czym jest wolność? Jaspers daje przeczącą odpowiedź na to pytanie: „Ale to leży w istocie wolności. Przeciwno zarzutowi, że przez te wszystkie twierdzenia nie można doświadczyć czym ona jest, należy uświadomić: prawda nie jest przedmiotem. Nie ma ona jakiegoś bytu, który, zachodząc w świecie, dawałby się zbadać. Dla naukowo–przedmiotowego poznania świata nie ma wolności. Stąd też nie da się wolności postawić przed oczyma w jakimś zdefiniowanym pojęciu. Czego jednak nie poznaję przedmiotowo, to mogę przecież postrzegać myśląc, w ruchu myśli doprowadzić do pojęciowej aktualności, – i wtedy mówić o wolności, jak gdyby była ona obecna. Jest jednak rzeczą nie do uniknięcia, że leży w tym kłębek nieporozumień”⁵³. Jaspers poświęcił w swojej filozofii egzystencji wystarczająco dużo miejsca problemowi wolności, aby zaliczyć go do filozofów wolności. I nie bez przesady Hannah Arendt uznała go „za jedyne następcę, którego miał Kant”⁵⁴, jeżeli chodzi o problematykę wolności.

Egzystencja ludzka jest „możliwym byciem”. Jaspers mówi ciągle o możliwej egzystencji lub o możliwym byciu. „Być człowiekiem jest stawać się człowiekiem”⁵⁵. „Nasza istota jest na drodze do bycia”⁵⁶. Ja nigdy nie jestem

---

⁵¹ K. Jaspers, *Einführung in die Philosophie*, München 1991, s. 50–51.

⁵² K. Jaspers, *Der philosophische Glaube...*, dz. cyt., s. 354–355.

⁵³ K. Jaspers, *Vom Ursprung...*, dz. cyt., s. 199.

⁵⁴ H. Arendt, *Karl Jaspers*, w: *Reden zur Verleihung des Friedenspreises des Deutschen Buchhandels 1958*, München 1958, s. 32.

⁵⁵ K. Jaspers, *Einführung...*, dz. cyt., s. 57.

⁵⁶ Tamże, s. 99.

ostatecznie tym, kim jestem. Ja staję się dopiero tym, kim jestem. W rzeczywistości mojego egzystowania mogę doświadczyć kim właściwie jestem.

„Sobość nie jest światowym bytem, bytem jako takim, przedmiotem, ani czymś takim, co posiadam i jak to takim jestem, jakim jestem”⁵⁷. „Sobość nie jest, ono jest w stawaniu”⁵⁸. To znaczy, że egzystencja ludzka stoi nieustannie w obliczu wyboru: być albo nie być. Doświadczam siebie samego jako tego, który może być, ale także jako tego, który może nie być. Egzystencja nie jest urzeczywistnionym byciem, lecz tym, co może być (*Seinkönnen*)⁵⁹.

Człowiek istnieje jako możliwa egzystencja w światowym bycie. Stawanie się rzeczywistą egzystencją dokonuje się w jedności ze światowym bytem. „Tylko w zjawisku, a nie poza nim, w wyobrażeniowym, odłączonym, samoistnym byciu (...) jest obecna zawartość mojej istoty”⁶⁰. Jaspers nazywa tę jedność mnie samego z moim zjawiskowym byciem „jednością historyczną”⁶¹. Natomiast pod nazwą „świadomości historycznej” rozumie postrzeganie tej jedności⁶².

Stawanie się rzeczywistą egzystencją nie zawsze dokonuje się w jedności ze światowym bytem ludzkim. Utrata tej jedności, w rozumieniu Jaspersa, oznacza wprawdzie utracenie bycia światowego, ale nie egzystowania egzystencji⁶³.

Doświadczenie wolności egzystencjalnej otwiera, według Jaspersa, możliwość doświadczenia Transcendencji. Im bardziej człowiek urzeczywistnia swoją wolność, tym bardziej jest pewny obecności Transcendencji. „Gdzie jestem właściwie wolny, tam jestem pewien, że nie jestem nim przez siebie samego”⁶⁴. Świadomość wolności egzystencjalnej otwiera świadomość obecności Transcendencji. W ogóle świadomość własnej egzystencji naprowadza mnie na istnienie Transcendencji. „Gdzie jestem całkiem sobą, tam nie jestem już tylko sobą”⁶⁵. Egzystowanie stwarza możliwość doświadczenia swojej zależności od Transcendencji. „Transcendencja jest dla mnie w tej mierze, w jakiej właściwie egzystuję”⁶⁶.

Filozofia Jaspersa w odróżnieniu od rozmaitych egzystencjalizmów nie opisuje tylko bycia człowieka jako światowego bytu. Ona skoncentrowana jest raczej na analizie egzystencji ludzkiej, która przejawia się w światowym bycie

---

⁵⁷ K. Jaspers, *Die großen Philosophen. Nachlaß*, Bd. I, Hrsg. von H. Saner, München 1981, s. 465.

⁵⁸ Tamże, s. 468.

⁵⁹ Por., K. Jaspers, *Von der Wahrheit. Philosophische Logik. Erster Band*, München 1991, s. 77.

⁶⁰ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 121.

⁶¹ Por., tamże, s. 122.

⁶² Tamże, s. 119.

⁶³ Por., K. Jaspers, *Philosophie, Metaphisik*, Bd. III, München 1991, s. 92.

⁶⁴ K. Jaspers, *Einführung...*, dz. cyt., s. 51.

⁶⁵ K. Jaspers, *Philosophie...*, Bd. II, dz. cyt., s. 199.

⁶⁶ K. Jaspers, *Einführung...*, dz. cyt., s. 51.

ludzkim. Dlatego Jaspersowska filozofia nie jest w zwyczajnym znaczeniu filozofią egzystencjalną, lecz w istotnym sensie filozofią egzystencji. Podobnie opisana przez Jaspersa możliwość relacji do Transcendencji nie jest relacją światowego bytu ludzkiego do Boga. Właściwa relacja do Transcendencji jest relacją egzystencji do Transcendencji. Egzystencja ludzka, urzeczywistniając się w wolności, może wejść w istotną relację z Transcendencją.

Streszczenie

Zusammenfassung

Existenz als eigentlicher „Gegenstand“ der Philosophie in der Existenzphilosophie von Karl Jaspers

Das Ziel dieses Aufsatzes ist Darstellung des Begriffes der „Existenz“ im Denken von Karl Jaspers. Den drei immanenten Weisen des Umgreifenden, das ich bin (Dasein, Bewußtsein überhaupt, Geist), stellt Jaspers die für ihn entscheidende, transzendente Weise gegenüber – die Existenz, das „Seinkönnen“ des Selbst, seine Freiheit. Existenz ist verankert in einem Dasein, einer Individualität, einer Einmaligkeit, die gegenüber dem Bewußtsein überhaupt und dem Geist nur eine punktuelle, willkürliche, ersetzbare Realität zu haben scheint. Doch gerade durch den Körper des Daseins, in den sie sich verkdröert, dringt die Tiefe des Seins als Existenz (oder mögliche Existenz) in die Welt ein. Existenz ist die „geschichtliche Bestimmtheit“ oder „Geschichtlichkeit“, in der Dasein und Existenz eins werden wollen – nicht kraft einer verwirklichten harmonischen Einheit, sondern in einem endlosen Kampf um diese Einheit. Existenz ist nur möglich in Bezug zur Transzendenz. Transzendenz hat nur für sie einen Sinn. Existenz als mögliche Existenz (oder als mögliche Freiheit) weiß, daß sie sich nicht selber geschaffen hat. Sie ist für sich selbst ein Geschenk der Transzendenz.

Recenzje i sprawozdania

ALEXANDER LOHNER, *Der Tod im Existentialismus. Eine Analyse der fundamentaltheologischen, philosophischen und ethischen Implikationen*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 1997, ss. 308.

Filozofia egzystencji nie zajmuje się człowiekiem w sensie ogólnym, lecz konkretnym indywiduum. Nie chodzi jej o człowieka jako takiego, ale o to, kim człowiek jest w swojej istocie, o jego sobość. Dla filozofii egzystencji nie człowiek jest „przedmiotem” poznania i myślenia, lecz bycie ludzkie. Dla Heideggera jest ono „światowym byciem ludzkim” (Dasein), dla Sartre'a przejawia się ono w „byciu-dla-siebie” (*être-pour-soi*), a dla Jaspersa wyraża się ono w „egzystencji ludzkiej” (*Existenz*) jawiącej się w „światowym bycie ludzkim” (Dasein). Wszyscy trzej najwybitniejsi przedstawiciele filozofii egzystencjalnej, opisując bycie ludzkie, mają na myśli konkretne indywidualne egzystowanie, które wymyka się pojęciowo-racjonalnej i definicyjnej analizie.

Rozumienie bycia ludzkiego musi być punktem wyjścia i odniesienia dla każdej problematyki, która zostaje rozważana w obrębie filozofii egzystencji. Na przykład dla problematyki śmierci oznacza to, że nie może być ona abstrakcyjnym, teoretycznym i ogólnym rozpatrywaniem śmierci, lecz musi się odwoływać do egzystencjalnego doświadczenia śmiertelności bycia ludzkiego.

Problematyka śmierci była w filozofii egzystencjalnej rozmaicie podejmowana. Filozofowie egzystencji nadawali śmiertelności bycia ludzkiego różne znaczenia.

Alexander Lohner, pracownik naukowy Uniwersytetu Ludwiga Maximiliana w Monachium, w swojej książce *Śmierć w egzystencjalizmie* postawił sobie niezwykle ambitne zadanie. W książce tej rozważa analizy dotyczące problemu śmierci najbardziej znanych filozofów egzystencji: Martina Heideggera, Jeana Paula Sartre'a, Alberta Camusa, Gabriela Marcela i Karla Jaspersa. Max Scheler został tutaj również zaliczony do filozofów egzystencji, a jego refleksja na temat śmierci wyczerpująco przedstawiona.

Zasadnicza część pracy, obejmująca analizy filozofów egzystencji na temat śmierci, została poprzedzona krótkim wprowadzeniem do egzystencjalizmu

i zreferowaniem problematyki śmierci u filozofów życia, do których Autor zalicza Friedricha Nietzschego, Ludwiga Klagesa, Oswalda Spenglera, Rudolfa Euckena i Georga Simmla.

W książce Lohnera możemy zobaczyć, że filozofowie egzystencji dają bardzo zróżnicowane odpowiedzi na pytanie o sens śmierci. Wszyscy jednak egzystencjaliści są zgodni co do tego, że punktem wyjścia analizowania problemu śmierci jest apel do ludzkiego bycia, aby było sobą, czyli tym, kim właściwie jest. Sobność bycia ludzkiego musi leżeć u podstaw rozumienia egzystencjalnej śmiertelności. Niezależnie od tego, jak rozumieją filozofowie egzystencji sensowność bycia ludzkiego i jakie widzenie śmierci rozwinęli w swoich analizach, ich myśli charakteryzują się niezwykłą filozoficzną głębią i powagą. Dlatego warte są przemyślenia nawet dla kogoś, kto jest przeciwny temu sposobowi filozofowania. Lektura rozważań egzystencjalistów dotycząca śmiertelności pokazuje również, że są one swego rodzaju reakcją na powierzchowne i upraszczające refleksje o śmierci, jakie można zobaczyć między innymi u filozofów życia.

Według Autora, jeżeli człowiek stawia pytanie o sens życia, to siłą rzeczy musi je skonfrontować z pytaniem, czy istnieje jakaś możliwość życia po śmierci. Jest rzeczą oczywistą, że również filozofia, obok religii, nie może obyć się bez tego egzystencjalnego pytania. W takiej pytaniotwórczej perspektywie komentuje Lohner analizy egzystencjalistów odnoszące się do zagadnienia śmierci. Poszukuje w nich filozoficznych, teologicznych i etycznych konsekwencji. W końcowej części pracy referuje Autor poglądy na temat śmierci chrześcijańskiego współczesnego filozofa Petera Wusta i działającego aktualnie na Uniwersytecie we Fryburgu Bryzgowijskim wybitnego teologa Gisberta Greshake. Każdy z nich – na swój sposób – widzi możliwość nadania sensu śmierci i jej przezwyciężenia.

Ogólnie rzecz biorąc Lohner w swojej książce postawił sobie trzy zasadnicze cele: 1. Przedstawić to, co filozofowie egzystencji mieli do powiedzenia na temat śmierci. 2. Wyróżnić spośród egzystencjalistów tych, którzy widzą możliwość przezwyciężenia śmierci. 3. Pokazać, jakie znaczenie posiadają egzystencjalne refleksje o śmiertelności dla filozofii i teologii chrześcijańskiej.

Imponujące zamierzenie, jakie wyznaczył sobie Autor, można uznać za udane. Rozmiary tego zamierzenia nie uchroniły go przed momentami nazbyt skrótowymi i powierzchownymi komentarzami, dotyczącymi zwłaszcza filozofów egzystencji. Wśród publikowanych w ostatnich latach w Niemczech książek filozoficznych, można zauważyć, że przeważają prace o charakterze syntetycznym i ogólnym, do których należy także omawiana książka. Zdecydowanie mniej natomiast jest prac typowo analityczno–hermeneutycznych. Trzeba dodać, iż książka Alexandra Lohnera dowodzi jeszcze jednej sprawy, a mianowicie, że zainteresowanie filozofią egzystencjalną, które w latach 50–tych i 60–tych osiągnęło w Europie Zachodniej swoje szczyty, nie przebrzmiało bezpowrotnie, lecz nadal jest żywe.

Karol Michalski

HELMUT SCHNEIDER, NORBERT WASZEK (Hrsg), *Hegel in der Schweiz (1793–1796)*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1997.

W październiku 1793 roku Hegel znalazł się w Bernie by za 25 ludwików w złocie nauczać dzieci w patrycjuszowskim domu Carla Friedricha von Steiger. Niecały miesiąc wcześniej zakończył egzaminem swe studia teologiczne w Tybindze. Jednakże podobnie jak jego dwu przyjaciółom, z którymi dzielił wspólną izbę podczas studiów, nie uśmiechała się mu kariera duchowna. Tak też jak Hölderlin i Schelling swe życie zawodowe zaczął od stanowiska prywatnego nauczyciela, czy guwernera.

Ponad trzyletni pobyt Hegla w Szwajcarii ścierał rzecz jasna od dawna, jakkolwiek w sposób umiarkowany, uwagę jego biografów i badaczy systemu „idealizmu absolutnego”. Wraz z następującymi po nim latami, które jako guwerner spędził we Frankfurcie nad Menem był to przecież okres kształtowania się Hegla jako filozofa, okres przygotowań do kariery akademickiej, którą zaczął w 1801 roku w Jenie. Celem recenzowanego tomu jest uzupełnienie naszej wiedzy o berneńskich latach myśliciela, w szczególności zaś, jak piszą wydawcy we wstępie, chodzi o odpowiedź na następujące pytania: Jak się powodziło Heglowi w Szwajcarii? Jakim studiom i zajęciom się tam oddawał? Jak ten pobyt wpłynął na dojrzewającego jeszcze filozofa? Jaki wreszcie wpływ miały te szwajcarskie doświadczenia i studia na jego dalszy rozwój?

Z tegoż wstępu dowiadujemy się jednakowoż, że nie tylko o uzupełnienie naszej wiedzy tu chodzi. Ów cel drugi to rewizja dominującej w literaturze opinii o tym okresie życia Hegla. Okres ten mianowicie zwykło się przedstawiać w barwach raczej ponurych; pracę w patrycjuszowskim domu postrzega się jako niemal uwłaczającą. Jakoż Hegel rzeczywiście skarżył się w swoich listach, szczególnie pisanych do Schellinga, na niektóre ciemne strony swego pobytu w Szwajcarii. Zdaniem autorów wstępu przedstawianie w czarnych barwach losu guwernera ma swe istotne źródło w anachronicznej perspektywie z jakiej ocenia się ten czas w życiu Hegla. Ocenia się go mianowicie z punktu widzenia olbrzymiej przecież kariery filozofa, szczególnie zaś jego sytuacji jako nadzwyczaj popularnego profesora w Berlinie. Tymczasem należałoby jego warunki guwernera raczej porównywać z tymi, które miał w okresie bezpośrednio poprzedzającym wyjazd do Szwajcarii, a więc w Tybindze w Instytucie (czy może raczej Seminarium, będącym jednakże częścią uniwersytetu). Tu zaś panowała ostra dyscyplina, a wolność intelektualna była raczej ograniczona. To w Bernie więc Hegel stał się wreszcie własnym panem i mógł realizować swe plany intelektualne. Jeśli zaś chodzi o listy do Schellinga i Hölderlina to rzeczywiście z niektórych ich fragmentów przemawia Hegel niezadowolony. Trzeba jednak uwzględnić właściwy kontekst tych narzekań, a więc przede wszystkim to, że jego o pięć lat młodszy przyjaciel ma już wówczas za sobą poważne sukcesy, przy których własne dokonania Hegla musiały mu się wydawać mało znaczące. Píše wreszcie z Berna, a więc z dala od Jeny, czy Weimaru, które to miasta

były wówczas centrami intelektualnymi Niemiec. Jeśli zaś chodzi o brak książek, na co także się skarżył przyszły autor *Fenomenologii ducha* to, zdaniem Schneidera i Waszka, mogło mu chodzić tylko o brak najnowszych publikacji z filozofii spekulatywnej. Berneńska Bürgerbibliothek dysponowała znakomitym zbiorem, zaś w Tschugg, w letniej rezydencji rodziny Steiger, Hegel miał do dyspozycji piękną kolekcję książek (jednym z załączników zamieszczonych w recenzowanej książce jest przedruk katalogu aukcyjnego biblioteki Steigerów).

Omawiana książka zawiera siedem rozpraw współczesnych autorów, dwie z tych rozpraw były publikowane wcześniej. Po nich następuje suplement zawierający – oprócz wymienionego już katalogu licytacyjnego – przedruk dwu starszych prac poświęconych berneńskiemu epizodowi w życiu Hegla. Pierwszą z nich jest pochodząca z roku 1909 praca Hugo Falkenheima (*Eine unbekannte politische Druckschrift Hegels*) ujawniająca fakt, że Hegel przetłumaczył i był autorem uwag do pisma Carta będącego rozrachunkiem z arogancją i tyranią berneńskiej oligarchii. Druga z prac (*Aus Hegels Berner Zeit nach bisher unbekanntem Dokumenten*) pochodzi z roku 1932, a jej autorem był Hans Strahm, który już wówczas przeciwstawił się tradycji przedstawiania pobytu Hegla w Szwajcarii w ciemnych barwach.

Wśród siedmiu rozpraw tworzących zasadniczą część książki pierwsza Martina Bondeli (*Hegels politische Entwicklung in der Berner Periode*) ma charakter jakby wprowadzający, dwie dalsze zaś – Bernarda Bourgeois („Natur” und „Positivität” in den Berner Schriften Hegels) oraz Hansa Friedricha Fuldy (*Das älteste, systematisch-philosophische Manuskript das uns von Hegel erhalten ist*) są natury systematyczno-spekulatywnej. Potem następują cztery prace omawiające pewne aspekty berneńskich zainteresowań Hegla historią, historiozofią, polityką, a wreszcie przyrodoznawstwem. Są to kolejno: *Hegel und Gibbon. Oder wie der Philosoph dank der Lektüre des Historikers zu sich selbst findet* autorstwa Philippe Mullera, Norberta Waszka *David Hume als Historiker und die Anfänge der Hegelschen Geschichtsphilosophie*, Hansa - -Christiana Lucasa *Hegels Vergessen der (in Bern noch gewürdigten) nordamerikanischen Revolution*, wreszcie Cinzii Ferrini *Die Bibliothek in Tschugg: Hegels Vorbereitung für seine frühe Naturphilosophie*.

Martin Bondeli w swej analizie rozwoju filozoficznego Hegla w okresie berneńskim już w pierwszym zdaniu oznajmia, że „zachowane z czasów berneńskich pisemne prace i dokumenty Hegla przekazują nam obraz będącego w młodzieńczym wieku przedstawiciela Oświecenia zafascynowanego wydarzeniami Rewolucji Francuskiej”. Obok myśli oświeceniowej i rewolucyjnych wydarzeń ówczesne poglądy Hegla określał jeszcze z czasów gimnazjalnych wyniesiony podziw dla klasycznej starożytności. Bondeli w ówczesnym jego filozofowaniu postrzega wielość poziomów myślenia, które programowo koncentruje się na dwu intencjach: po pierwsze chciał on stworzyć uzasadnienie dla idei moralnej, rozumnej wolności; po wtóre zaś chodziło mu o zaprojektowanie nowego poli-

tycznego i religijnego ideału wspólnoty. Te dwa cele wyznaczyły więc zakres teoretycznych zainteresowań Hegla podczas jego pobytu w Bernie. Bondeli analizuje te zainteresowania ujawniające się w trzech obszarach – krytyki religii chrześcijańskiej, sporu z kantyzmem, a wreszcie studiów nad nową spekulatywną filozofią systemową.

Pozostałe rozprawy zamieszczone w omawianym zbiorze, w większości zresztą napisane przez autorów bardzo dobrze znanych badaczom myśli Hegla, stanowią coś w rodzaju *pendant* do pracy pierwszej – analizują one szczegółowe aspekty teoretycznych zainteresowań Hegla w owym okresie, jego próby porządkowania swych poglądów filozoficznych, jego lektury i inspiracje. Rozbudowane tytuły tych rozpraw informują o ich zawartości tak dalece, że wydaje się zbędnym w krótkiej recenzji omawianie ich treści. W sumie zbiór ten w pełni realizuje dwa zasadnicze cele które wyznaczyli mu wydawcy – poszerza ale też i rewiduje naszą wiedzę o tym dotąd dość mało znanym okresie życia Hegla. Po tym co przedstawili autorzy rozpraw nie sposób utrzymywać nadal, że berneńskie lata to w życiu filozofa okres jałowy, że jego praca nauczyciela domowego była pańszczyzną ograniczającą możliwość rozwoju intelektualnego. Przeciwnie, oto mamy obraz młodego Hegla, który skrupulatnie wykorzystuje dar wolności intelektualnej, który uzyskał właśnie jako nauczyciel.

Książka *Hegel in der Schweiz* została wydana jako tom ósmy serii *Hegelianiana Studien und Quellen zu Hegel und zum Hegelianismus* wydawanej przez wydawnictwo Peter Lang.

Marek N. Jakubowski

Autobiogramy

STANIWSŁAW KOWALCZYK

Urodził się 15 VI 1932 r. w miejscowości Sieciechów (woj. radomskie). Po ukończeniu gimnazjum w Kozienicach oraz liceum humanistycznego w Sandomierzu odbył pięcioletnie studia filozoficzno-teologiczne w Wyższym Seminarium Duchownym w Sandomierzu i przyjął w r. 1954 święcenia kapłańskie. W latach 1954–1958 studiował filozofię w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, do jego wykładowców filozofii należeli m.in: Stanisław Adameczyk, Albert M. Krapiec, Stefan Swieżawski, zaś profesorem logiki był Stanisław Kamiński. Stopień magistra filozofii uzyskał w r. 1957; tytuł doktora filozofii w 1958 r. dzięki rozprawie *Tomistyczna koncepcja jedności*, której promotorem był prof. A.M. Krapiec. Rozprawa *Bóg jako Dobro Najwyższe według św. Augustyna* była podstawą do uzyskania tytułu doktora habilitowanego teodycei w 1968 r.

Od września 1958 r. jest profesorem Wyższego Seminarium Duchownego w Sandomierzu, gdzie dotąd wykłada; w latach 1992–1995 pełnił tam funkcję rektora. W Katolickim Uniwersytecie Lubelskim pracuje naukowo od 1963 r.; w 1964 r. zostaje adiunktem przy I Katedrze Metafizyki; w 1977 r. powołany na stanowisko docenta; w 1985 r. uzyskuje tytuł naukowy profesora nadzwyczajnego w KUL-u; w 1991 r. powołany tamże na stanowisko profesora zwyczajnego; w latach 1984–1990 pełni funkcję kierownika Instytutu ds. Polonii i Duszpasterstwa Polonijnego w KUL-u; w latach 1990–1993 jest dziekanem Wydziału Nauk Społecznych tejże uczelni; od 1984 r. jest kierownikiem Katedry Filozofii Społecznej erygowanej przy Wydziale Nauk Społecznych KUL.

Jest członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego; od 1994 r. jest współzałożycielem i wiceprezesem Towarzystwa Naukowego Sandomierskiego; jest członkiem Rady Społecznej i Rady Naukowej Ośrodka Dokumentacji i Studiów Społecznych (ODiSS) w Warszawie; członkiem redakcji „Studiów Polonijnych”, „Studiów Sandomierskich” oraz członkiem rady naukowej czasopism „Vox Patrum” i „Religion in Eastern Europe” (USA); współpracuje z redakcją Encyklopedii katolickiej oraz Międzynarodowym Instytutem „Jacques Maritain” w Rzymie; współorganizował sympozja maritainowskie ogólnopolskie (Sandomierz – 1980 r.; Warszawa – 1981 i 1983 r.); kierował organizacją międzynarodowych sympozjów polonijnych (Lublin 1985–1990). W 1980 r. otrzymał nagrodę ODiSS za prace: *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, *Z problematyki dialogu chrześcijańsko-marksistowskiego*; w 1993 r. nagrodę za referat nt. *Uniwersalne elementy w encyklice Sollicitudo rei socialis Jana Pawła II*, wygłoszony podczas I Światowego Kongresu

Uniwersalizmu; w 1995 r. nagrodę ministra EN za swój dorobek pisarski.

Odbył szereg podróży naukowych i brał aktywny udział w naukowych spotkaniach krajowych i zagranicznych (m.in. Rzym – 1970 r., Paryż – 1980 r., Ottawa – 1983 r., Linz – 1986., Wilno – 1991); współpracuje z wieloma fachowymi periodykami krajowymi i światowymi („Augustinus”, „Estudio Augustiniano”, „Ateismo e Dialogo”, „Divus Thomas”, „Giornale di Metafisica”, „Listening. Journal for Religion and Culture”).

Głównymi przedmiotami zainteresowań S. Kowalczyka są: filozofia religii i filozofia Boga, aksjologia, filozofia kultury, filozoficzna antropologia, filozofia społeczna; w sposób szczególnie koncentruje uwagę na filozoficznej myśli św. Augustyna i św. Tomasza z Akwinu oraz filozofii współczesnej – zwłaszcza na nurtach heglizmu, marksizmu, fenomenologii i egzystencjalizmu. Dorobek pisarski obejmuje około 350 prac różnego typu, w tym ponad dwadzieścia prac książkowych i kilkanaście rozpraw zawartych w pracach zbiorowych.

W twórczości filozoficznej S. Kowalczyka występują następujące wątki tematyczne: religiologiczno–teodycealny, antropologiczno–aksjologiczny, filozoficzno–społeczny. Prace podejmujące problematykę religii analizują jej genezę oraz funkcję egzystencjalną, społeczną i poznawczo–eksplikatywną. Wątek teodycealny to prace omawiające argumentację za istnieniem Boga (tak tomistyczną jak antropologiczną) oraz zagadnienie natury Bożej; monograficzne opracowania dotyczą idei Boga w ujęciu św. Augustyna i Hegla. Wątek antropologiczno–aksjologiczny obejmuje prace zarówno historyczno–porównawcze jak systematyczne, w sposób szczególnie wyeksponowane są zagadnienia: wolności, wartości poznawczych i etycznych. Wątek filozoficzno–społeczny koncentruje się na zagadnieniach: koncepcje życia społecznego, ontologia bytu społecznego, myśl społeczna J. Maritaina, liberalizm. Prace historyczne, dotyczące tak problematyki Boga jak człowieka, zawierają panoramiczny przegląd różnych nurtów antropologicznych i teodycealnych. Autor nie ogranicza się do elementu opisowo–informatywnego, lecz również podejmuje próbę dialogu i oceny referowanych koncepcji – poprzez wskazanie na ich założenia (metodologiczne, ontologiczne, aksjologiczne) oraz uwzględnienie różnych kryteriów oceny (historycznych, merytorycznych, logiki immanentnej systemu).

Twórczość S. Kowalczyka charakteryzuje poszukiwanie syntezy filozofii klasycznej i współczesnej. W nurcie filozofii klasycznej eksponuje głównie tomizm i augustynizm, które tu nurty łączy z elementami współczesnej myśli filozoficznej, m.in. takich nurtów jak: społeczny, personalizm J. Maritaina, aksjologia, intuicjonizm, fenomenologia, filozofia dialogu. Autor, analizując problematykę człowieka i Boga, jest rzecznikiem stosowania wielu metod filozoficznych.

BIBLIOGRAFIA

a) monografie, studia, rozprawy

[1969] 1. *Świadomość etyczna w argumentacji za istnieniem Boga*, [w:] *O Bogu i o człowieku*, Warszawa, t. 2, s. 79–96. [1971] 2. *Dieu en tant que summum bonum d'après saint Thomas d'Aquin*, „Divus Thomas” 1971, vol. LXXIV, nr 3, s. 339–354. 3. *Dieu en tant que bien suprême selon l'acception de saint Augustin*, Estudio Augustiniano 1971, vol. VI, nr 2, s. 199–213. [1972] 4. *L'argument de contingence formulé par saint Thomas d'Aquin*, „Divus Thomas” 1972, vol. LXXV, nr 4, s. 413–430. [1973] 5.

- Argument z przygodności na istnienie Boga św. Tomasza z Akwinu*, „Roczniki Filozoficzne” 1973, vol. XXI, z. 1, s. 29–46. 6. *La métaphysique du bien selon l’acception de saint Augustin*, Estudio Augustiniano 1973, vol. VIII, nr 1, s. 31–51. [1975] 7. *Argument z celowości w tomistycznej filozofii Boga*, „Studia Philosophiae Christianae” 1975, vol. XI, nr 1, s. 75–113. 8. *L’argument de la finalité chez saint Thomas d’Aquin*, „Divus Thomas” 1975, vol. LXXVIII, nr 1–2, s. 41–68. [1976] 9. *Problem filozoficznych uzasadnień istnienia Boga u św. Bonawentury* [w:] *Św. Bonawentura. Życie i myśl*, Warszawa 1975, s. 132–153. 10. *Postawy człowieka wobec śmierci*, Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne 1975, vol. VII, s. 297–324. 11. *Les attitudes de l’homme a l’égard de la mort*, „Divus Thomas” 1976, vol. LXXVIII, nr 1–2, s. 3–27. 12. *L’argument eudémologique comme preuve de Dieu*, „Divus Thomas” 1976, vol. LXXIX, nr 3, s. 185–216. [1977] 13. *Argument eudajmologiczny w tomistycznej filozofii Boga*, „Studia Philosophiae Christianae” 1977, vol. XIII, nr 2, s. 47–93. 14. *Czym jest panteizm?*, „Collectanea Theologica” 1977, vol. XLVII, nr 1, s. 65–81. 15. *Poznanie prawdy jako argument za istnieniem Boga* [w:] *Studia z filozofii Boga*, Warszawa 1977, t. 3, s. 45–69. 16. *Zło – problemem czy tajemnicą?* [w:] tamże, s. 457–486. 17. *Z problematyki dialogu chrześcijańsko–marksistowskiego*, ODiSS Warszawa 1977, ss. 235. [1978] 18. *L’argument thomiste de causalité efficiente*, „Divus Thomas” 1978, vol. LXXXI, nr 2, s. 109–140. 19. *Les conceptions classiques et contemporaines de la transcendance et de l’immanence de Dieu*, „Collectanea Theologica” 1978, vol. XLVIII, fasc. specialis, s. 103–126. [1979] 20. *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, ODiSS Warszawa 1979, ss. 464. 21. *Ontological Principles of Hegel’s Dialectic*, „Divus Thomas” 1979, vol. LXXXII, nr 4, s. 347–395. 22. *On the History of the Christian–Marxist Dialogue* [w:] *Poland Church facing Socialism*, Rome 1979, s. 77–95. 23. *Bóg w myśli współczesnej. Problematyka Boga i religii u czołowych filozofów współczesnych*, TUM Wrocław 1979, ss. 423. [1980] 24. *Bóg jako Dobro Najwyższe według św. Augustyna* [w:] *Opera Philosophorum Medii Aevi*, Warszawa 1980, t. 3, s. 31–158. [1982] 25. *O właściwą interpretację doświadczenia w filozofii Boga*, „Studia Philosophiae Christianae” 1982, vol. XVIII, nr 1, s. 153–184. 26. *Transcendencja i immanencja człowieka w świecie* [w:] *Powołanie człowieka. Odpowiedzialni za świat*, Poznań 1982, s. 111–125. 27. *Bóg w myśli współczesnej. Problematyka Boga i religii u czołowych filozofów współczesnych*, TUM Wrocław 1982, wyd. II poszerzone, ss. 447. [1983] 28. *Poznanie religijno–mistyczne w pismach św. Augustyna*, „Vox Patrum” 1983, vol. II, nr 4, s. 105–124. 29. *Drogi ku Bogu*, TUM Wrocław 1983, ss. 338. [1984] 30. *Poznanie intuicyjne w filozofii Boga*, „Studia Philosophiae Christianae” 1984, vol. XX, nr 2, s. 7–52. 31. *La connaissance intuitive de la philosophiae de Dieu*, „Divus Thomas” 1984, vol. LXXXVII, nr 3, s. 165–204. 32. *Kształtowanie światopoglądu chrześcijańskiego* [w:] *Wychowanie w rodzinie chrześcijańskiej*, Kraków 1984, s. 251–281. 33. *Teoria i praktyka w poglądach marksistowskich* [w:] *Kontemplacja i działanie*, Lublin 1984, s. 95–116. 34. *Hegłowska koncepcja Absolutu*, „Studia Sandomierskie” 1983–1984, vol. IV, s. 6–40. [1985] 35. *Teologia wyzwolenia a Ewangelia*, „Chrześcijanin w świecie” 1985, vol. XVII, nr 6, s. 1–23. 36. *Personnalisme polonais ceontemporain*, „Divus Thomas” 1985, vol. LXXXVIII, nr 1–3, s. 58–76. 37. *Spoleczny personalizm J. Maritaina*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1985, vol. XIII, z. 1, s. 31–51. [1986] 38. *Polski personalizm współczesny*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1986, vol. XIV, z. 1, s. 97–123. 39. *Bóg i człowiek w doświadczeniu religijnym we współczesnej literaturze filozoficznej* [w:] Lublin 1986, s. 59–78. 40. *Antropologiczne podstawy idei równości społecznej*,

„Chrześcijanin w świecie” 1986, vol. XVIII, nr 10, s. 47–65. 41. *Idea Boga w pismach I. Kanta*, „Studia Philosophiae Christianae” 1986, vol. XXII, nr 2, s. 41–69. 42. *Wiek o Bogu. Od presokratyków do teologii procesu*, TUM Wrocław 1986, ss. 472. 43. *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, TUM Wrocław 1986, wyd. II poszerzone, ss. 454. [1987] 44. *Człowiek i Bóg w nauce św. Augustyna*, ODiSS Warszawa 1987, ss. 276. 45. *Adama Schaffa filozofia człowieka*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1987, vol. XV, z. 1, s. 51–71. 46. *Vaticanum II a zjawisko ateizmu [w:] W dwudziestolecie Soboru Watykańskiego II*, Lublin 1987, s. 77–94. [1988] 47. *Filozofia pokoju św. Augustyna*, „Vox Patrum” 1988, vol. VII, nr 8, s. 831–857. [1989] 48. *Filozofia pokoju św. Tomasza z Akwinu*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1988–1989, vol. 16–17, s. 69–90. 49. *Koncepcja człowieka i społeczeństwa Fryderyka Nietzschego*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1988–1989, vol. 16–17, s. 193–214. 50. *Ewolucyjno-kosmiczna koncepcja człowieka P. Teilharda de Chardin*, „Studia Płockie” 1988–1989, vol. 16–17, s. 263–290. 51. *Hegłowska koncepcja Absolutu (cz. 2)*, „Studia Sandomierskie” 1989, vol. V, s. 234–262. 52. *Kościół dialog chrześcijańsko-marksistowski [w:] Wybrane problemy kultury katolickiej i polityki kulturalnej Kościoła*, Warszawa 1989, t. 4, s. 204–246. [1990] 53. *Człowiek w myśli współczesnej. Filozofia współczesna o człowieku*, Michaliniem Warszawa 1990, ss. 452. 54. *Zarys filozofii człowieka*, Wydawnictwo Diecezjalne Sandomierz 1990, ss. 319. 55. *Personalizm społeczny Emmanuela Mouniera*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1990, vol. XVIII, z. 1, s. 129–148. 56. *Człowiek – „ja” osobowe*, „Studia Płockie” 1990, vol. XVIII, s. 169–188. [1991] 57. *An Outline of the Philosophical Anthropology*, Peter Lang Frankfurt am Main 1991, ss. 289. 58. *Koncepcja Absolutu w pismach Hegla*, TN KUL Lublin 1991, ss. 192. 59. *Papież Jan Paweł II a emigracja i Polonia* (red. wspólnie z R. Dzwonkowskim i E. Walewandrem), RW KUL Lublin 1991, ss. 285. 60. *Odkrywanie Boga. Centralne problemy filozofii Boga*, Sandomierz 1991, ss. 342. [1992] 61. *Kim jest człowiek?*, TUM Wrocław 1992, ss. 163. 62. *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, RW KUL Lublin 1992, ss. 164. 63. *Jacques Maritain prekursor soborowego humanizmu* (red. wspólnie z E. Baławajderem), RW KUL Lublin 1992, ss. 298. 64. *Teoria wyzwolenia – jej idee i znaczenie [w:] Oblicza dialogu*, RW KUL Lublin 1992, s. 63–87. 65. *O filozoficznym poznaniu Boga dziś [w:] O filozoficznym poznaniu Boga dziś*, ATK Warszawa 1992, s. 48–65. 66. *Ateizm w Polsce [w:] tamże*, s. 205–224. 67. *Personalizm i solidaryzm jako podstawowe kierunki w społecznym nauczaniu Kościoła*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1991–1992, vol. 19–20, z. 1, s. 161–176. [1993] 68. *Argumentacja antropologiczna za istnieniem Boga*, „Studia Philosophiae Christianae” 1993, vol. XXIX, nr 2, s. 117–130. [1994] 69. *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*, RW KUL Lublin 1994, ss. 324. 70. *Filozofia w piśmiennictwie ks. prof. Józefa Pastuszki*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1994, vol. XXXIII, nr 1–4, s. 95–115. [1995] 71. *Liberalizm i jego filozofia*, UNIA Katowice 1995, ss. 223. 72. *Podstawy światopoglądu chrześcijańskiego*, TUM Wrocław 1995 (wyd. III), ss. 454.

b) Artykuły i komunikaty naukowe

[1959] 1. *Negacja analogii a poznawalność Boga*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1959, vol. II, nr 1, s. 93–101. [1960] 2. *Filozofia wartości*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1969, vol. III, nr 4, s. 71–84. [1962] 3. *Próba opisu jedności transcendentalnej*, „Roczniki Filozoficzne” 1962, vol. X, z. 1, s. 119–134. [1964] 4. *Bóg jako summum bonum w ujęciu św. Augustyna*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1964, vol. VII, nr 4, s. 13–22. [1965] 5. *Element formalny w naturze Bożej według św. Augustyna*, [w:] *Sprawozdania*

- z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych Towarzystwa Naukowego KUL 1965, vol. XIV, s. 20–23. 6. *Koncepcja dobra ontycznego według św. Augustyna* [w:] tamże, s. 74–77. 7. *Stosunek Dobra Najwyższego do dóbr przygodnych*, [w:] tamże, s. 87–90. [1966] 8. *Z dziejów perypatetyckiego opisu dobra: Arystoteles. św. Tomasz z Akwinu, Franz Brentano*, „Roczniki Filozoficzne” 1966, vol. XIV, z. 2, s. 51–63. [1967] 9. *Mądrość a wiedza w świetle wypowiedzi św. Augustyna*, „Roczniki Filozoficzne” 1967, vol. XV, z. 1, s. 111–118. [1968] 10. *L’argument idéologique de la vérité de saint Augustin*, „Giornale di Metafisica” 1968, vol. XXIII, nr 6, s. 586–599. [1969] 11. *Miłość jako podstawa życia chrześcijańskiego według św. Augustyna*, [w:] *Sprawozdania z czynności wydawniczej i posiedzeń Towarzystwa Naukowego KUL* 1969, vol. XVIII, s. 11–14. [1970] 12. *Problematyka ateizmu w dokumentach Vaticanum II*, „Homo Dei” 1970, vol. XXXIX, nr 1, s. 47–52. 13. *L’argument axiologique dans la philosophie de saint Augustin*, „Estudio Augustiniano” 1970, vol. V, nr 1, s. 51–59. 14. *L’autonomie de la philosophie dans l’interprétation augustinienne*, „Giornale di Metafisica” 1970, vol. XXV, nr 2–3, s. 299–307. 15. *Ludzkie pragnienie szczęścia jako argument na istnienie Boga w ujęciu św. Augustyna*, „Ateneum Kapłańskie” 1970, vol. LXII, s. 460–466. 16. *Koncepcja dialogu w świetle deklaracji Sekretariatu dla Niewierzących*, „Collectanea Theologica” 1970, vol. XL, nr 2, s. 21–32. 17. *F. Nietzsche i jego proklamacja śmierci Boga*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1970, vol. XIII, nr 3, s. 27–34. [1971] 18. *Spoleczny charakter człowieka jako podstawa dialogu chrześcijańsko-marksistowskiego*, „Collectanea Theologica” 1971, vol. XLI, nr 1, s. 39–52. 19. *Charakter filozofii Boga w świetle dokumentów Vaticanum II*, „Homo Dei” 1971, vol. XL, nr 2, s. 102–109. 20. *Ambiwalencja koncepcji Absolutu Karla Jaspersa*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1971, vol. XIV, nr 4, s. 33–42. 21. *Argumenty z przyczynowości sprawczej i przyczynowości celowej w augustyńskiej filozofii Boga*, „Roczniki Filozoficzne” 1971, vol. XIX, z. 1, s. 73–83. 22. *Filozoficzny opis ateizmu*, „Colloquium Salutis” Wrocławskie Studia Teologiczne 1971, vol. III, s. 209–218. 23. *Teocentryzm hierarchii dóbr w nauce św. Augustyna*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1971, vol. XVIII, z. 3, s. 35–44. [1972] 24. *Marksistowska a chrześcijańska koncepcja wolności*, „Collectanea Theologica” 1972, vol. XLII, nr 2, s. 53–70. 25. *Marksistowska teoria alienacji religijnej*, „Homo Dei” 1972, vol. XLI, nr 4, s. 277–282. 26. *Problematyka Boga w polskiej literaturze naukowo-popularnej w latach 1870–1970*, „Ateneum Kapłańskie” 1972, vol. LXIV, s. 409–418. 27. *Charakter teizmu Gabriela Marcela*, „Roczniki Filozoficzne”, vol. XX, z. 1, s. 37–48. 28. *Marksistowska koncepcja człowieka*, „Chrześcijanin w świecie” 1972, vol. IV, nr 5, s. 20–28. 29. *L’anthropologie du marxisme polonais contemporain* [w:] *De homine. Studia hodiernae anthropologiae*, Acta VII Congressus Thomistici Internationalis, Romae 1972, t. II, s. 192–194. 30. *Problematyka prawdy a zagadnienie istnienia Boga*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1972, vol. XIX, z. 2, s. 245–255. [1973] 31. *Marksistowska koncepcja człowieka* [w:] *Współczesna filozofia człowieka* (red. J. Majka), Wrocław 1973, s. 74–87. 32. *Problem religii w interpretacji klasyków marksizmu i marksistów współczesnych*, „Ateneum Kapłańskie” 1973, vol. LXV, s. 239–248. 33. *Argument z przygodności świata*, „Katecheta” 1973, vol. XVII, nr 4, s. 176–181. 34. *Klasyki marksizmu wobec problemu ateizmu*, „Chrześcijanin w świecie” 1973, vol. V, nr 4, s. 11–27. 35. *Poznawalność Absolutu w interpretacji Louis Lavelle’a*, „Colloquium Salutis Wrocławskie Studia Teologiczne” 1973, vol. V, s. 221–232. 36. *Hegłowska teoria samostwarzającego się Absolutu*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1973, vol. XVI, nr 3–4, s. 75–84. 37. *The Social Character of*

Man: the Foundation for a Christian–Marxist Dialogue, Listeningh. Journal for religion and Culture 1973, vol. VIII, nr 1–3, s. 75–85. [1974] 38. *Hegłowska koncepcja religii*, „Collectanea Theologica” 1974, vol. XLIV, nr 1, s. 55–66. 39. *Refleksje z dziejów filozofii człowieka*, „Chrześcijanin w świecie” 1974, vol. VI, nr 1, s. 60–70. 40. *Dotychczasowy dialog chrześcijańsko–marksistowski w Polsce*, „Chrześcijanin w świecie” 1974, vol. VI, nr 4, s. 28–47. 41. *Zagadnienie genezy i funkcji religii*, „Ateneum Kapłańskie” 1974, vol. LXVI, s. 44–57. 42. *Problem osobowości Boga w panteizmie Hegla*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne” 1974, vol. VI, s. 248–261. 43. *Marksistowska koncepcja filozofii*, „Chrześcijanin w świecie” 1974, vol. VI, nr 6, s. 24–40. [1975] 44. *Ewolucjonizm a finalizm*, „Collectanea Theologica” 1975, vol. XLV, nr 1, s. 33–48. 45. *Ludzki i chrześcijański sens cierpienia*, „Homo Dei” 1975, vol. XLIV, nr 3, s. 174–183. 46. *Le problème de la mort dans la doctrine de saint Augustin*, „Estudio Augustiniano” 1975, vol. X, nr 3, s. 357–372. 47. *Bertrand Russell a problem boga*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1975, vol. XVIII, nr 4, s. 33–48. 48. *Bóg a zło? Z problematyki opatrności Bożej*, „Collectanea Theologica” 1975, vol. XLV, nr 4, s. 37–48. 49. *Niektóre typy uzasadnień przedmiotu religii – Boga*, „Ateneum Kapłańskie” 1975, vol. LXVII, s. 295–311. 50. *Hegel a problem filozoficznych uzasadnień istnienia Boga*, „Roczniki Filozoficzne” 1975, vol. XXIII, z. 1, s. 101–117. 51. *Idea de Dios en el pensamiento. Los argumentos de la causalidad eficiente y de la finalidad*, „Augustinus” 1975, vol. XX, nr 79–80, s. 339–351. 52. *Classical Marxist Philosophers and the Problem of Atheism*, „Ateismo e Dialogo” 1975, vol. XL, nr 4, s. 164–173. [1976] 53. *Światopogląd chrześcijański*, „Chrześcijanin w świecie” 1976, vol. VIII, nr 1, s. 38–51. 54. *Une tentative de description de l’unité transcendente [w:] 700-lecie śmierci św. Tomasza z Akwinu*, TNKUL Lublin 1976, s. 141–154. 55. *Ku integralnej koncepcji szczęścia*, „Collectanea Theologica” 1976, vol. XLVI, nr 3, s. 61–79. 56. *Religia a nauka*, „Chrześcijanin w świecie” 1976, vol. VIII, nr 6, s. 64–83. 57. *Strukturalizm a problem ateizmu*, „Chrześcijanin w świecie” 1976, vol. VIII, nr 8, s. 28–44. 58. *Religia a moralność*, „Chrześcijanin w świecie” 1976, vol. VIII, nr 9, s. 1–14. [1977] 59. *El teocentrismo de la jerarquia de los bienes en al doctrina de san Augustin*, „Augustinus” 1977, vol. XXII, nr 87–88, s. 229–238. 60. *Główne nurty filozofii we współczesnej filozofii Boga USA*, „Chrześcijanin w świecie” 1977, vol. IX, nr 6, s. 20–38. 61. *Religia a filozofia*, „Ateneum Kapłańskie” 1976, vol. LXX, s. 303–322. [1978] 62. *Ateizm Freuda*, „Chrześcijanin w świecie” 1978, vol. X, nr 2, s. 151–170. 63. *Wolność – naturą, powołaniem i prawem człowieka*, „Chrześcijanin w świecie” 1978, vol. X, nr 1, s. 47–62. 64. *Możliwoci dialogu chrześcijańsko–marksistowskiego dotyczącego praw człowieka*, „Chrześcijanin w świecie” 1978, vol. X, nr 3–4, s. 60–65. 65. *On the History oh the Christian–Marxist Dialogue in Poland*, „Dialectics and Humanism” 1978, vol. VI, nr 3, s. 163–181. [1979] 66. *Główne nurty w twórczości filozoficznej ks. Stanisława Adamczyka*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 1979, vol. VII, s. 301–318. 67. *Święty Tomasz z Akwinu – dziś aktualny?*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1979, vol. LXXII, nr 3–4, s. 78–82. [1980] 68. *Św. Tomasz z Akwinu w perspektywie współczesnej*, „Chrześcijanin w świecie” 1980, vol. XII, nr 4, s. 37–55. 69. *Jacques Maritain – tomista otwarty na współczesność*, „Chrześcijanin w świecie” 1980, vol. XII, s. 47–63. 70. *Koncepcja człowieka u św. Augustyna*, „Studia Sandomierskie” 1980, vol. I, s. 289–301. 71. *O naturalnym poznaniu Boga*. [w:] *Opera Philosophorum Medii Aevii*, ATK Warszawa 1980, t. 3, s. 13–30. 72. *Religia a kultura*, „Studia Płockie” 1980, vol. VIII, s. 263–278. 73. *Rozumienie śmierci w głównych kierunkach filozoficznych*, „Ateneum

Kapłańskie” 1980, vol. LXXII, s. 367–381. [1981] 74. *Miejsce idei zbawienia w systemach filozoficznych – soteriologiczny aspekt ideologii*, „Ateneum Kapłańskie” 1981, vol. LXXII, s. 19–36. 75. *Rola szóstej drogi Jacquesa Maritaina we współczesnej filozofii Boga*, „Chrześcijanin w świecie” 1981, vol. XIII, nr 3, s. 87–99. 76. *Marksistowska koncepcja wyzwolenia człowieka w aspekcie dialogu z chrześcijaństwem*, „Chrześcijanin w świecie” 1981, vol. XIII, nr 6, s. 130–146. 77. *Profil teodycei w interpretacji ks. Wincentego Granta*, „Studia Sandomierskie” 1981, vol. II, s. 59–72. 78. „Religijność” w fenomenie ateizmu, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 1981, vol. I, nr 4, s. 75–90. [1982] 79. *Chrześcijańska a marksistowska myśl o stworzeniu*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 1982, vol. II, nr 4, s. 86–102. 80. *Jednostka a społeczeństwo w interpretacji marksistowskiej*, „Studia Płockie” 1980, vol. X, s. 159–168. 81. *Jednostka a społeczeństwo w interpretacji egzystencjalizmu*, „Studia Płockie” 1982, vol. X, s. 151–157. [1983] 82. *Dowiadczenie religijne – doświadczeniem realności Boga?*, „Ateneum Kapłańskie” 1983, vol. LXXV, s. 159–169. 83. *Filozofia Boga Jacquesa Maritaina a Vaticanum II*, „Chrześcijanin w świecie” 1983, vol. XV, nr 1, s. 82–93. 84. *Wolność w nauce św. Augustyna*, „Chrześcijanin w świecie” 1983, vol. XV, nr 3, s. 1–2. 85. *Pragnienie szczęścia – pragnieniem Boga?*, „Gość Niedzielny” 1983, vol. LX, nr 43. 86. *Filozofie odrzucające miłość i miłosierdzie*, [w:] *Jan Paweł II. Dives in misericordia. Tekst i komentarze*, RW KUL Lublin 1983, s. 261–274. 87. *konsekwencje zanegowania miłości i miłosierdzia w myśli Friedricha Nietzschego*, „Chrześcijanin w świecie” 1983, vol. XI, nr 11, s. 69–77. [1984] 88. *Koncepcja miłości jako węzłowej aktywizującej wartości*, „Vox Patrum” 1984, vol. III, nr 6–7, s. 187–207. 89. *Koncepcja wolności odpowiedzialnej i J. Maritaina*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne” 1984, vol. XVI, s. 279–291. [1985] 90. *Rozpacz jako odmowa nadziei*, „Chrześcijanin w świecie” 1985, vol. XVII, nr 12, s. 65–79. 91. *Tomistyczno-fenomenologiczny personalizm Kard. Karola Wojtyły*, „Ateneum Kapłańskie” 1985, vol. LXXVII, s. 84–95. 92. *Konsekwencje odmowy wiary w postawie ludzkiej*, „Chrześcijanin w świecie” 1985, vol. XVII, nr 3, s. 18–37. 93. *Problematyka ateizmu w pismach ks. Wincentego Granta*, [w:] *Wokół osoby i myśli ks. Wincentego Granta*, RW KUL Lublin 1985, s. 135–150. 94. *La sixième voie de Maritain et la philosophie moderne de Dieu*, [w:] *Jacques Maritain philosophie dans la cité*, Ottawa 1985, s. 73–84. 95. *Kartezjusza racjonalistyczno-funkcjonalna koncepcja Boga*, „Studia Płockie” 1985, vol. XIII, s. 199–209. [1986] 96. *Filozoficzne koncepcje wartości*, „Collectanea Theologica” 1986, vol. XLVI, nr 1, s. 37–51. 97. *Chrześcijańska koncepcja wyzwolenia*, „Chrześcijanin w świecie” 1986, vol. XVIII, nr 6, s. 13–23. 98. *Ateizm polskiego marksizmu – profil i oddziaływanie*, „Znaki czasu” 1986, nr 3, s. 44–59. 99. *Kryzys ideowy Zachodu a chrześcijaństwo*, „Znaki czasu” 1986, nr 4, s. 30–47. [1987] 100. *Negacja religii – korzeniem współczesnego ateizmu*, „Ateneum Kapłańskie” 1987, vol. LXXIX, s. 261–277. 101. *Idea Boga Paula Tillicha*, „Collectanea Theologica” 1987, vol. LVII, nr 2, s. 49–61. 102. *Marksizm a religia* [w:] *Religioznawstwo w katechezie*, Kraków 1987, s. 76–86. 103. *Chrześcijanie wobec marksistowskiej teorii wyzwolenia*, [w:] *Problem wyzwolenia człowieka*, Rzym 1987, s. 365–376. 104. *Etos pracy – etos człowieka – „Człowiek i światopogląd”* 1987, nr 6, s. 8–9, 28–32. 105. *Christian and Marxist Theory of Liberation*, „Occasional Papers in Religion in Eastern Europe” 1987, vol. VII, nr 1. 106. *Philosophical Concepts of Values*, „Collectanea Theologica” 1987, vol. LVII, fasc. specialis, s. 115–129. 107. (współ z K. Patrusiem) *Pojęcie narodu w interpretacji polskich marksistów*, „Studia Paradayskie” 1987, vol. II, s. 253–272. [1988] 108. *The*

- human Being is Not the Absolute*, „Occasional Papers on Religion in Eastern Europe” 1988, vol. VIII, nr 3, s. 6–14. 109. *Elementy filozofii człowieka ks. P. Teoharda de Chardin*, „Obecność” 1988, nr 8, s. 82–95. 110. *Wolność i modele jej deformacji*, „Chrześcijanin w świecie” 1988, vol. XX, nr 10, s. 31–43. 111. *Elementy heglowskiej filozofii człowieka*, „Collectanea Theologica” 1988, vol. LVIII, nr 3, s. 49–62. 112. *Elementy filozofii człowieka Antoniego Kępińskiego*, „Chrześcijanin w świecie” 1988, vol. XX, nr 11, s. 20–37. [1989] 113. *Chrześcijaństwo a dialog światopoglądowy*, [w:] *Z zagadnień światopoglądu chrześcijańskiego*, RW KUL Lublin 1989, s. 189–210. [1990] 114. *Antropologia Frankla*, „Znaki Czasu” 1990, nr 18, s. 209–226. 115. *Marksizm a teizm*, [w:] *Kościół w służbie człowieka*, Olsztyn 1990, s. 173–188. 116. *Fenomenologia cielesności*, „Studia Płockie” 1990, vol. XVIII, s. 189–206. [1991] 117. *Hermeneutyka religii integralna i redukcjonistyczna*, [w:] *Antropoji Religijos Filozosfijos ir Baznytinio Meno Studiju Savaitė*, Lietuva – Vilnius 1991, s. 109–116. 118. *Demokracja personalistyczna w ujęciu J. Maritaina*, „Ateneum Kapłańskie” 1991, vol. LXXXIII, s. 224–230. 119. *Teologia pielgrzymek Jana Pawła II do Ojczyzny*, „Ethos” 1991, vol. IV, nr 1–2, s. 254–269. 120. *Elements of Hegel’s Philosophy of Man*, „Divus Thomas” 1991, vol. XCIV, nr 1–4, s. 52–66. [1992] 121. *Marksistowska koncepcja wyzwolenia człowieka a chrześcijaństwo*, [w:] *Oblicza dialogu. Z dziejów i teorii dialogu*, RW KUL Lublin 1992, s. 136–156. 122. *Pomiędzy zniewoleniem, samowolą a wolnością*, „Przegląd Uniwersytecki” 1992, vol. IV, nr 6, s. 21–23. 123. *Ocena marksizmu w encyklice Centesimus annus*, „Chrześcijanin w świecie” 1992, vol. XXII, nr 1, s. 66–77. 124. *Marksizm wobec problemu sensu cierpienia i śmierci*, [w:] *Cierpienie i śmierć*, TN KUL Lublin 1992, s. 275–288. 125. *Jacques Maritain – tomista otwarty na współczesność*, [w:] *Jacques Maritain prekursor soborowego humanizmu*, RW KUL Lublin 1992, s. 9–24. 126. *Filozofia Boga Jacquesa Maritaina a Vaticanum II*, [w:] tamże, s. 93–104. 127. *Rola szóstej drogi J. Maritaina we współczesnej filozofii Boga*, [w:] tamże, s. 105–118. 128. *Koncepcja wolności odpowiedzialnej J. Maritaina*, [w:] tamże, s. 55–66. 129. *Wpływ myśli filozoficznej J. Maritaina w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] tamże, s. 245–252. 130. *Maritain Buber’s Dialogic Personalism and the Christian–Judaistic Dialogue*, „Dialogue and Humanism” 1992, vol. I, nr 1, s. 115–126. 131. *Personalistyczne podstawy rozwoju w encyklice Sollicitudo rei socialis Jana Pawła II*, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne” 1992, vol. XXIII–XXIV, s. 121–134. [1993] 132. *Idea i struktura społeczności politycznej państwa*, „Chrześcijanin w świecie” 1993, vol. XXIII, nr 2, s. 117–130. 133. *Wiodące koncepcje człowieka we współczesnej kulturze Europy Zachodniej*, „Studia Płockie” 1993, vol. XXI, s. 47–58. [1994] 134. *Personalist and Universalistic Aspects of the Idea of Development in the Encyclical Sollicitudo rei socialis by John Paul II*, „Dialogue and Humanism” 1994, vol. III, nr 2–3, s. 93–105. 135. *Personalistyczna filozofia wychowania J. Maritaina*, „Homo Dei” 1994, vol. LIII, nr 1, s. 32–43. 136. *Współczesny neoliberalizm*, „Ateneum Kapłańskie” 1994, vol. LXXXVI, s. 431–443. 137. *Wiarygodność Kościoła w świecie współczesnym w nauczaniu Jana Pawła II*, [w:] *Wiarygodność Kościoła wobec przemian w Polsce*, Pelplin 1994, s. 39–56. 138. *Jak dzisiejszemu człowiekowi mówić o Bogu*, ATK Warszawa 1994, s. 120–131. 139. *Założenia chrześcijańskiego personalizmu*, [w:] *Personalistyczna wizja sportu*, Warszawa 1994, s. 11–26. 140. *Dylematy liberalnej koncepcji wolności*, „Chrześcijanin w świecie” 1994, vol. XXIV, nr 2–3, s. 100–109. [1995] 141. *Liberalizm a etyka*, [w:] *Duchowość bezdroży*, RW KUL Lublin 1995, s. 123–135. 142. *Geneza i profil etyki marksistowskiej*, [w:] tamże, s. 137–146.

c) Skrypty i podręczniki

[1970] 1. *Współczesna filozofia Boga. Zagadnienia wybrane*, RW KUL Lublin 1970, ss. 130. [1972] 2. *Filozofia Boga*, RW KUL Lublin 1972, ss. 247. [1980] 3. *Filozofia Boga*, RW KUL Lublin 1980, wyd. II poszerzone, ss. 295. [1993] 4. *Filozofia Boga*, RW KUL Lublin 1993, wyd. III zmienione, ss. 352.

d) Inne opracowania

[1960] 1. Rec.: W. Granat, *Teodycea*, Poznań 1960, Kronika Diecezji Sandomierskiej 1960, vol. LIII, nr 6, s. 191–192. [1964] 2. Rec.: J. Pastuszka, *Charakter człowieka*, Lublin 1962 – „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1964, vol. LVII, nr 1, s. 23–24. [1965] 3. Rec.: E. Gilson, *Bóg a filozofia*, Warszawa 1961, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1965, vol. LVIII, nr 1, s. 24–26. 4. *Z problematyki istnienia Boga* (rec.: L. 'existence de Dieu, Tournai 1961), „Zeszyty Naukowe KUL” 1965, vol. VIII, nr 1, s. 76–77. [1967] 5. Rec.: J. Robinson, *Spór o uczciwość wobec Boga*, Warszawa 1966, Kronika Diecezji Sandomierskiej 1967, vol. LXX, nr 8–9, s. 215–216. [1969] 6. *Międzynarodowy Kongres Filozoficzny w Wiedniu*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1969, vol. XII, nr 1, s. 136–138. 7. *Wypowiedź ankietowa w sprawie filozofii Boga*, [w:] *O Bogu i o człowieku*, ATK Warszawa 1969, t. 2, s. 39–44. 8. Rec.: R. Pettazoni, *Wszewiedza bogów*, Warszawa 1967, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1970, vol. LXIII, nr 10–11, s. 263–264. 10. *Dialog człowieka z Bogiem* (rec.: *O Bogu i o człowieku*, t. 1–2, Warszawa 1968–1969), „Ateneum Kapłańskie 1970, vol. LXII, s. 343–347. 11. *Pomiędzy humanizmem a absurdem* (rec.: W. Gromnicki, *Człowiek – świat rzeczy – Bóg w filozofii Sartre'a*, Warszawa 1969), „Znak” 1970, vol. XXII, nr 11, s. 1468–1471. 12. *Ks. Stanisław Adamczyk*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1971, vol. XIV, nr 2, s. 93–94. 13. *U źródeł chrześcijańskiej myśli* (rec.: J. Kelly, *Initiation à la doctrine des Peres de l'Eglise*, Paris 1968), „Zeszyty Naukowe KUL” 1971, vol. XIV, nr 4, s. 68–69. 14. *Kompendium filozoficznej wiedzy o Bogu* (rec.: *Studia z filozofii Boga*, t. I, Warszawa 1969), „Zeszyty Naukowe KUL” 1971, vol. XIV, nr 4, s. 70–71. [1972] 15. *Marksistowska encyklopedia religioznawstwa* (rec.: *Mala Encyklopedia Religioznawstwa Marksistowskiego*, „Euhemer 1970, vol. XIV, nr 3–4), „Zeszyty Naukowe KUL” 1972, vol. XV, nr 2, s. 69–71. 16. *Z problematyki współczesnej antropologii* (rec.: T.M. Jaroszewski, *Osobowość i wspólnota*, Warszawa 1970), „Zeszyty Naukowe KUL” 1972, vol. XV, nr 2, s. 71–72. [1973] 17. *Kościół w dialogu z ateizmem* (rec.: J.F. Six, *Od „Syllabusa” do dialogu*, Warszawa 1972), „Chrześcijanin w świecie” 1973, vol. V, nr 3, s. 101, 106. 18. *Adamczyk Stanisław*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, TN KUL Lublin 1973, t. I, s. 74. 19. *Anamneza*, [w:] tamże, s. 510–511. 20. *Antropoteizm*, [w:] tamże, s. 705. 21. *Apercepcja*, [w:] tamże, s. 743. 22. *Apulejusz z Madaury*, [w:] tamże, s. 844–845. 23. *Atrybut*, [w:] tamże, s. 1057. 24. *Bachmiński Bonawentura*, [w:] tamże, s. 1245–1246. [1974] 25. *Uwagi o stanie filozofii na katolickich uczelniach USA*, „Znak” 1974, vol. XXVI, nr 1, s. 104–114. 26. *Polscy marksiści o filozofii chrześcijańskiej* (rec.: *Filozoficzne podstawy współczesnego chrześcijaństwa*, Warszawa 1973), „Chrześcijanin w świecie” 1974, vol. VI, nr 1, s. 87–89. 27. *Z problematyki teodycei* (rec.: *Studia z filozofii Boga*, t. 1–2, Warszawa 1968–1973), „Ateneum Kapłańskie” 1974, vol. LXVI, s. 140–143. 28. *Nowe tematy w chrześcijańskiej filozofii* (rec.: *New Themes in Christian Philosophy*, Notre Dame 1968), „Zeszyty Naukowe KUL” 1974, vol. XVII, nr 4, s. 66–69. 29. *Z problematyki teologii naturalnej* (rec.: E.L. Miller, *God and Reason*, New York 1972), „Zeszyty

Naukowe KUL” 1974, vol. XVII, nr 4, s. 69–71. 30. *René Arnou* (biogram), „Roczniki Filozoficzne” 1974, vol. XXII, z. 1, s. 608–609. [1975] 31. Rec.: Paul Weiss, *Modes of Being*, Carbonale 1968, „Roczniki Filozoficzne” 1975, vol. XXIII, z. 1, s. 159–166. [1976] 32. *Bernard z Clairvaux*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, TN KUL Lublin 1976, t. 2, s. 302–303. 33. *Bloch Ernst*, [w:] tamże, s. 661–662. 34. *Boutroux Emile*, [w:] tamże, s. 855. 35. *Brentano Franz*, [w:] tamże, s. 1060–1061. [1977] 36. *Marksizm a chrześcijaństwo* (rec.: R. Ciste, *Analyse marxiste et foi chrétienne*, Paris 1976), „Chrześcijanin w świecie” 1977, vol. IX, nr 3, s. 99–103. [1978] 37. *Autour de la problematique du dialogue entre les chrétiens et les marxistes*, „Ateismo e Dialogo” 1978, vol. XIII, nr 10, s. 102–104. 38. *Antropologiczne podstawy katolickiej nauki społecznej*, „Gość Niedzielny” 1979, vol. LVI, nr 16, s. 1–2. 39. *Nauki przyrodnicze o Bogu*, „Gość Niedzielny” 1978, vol. LV, nr 39, s. 1, 7. [1979] 40. Rec.: T. Rutowski, *Tajemnice istnienia (od istnienia świata do istnienia Boga)*, Płock 1978, „Studia Płockie” 1979, vol. VII, s. 365–368. 41. *Clarke Samuel*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1979, t. 3, s. 503–504. 42. *Collins Anthony*, [w:] tamże, s. 545–546. 43. *Consensus communis*, [w:] tamże, s. 580. 44. *Deizm*, [w:] tamże, s. 1104–1106. 45. *Diderot Denis*, [w:] tamże, s. 1304–1305. [1980] 46. *Dialog chrześcijańsko–marksistowski w Polsce*, (rec.: J. Kuczyski, *Christian–Marxist Dialogue in Poland*, Warsaw 1979), „Chrześcijanin w świecie” 1980, vol. XII, nr 6, s. 47–63. [1981] 47. *Nauczanie społeczne Kościoła*, „Ład” 1981, vol. I, nr 31, s. 2. 48. *Międzynarodowe Sympozjum Jacquesa Maritaina*, „Studia Sandomierskie” 1981, vol. II, s. 491–497. 49. *Sympozjum Maritainowskie w Sandomierzu*, „Studia Sandomierskie” 1981, vol. II, s. 499–502. [1982] 50. *Logos wiary*, „Ład” 1982, vol. II, nr 3, s. 5. 51. *Prawdę poznać*, „Ład” 1982, vol. II, nr 4, s. 3. 52. *Ateizm*, [w:] *Katolicyzm A–Z* (red. Z. Pawlak), Poznań 1982, s. 20–23. 53. *Marksizm*, [w:] tamże, s. 249–250. 54. *Panteizm*, [w:] tamże, s. 298–299. 55. *Pananteizm*, [w:] tamże, s. 298. 56. *Jacques Maritain – filozof w społeczeństwie*, „Ład” 1982, vol. II, nr 34, s. 5. [1983] 57. *Człowiek jako mikrokosmos i mikrotheos*, „Gość Niedzielny” 1983, vol. LX, nr 5, s. 4–5. 58. *Sumienie*, „Gość Niedzielny” 1983, vol. LX, nr 32, s. 1–3. 59. *Jaki dialog o człowieku i Bogu jest prawdziwy?*, „Ład” 1983, vol. III, nr 38, s. 5. 60. *Deontologia chrześcijańska* (rec.: S. Witek, *Chrześcijańska wizja moralności*, Poznań 1983), „Chrześcijanin w świecie” 1983, vol. XV, nr 11, s. 121–126. [1984] 61. *Międzynarodowy kongres J. Maritaina w Ottawie*, „Studia Sandomierskie” 1983–1984, vol. IV, s. 491–496. 62. *Maritainowskie Sympozjum w Warszawie*, „Studia Sandomierskie” 1983–1984, vol. IV, s. 496–498. 63. Rec.: A. Wołoczyński, *O doświadczeniu estetycznym w ujęciu E. Gilsona*, Lublin 1982, „Studia Sandomierskie” 1983–1984, vol. IV, s. 523–525. [1985] 64. *Chrześcijaństwo a humanizm*, „Przewodnik Katolicki” 1985, nr 7, s. 4. 65. *Instytut Polonijny Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, „Przegląd Powszechny” 1985, nr 6, s. 9–12. 66. *Nauka a wiara: opozycja czy sprzeczność?*, „Roczniki Filozoficzne” 1983, vol. XXXI, z. 3, s. 93–120. [1986] 67. *Marksizm o religii*, „Przegląd Katolicki” 1986, vol. LXXIV, nr 43, s. 1–2. [1987] 68. *Humanizm chrześcijański*, „Ład” 1987, vol. V, nr 30, s. 4–5. [1988] 69. *Filozofia miłości Gabriela Marcela*, „Nowe Życie” 1988, vol. VI, nr 4, s. 14–15. 70. *Chrześcijaństwo a problematyka współczesności* (rec.: J. Majka, *Taniec wśród mieczów*, Wrocław 1987), „Ład” 1988, vol. VI, nr 14, s. 15. 71. Rec.: J. Krasieński, *Przez wiarę, nadzieję ku cywilizacji miłości*, Sandomierz 1987), „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1988, vol. LXXXI, nr 3–4, s. 95–98. 72. *Idea rozwoju. Nad „Sollicitudo rei socialis”*, „Ład” 1988, vol. VI, nr 31, s. 7. 73. *50 lat „Humanizmu integralnego” Jacquesa Maritaina*, „Chrześcijanin w świecie” 1988, vol. XX, nr 6, s. 136–140. [1989]

73. *Czym jest i co postuluje personalizm?*, „Ład” 1989, vol. VII, nr 16, s. 4. 74. *Wokół problematyki wolności i zniewolenia* (rec.: W. Słomka, *Wolność i zniewolenie*, New Yersay 1988), „Chrześcijanin w świecie” 1989, vol. XXI, nr 5, s. 103–131. [1990] 75. *Idea politycznego pluralizmu*, „Ład” 1990, vol. VIII, nr 45, s. 3. 76. *Polacy w Kościele katolickim ZSRR*, „Ateneum Kapłańskie” 1990, vol. LXXXII, s. 140–143. 77. Rec.: I. Dec, *Transcendencja bytu ludzkiego w ujęciu twórców Szkoły Lubelskiej*, Wrocław 1991, „Colloquium Salutis. Wrocławskie Studia Teologiczne” 1989–1990, vol. XXI–XXII, s. 241–244. [1991] 78. *Lekarstwo gorsze od choroby*, „Ład” 1991, vol. IX, nr 27, s. 1, 9, 11. 79. *Polonia*, „Przegląd Uniwersytecki” 1991, vol. III, nr 2–3, s. 8–9. [1992] 80. *Nowe zadania Instytutu Polonijnego*, [w:] *W służbie Polonii*, Lublin 1992, s. 89–96. 81. Ks. *Joachim Kondziela*, „Ład” 1992, vol. X, nr 42, s. 3, 5. 82. Ks. *Profesor Joachim Kondziela*, „Chrześcijanin w świecie” 1992, vol. XXII, nr 1, s. 7–10. 83. *Działalność Komisji Jacquesa Maritaina przy Ośrodku Dokumentacji i Studiów Społecznych*, [w:] *Jacques Maritain prekursor soborowego humanizmu*, RW KUL Lublin 1992, s. 253–262. 84. *Bibliografia Maritainowska* (współ z E. Balawajderem), [w:] tamże, s. 275–293. [1993] 85. *Green Thomas Hill*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, TN KUL Lublin, 1993, t. 6, s. 128–129. 86. *Guzzo Augusto*, [w:] tamże, s. 415. 87. *Hegel Georg Wilhelm Friedrich*, [w:] tamże, s. 618–621. 88. *Heglizm*, [w:] tamże, s. 623–626. 89. *Huet Pierre Daniel*, [w:] tamże, s. 1279–1280. 90. *Hempel Jan*, [w:] tamże, s. 627–628. 91. *Humanizm*, [w:] tamże, s. 1311–1314. 92. *Humanizm chrześcijański*, [w:] tamże, s. 1314–1315. 93. *Ideologia* (współ z innymi autorami), [w:] tamże, s. 1406–1419. 94. *Hocking Wiliam Ernest*, [w:] tamże, s. 1905–1906. 95. *Herbert z Cherbury*, [w:] tamże, s. 740–741. [1994] 96. *Chrześcijański etos społeczny* (rec.: J. Majka, *Etyka społeczna i polityczna*, Warszawa 1993), „Ład” 1994, vol. XII, nr 19, s. 5. 97. *Liberalizm a prawda*, [w:] *Dzień katolicyzmu społecznego*, Lublin 15 V 1994, s. 11, 25. 98. *Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym*, [w:] *Księga Pamiątkowa w 75-lecie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 1994, s. 637–639. [1995] 99. *W poszukiwaniu modelu wychowania* (rec.: E. Walewander, *Wychowanie chrześcijańskie w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, Lublin 1994), „Ład” 1995, vol. XIII, nr 8, s. 4. 100. *Personalizm chrześcijański a sport*, „Kultura fizyczna” 1995, vol. II, nr 3–4, s. 4–5. 101. *Liberalizm koncepcja człowieka*, [w:] „Zeszyty społeczne” 1995, nr 3, s. 13–15.

e) Przekłady

[1992] 1. *O poznaniu* (tłum. J. Maritain, *Distinguer pour unir ou les degres du savoir*, Paris 1940), [w:] S. Kowalczyk, *Wprowadzenie do filozofii J. Maritaina*, Lublin 1992, s. 100–105. 2. *Wychowanie moralne* (tłum. J. Maritain, *The Education of Man*, New York 1962), [w:] tamże, s. 127–137.

f) Prace redaktorskie

1. „Studia Sandomierskie”, t. 1–5 (1980–1989). 2. „Studia Polonijne”, t. 8–13 (1984–1990).

ROMAN KOZŁOWSKI

Urodził się 23 marca 1929 roku w Kamieńczyku nad Bugiem, woj. ostrołęckie (dawniej warszawskie). Szkołę podstawową ukończył w 1943 roku, w Kamieńczyku. W latach 1945–1949 uczęszczał do szkoły średniej w Wyszku nad Bugiem. Świadectwo dojrzałości uzyskał w 1950 roku w Liceum Ogólnokształcącym im. A. Mickiewicza w Warszawie.

W 1950 roku rozpoczął studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończył w 1953 roku, uzyskując dyplom pierwszego stopnia. Przez następne dwa lata studiował na Wydz. Filozoficznym tego Uniwersytetu. W 1955 roku uzyskał magisterium w zakresie historii filozofii. Napisał i obronił pracę maderską pt. „Materializm N. Czernyszewskiego i jego stosunek do antropologizmu L. Feuerbacha”. Opiekunem naukowym był prof. T. Kroński. Najważniejszymi nauczycielami filozofii i logiki byli prof. prof. L. Kołakowski, T. Kroński i T. Kotarbiński. Po studiach wiele zawdzięczał inspirującym dyskusjom z prof. T. Szczurkiewiczem.

Już na studiach skupił swoje zainteresowania naukowo-badawcze wokół klasycznej filozofii niemieckiej końca XVIII wieku i pierwszej połowy XIX wieku oraz nad jej związkami z filozofią polską i tak już pozostało. Interesuje go głównie filozofia: Kanta, Hegla, Maimona i Libelta.

22 lutego 1965 roku uzyskał stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie filozofii na UAM w Poznaniu, na podstawie pracy pt. „Salomon Maimon jako krytyk i kontynuator filozofii Kanta”. Promotorem pracy był prof. L. Kołakowski. Praca ta ukazała się drukiem, staraniem PTPN w Poznaniu w 1969 roku.

Następnie przygotował rozprawę habilitacyjną poświęconą rekonstrukcji i analizie „Stosunku Lenina do klasycznej filozofii niemieckiej”. Monografia ta ukazała się drukiem w wydawnictwie Naukowym UAM w Poznaniu w 1972 roku. Została nagrodzona przez Ministra Szkolnictwa Wyższego, Nauki i Techniki. Stopień doktora habilitowanego w zakresie filozofii uzyskał na UAM w Poznaniu w dniu 10 marca 1973 roku na podstawie w/w rozprawy oraz kolokwium habilitacyjnego.

Po studiach rozpoczął pracę na Uniwersytecie Poznańskim. Od 1 sierpnia 1955 r. do 31 sierpnia 1960 pracował jako asystent, a od 1 września tegoż roku jako starszy asystent na Wydz. Filozoficzno-Historycznym; początkowo w Katedrze Marksizmu-Leninizmu (w Zakładzie Materializmu Dialektycznego), a później w Katedrze Historii Filozofii. Od 1 września 1965 roku był adiunktem w Katedrze Historii Filozofii, a od 1 kwietnia 1969 roku został zatrudniony na etacie docenta w Instytucie Filozofii UAM w Poznaniu. W 1991 roku został mianowany Profesorem.

W latach 1969–1972 był członkiem Komitetu Nauk Filozoficznych PAN. Od 1973 roku – do 1975 roku pełnił funkcję zastępcy dyrektora Instytutu Filozofii UAM. Po raz drugi pełnił tę funkcję od 1 I 1982 r. do 1988 roku. Od 1 września 1981 r. był Kierownikiem Zakładu Historii Filozofii – do 1993 roku. Od 1981 r. – do 1993 był członkiem kolegium redakcyjnego czasopisma naukowego „Człowiek i Społeczeństwo” w Poznaniu.

Oprócz swoich zasadniczych zainteresowań naukowo-badawczych prowadził i nadal prowadzi działalność naukowo-organizacyjną w następujących towarzystwach naukowych: a) Polskie Towarzystwo Filozoficzne – członek Zarządu PTF Oddział w Poznaniu, b) Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – sekretarz Komisji Filozoficznej od 1967 r. a do 1977 jej przewodniczący. Jest także członkiem zagranicznych

towarzystw naukowych: „Kant–Gesellschaft”, „Hegel–Gesellschaft” i „Wittgenstein–Gesellschaft”. Na sesjach i kongresach organizowanych przez te towarzystwa wygłasza referaty.

Dotychczas opublikował następujące prace: 8 książek, 75 rozpraw i artykułów naukowych, 21 komunikatów, szkiców i recenzji naukowych. Napisał siedemnaście recenzji rozpraw doktorskich, dwie recenzje prac habilitacyjnych. Opracował opinię o dorobku naukowym prof. Stefana Świeżawskiego w związku z nadaniem Jemu doktora honoris causa na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Wypromował ośmiu doktorów oraz trzech doktorów habilitowanych, z których jeden jest profesorem.

Posiada następujące odznaczenia: Złoty Krzyż Zasługi, Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, Medal za Zasługi dla Obronności Kraju oraz Odznakę Honorową Miasta Poznania.

BIBLIOGRAFIA

a) Książki

1. *Salomon Maimon jako krytyk i kontynuator filozofii Kanta*, PWN, Oddział w Poznaniu, 1969, ss. 208. 2. *O stosunku Lenina do klasycznej filozofii niemieckiej*, Wyd. Nauk. UAM, seria Filozoficzna, 1972, nr 10, ss. 124. 3. *Zarys rozwoju myśli filozoficznej*, Poznań 1974, Ośrodek Nauk Społecznych i Wojskowych Wojsk Lotniczych, ss. 242. 4. *Tradycja a współczesność*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1981, ss. 245, redakcja naukowa i współautorstwo. 5. *W kręgu inspiracji Kantowskich*, PWN, Warszawa–Poznań 1983, ss. 183, redakcja naukowa i współautorstwo. 6. *Z problematyki metodologicznej historii filozofii*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1984, ss. 130. 7. *Człowiek i społeczeństwo w refleksji filozoficznej*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1992, ss. 271, redakcja naukowa Grzegorza Kotlarskiego i Romana Kozłowskiego i współautorstwo. 8. *Człowiek i społeczeństwo. Racjonalizm i irracjonalizm w kulturze filozoficznej*, T. VI, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1990, ss. 157, redakcja naukowa i współautorstwo.

b) Artykuły, studia i komunikaty

1. *Leninowska ocena klasycznej filozofii niemieckiej przełomu XVIII i XIX wieku*, [w:] „Zeszyty Naukowe UAM” 1964, nr 4, s. 137–141. 2. *Z działalności Koła Naukowego Studentów–Filozofów UAM w Poznaniu*, [w:] „Życie Szkoły Wyższej” 1964, nr 5, s. 94–98. 3. *Przyczynek do charakterystyki filozofii Ludwika Feuerbacha*, [w:] „Zeszyty Naukowe UAM” 1964, nr 8, s. 229–260. 4. *Salomon Maimon*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna*, PWN, Warszawa 1965, t. VI, s. 790. 5. *Salomon Maimon krytyk i kontynuator filozofii Kanta*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1965, t. XXIV, nr 1–2, s. 42–46. 6. *Interpretacje i polemiki wokół Kanta do 1974*, [w:] „Zeszyty Naukowe UAM” 1966, nr 9, s. 87–120. 7. *Doktorat honoris causa Profesora Czesława Znamierowskiego*, [w:] „Studia Filozoficzne” 1966, nr 3, s. 227–228. 8. *Kant w oczach współczesnych*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1967, t. XXVI, Zeszyt nr 2, s. 137–140. 9. *Kant i jego interpretatorzy*, [w:] Sprawozdania PTPN, Poznań 1966, nr 1, s. 70–72. 10. *recepja filozofii Salomona Maimona przez Fichtego*, [w:] jak wyżej, s. 72–75. 11. *Problematyka naukowości filozofii marksistowskiej w pracach Lenina*, [w:] „Zeszyty Naukowe UAM” 1966, nr 9, s. 229–251. 12. *Dynamiczno–ekspresyjna koncepcja osobowości*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1968, t. XXVI, Zeszyt nr 4, s. 348–353. 13. *Salomon Maimon jako krytyk*

- i kontynuator filozofii Kanta*, [w:] Sprawozdania PTPN, Poznań 1967, nr 2, s. 208–212.
14. *O teorii automatyzmu w świadomości i życiu społecznym na przykładzie religii*, [w:] Sprawozdania PTPN, Poznań 1967, nr 1, s. 49/56.
15. *Wpływ Salomona Maimona na filozofię pokantowską*, [w:] „Studia Filozoficzne” 1969, nr 4, s. 73–93.
16. *Lenin a klasyczna filozofia niemiecka*, [w:] a) „Człowiek i Światopogląd” 1970, nr 7, s. 5–26, b) *Aktualność myśli Lenina dla współczesnej nauki o społeczeństwie* (praca zbiorowa), Poznań 1970, s. 3–19, c) „Nurt” 1970, nr 4, s. 38–44.
17. *Koncepcja „filozofii narodowej” Libelta i Trentowskiego*, [w:] a) „Studia Filozoficzne” 1970, nr 4–5, s. 59–77, b) *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, Warszawa 1970, t. 16, s. 31–53.
18. *Historyzm marksistowski*, [w:] *Słownik Wiedzy Obywatelskiej*, PWN, Warszawa 1970, s. 158–159.
19. *O jedności filozofii i historii filozofii*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1970, t. XXVIII, Zeszyt nr 3–4, s. 191–196.
20. *Libeltowska koncepcja „filozofii narodowej”*, [w:] tamże, s. 196–202.
21. *Trentowskiego koncepcja „filozofii narodowej”*, tamże, s. 202–207.
22. *Koncepcja uprawiania historii filozofii*, [w:] „Sprawozdania PTPN, Poznań 1969, nr 1, s. 70–76.
23. *Abicht Henryk*, [w:] *Filozofia w Polsce – Słownik pisarzy*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 3.
24. *Salomon Maimon*, tamże, s. 251–252.
25. *Wiegner Adam*, tamże, s. 419–420.
26. *Znamierowski Czesław*, tamże, s. 446–447.
27. *O stosunku Libelta do filozofii Hegla*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1971, t. XXIX, nr 3–4, s. 277–280.
28. *Dialektyczny charakter filozofii Fichtego*, tamże, s. 280–284.
29. *L. Feuerbach: Antropologia i filozofia religii*, [w:] „Człowiek i Światopogląd” 1972, nr 10, s. 35–53.
30. *Marks i Engels o filozofii Feuerbacha*, tamże 1972, nr 11–12, s. 260–273.
31. *Lenin o filozofii Feuerbacha*, tamże 1973, nr 1, s. 76–92.
32. *Dialektyka we wczesnych pracach Kanta*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1973, t. XXXI, s. 246–249.
33. *Kant „przedkrytyczny”*, [w:] „Człowiek i Światopogląd” 1974, nr 4, s. 46–59.
34. *Czy historia filozofii jest historią systemów filozoficznych i filozofów, czy historią filozoficznych problemów?*, [w:] *Studia z historii filozofii* (praca zbiorowa), Poznań, Wyd. Nauk. UAM, 1975, s. 5–19.
35. *Spekulatywna dialektyka Fichtego*, tamże, s. 53–74.
36. *Filozofia Karola Libelta*, [w:] *Karol Libelt* (praca zbiorowa pod red. Zdzisława Grota), PWN, Warszawa–Poznań 1976, s. 165–212.
37. *Wieloznaczność pojęcia „filozofia narodowa”*, [w:] „Sprawozdania PTPN, Poznań 1976, nr 92, s. 9–13.
38. *Libelt o filozofii Hegla*, tamże, s. 17–22.
39. *Wokół znaczenia dziedzictwa Kantowskiego*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, nr 93, Poznań 1977, s. 1316.
40. *O stosunku Karola Libelta do filozofii Kanta*, [w:] „Studia do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, Poznań 1977, nr 24, s. 115–120.
41. *Empiryzm i idea postępu w filozofii Jana Jonstona*, [w:] „Ruch Filozoficzny” 1979, t. XXXVII, nr 2–4, s. 204–208.
42. *Lenin o „wulgaryzacji materializmu” na przykładzie książki W. Szuliatykowa „Apologia kapitalizmu w filozofii zachodnio-europejskiej. Od Kartezjusza do Macha”*, [w:] *Rewolucja Październikowa a rozwój filozofii* (praca zbiorowa), Poznań 1979, s. 93–98.
43. *Filozofia postępu Jana Jonstona*, [w:] „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej”, Seria B, zeszyt 28, PWN, Warszawa 1978, s. 1520.
44. *O „obumieraniu religii” w społeczeństwie socjalistycznym. Uwagi krytyczne*, [w:] *Światopoglądowe funkcje nauki w kształtowaniu światopoglądu marksistowskiego*, Wyd. Uczel., UAM, Poznań 1979, s. 15–33.
45. *Wokół znaczenia dziedzictwa Kantowskiego (problemy, kierunki)*, [w:] „Przegląd Zachodni” 1979, nr 5–6, s. 142–162.
46. *Wieloznaczność pojęcia „praca organiczna”*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, nr 95, Poznań 1980, s. 30–34.
47. *Słowo wstępne*, [w:] *Tradycja a współczesność*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1981, s. 5–9 (praca zbiorowa pod red. R. Kozłowskiego).
48. *Dziedzictwo Immanuela Kanta a współczesność*, tamże, s. 119–133.

49. *Wie ist die Kantsche Transzendentalmethode zu verstehen?*, [w:] *Kants „Kritik der reinen Vernunft“ im philosophischen Meinungsstreit der Gegenwart*, Halle 1982, s. 233–239.
50. *Leninowskie dyrektywy metodologiczne uprawiania historii filozofii i ich konkretyzacja w zastosowaniu do współczesnej filozofii niemarksistowskiej*, [w:] *Z dziejów refleksji nad historią filozofii* (praca zbiorowa), Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1982, s. 27–44.
51. *Idea „pracy organicznej” w poglądach Karola Libelta*, [w:] „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 1982, nr III, s. 83–104.
52. *O Maimonowskiej interpretacji transcendentalnej filozofii Kanta*, [w:] *W kręgu inspiracji Kantowskich* (praca zbiorowa pod red. R. Kozłowskiego), PWN, Warszawa–Poznań 1983, s. 70–100.
53. *Kosmologia Kanta*, [w:] „Człowiek i Światopogląd” 1983, nr 4, s. 107–115.
54. *Polityka i nauka*, [w:] *Kryzysy społeczno-polityczne w Polsce Ludowej*, red. A. Czubiński, Warszawa 1983, s. 258–263.
55. *Władysław Tatarkiewicz jako historyk filozofii*, [w:] *Sprawozdania PTPN*, nr 97–99, Poznań 1983, s. 71–74.
56. *Leninowskie dyrektywy uprawiania naukowej historii filozofii*, tamże, s. 80–83.
57. *O maimonowskiej interpretacji transcendentalnej filozofii Kanta*, Toruń, s. 116–119.
58. „praca organiczna” w twórczości Karola Libelta, [w:] „Człowiek i Społeczeństwo” 1984, s. 71–91.
59. *Działalność organicznikowska Karola Libelta*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, nr 100, Poznań 1984, s. 106–110.
60. *Hegłowska filozofia państwa*, [w:] *Jednostka, społeczeństwo, państwo. Z filozoficznej refleksji nad zagadnieniem władzy*, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1985, s. 29–40.
61. *Zur Dialektik in Kants „vorkritischen Periode”*, [w:] *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich–Schiller–Universität Jena*, Heft 3, 1985, s. 315–319.
62. *O leninowskich zasadach metodologicznych w zastosowaniu do historii filozofii*, [w:] *Leninizm we współczesnej kulturze umysłowej* (praca zbiorowa), Poznań 1986, s. 49–64.
63. *Hegłowska filozofia państwa*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, nr 101/1986, Poznań, s. 126–132.
64. *Z dziejów ewolucji pojęcia metafizyki*, [w:] tamże, s. 206–208.
65. *Charakterystyka irracjonalizmu*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, nr 102, Poznań 1987, s. 48–51.
66. *Über die Historiosophie von Immanuel Kant*, [w:] *Philosophie des Rechts, der Politik und der Gesellschaft. Abstracts aus XII Symposium Wittgenstein*, 7–14 August 1987, Austria, s. 39–40.
67. *O pojęciu dialogu*, [w:] *Filozofia dla przyszłości. Materiały z V-go Zjazdu Filozofów*, Kraków 1987, s. 79.
68. *Die Natur – Problematik in den Frühen Schriften von Immanuel Kant. Abstracts aus XIII Symposium Wittgenstein*, 14–21 August 1988, Austria, s. 40.
69. *Über die Geschichtsphilosophie von Immanuel Kant*, [w:] *Berichte des 12 Internationalen – Wittgenstein – Symposiums 7–14 August 1987, Österreich, Wien 1988*, s. 1988.
70. *Postawy utrudniające prowadzenie autentycznego dialogu*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, Poznań 1988, nr 103, s. 17–19.
71. *Wolność fundamentem etyki Kantowskiej*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, Poznań 1989, nr 104, s. 15–17.
72. *O pojęciu i funkcjach dialogu*, [w:] *Komunikacja–Rozumienie–Dialog* (praca zbiorowa pod red. B. Andrzejewskiego), Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1990, s. 69–77.
73. *Charakterystyka irracjonalizmu*, [w:] „Człowiek i Społeczeństwo” 1990, nr VI, pod red. R. Kozłowskiego, Wyd. Nauk. UAM, s. 5–12.
74. *Przestrzeń i czas w koncepcji Salomona Maimona*, [w:] *Między dialektyką a historią nauki* (praca zbiorowa pod red. J. Sucha), Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1990, s. 159–172.
75. *Idea „pracy organicznej” w poglądach i działaniach Karola Libelta* (praca zbiorowa pod red. G. Kotlarskiego i R. Kozłowskiego pt. „Człowiek i Społeczeństwo w refleksji filozoficznej”), Wyd. Nauk. UAM, Poznań 1992, s. 132–167.

c) Szkice i recenzje

1. *W sprawie błędu w artykule Profesora K. Ajdukiewicza pt. „Zagadnienie empiryzmu a koncepcja znaczenia”*, „Studia Filozoficzne” 1964, nr 3, s. 231.
2. *Aktualność Herdera*, rec. pracy E. Adlera pt. „Herder i Oświecenie niemieckie”, „Nurt” 1965, nr 3, s. 42.
3. *O chrześcijaństwie bezwyznaniowym*, rec. książki L. Kozłowskiego pt. „Świadomość religijna i więź kościelna”, „Nurt” 1965, nr 4, s. 37–38.
4. *Pytanie dobrze postawione – to pytanie rozwiązane*, rec. książki Z. Cackowskiego pt. „Problemy i pseudoproblemy”, „Nurt” 1965, nr 7, s. 35–36.
5. *Doktorat honoris causa Profesora Cz. Znamierowskiego*, „Nurt” 1966, nr 8, s. 60.
6. *Doktorat z filozofii na UAM w Poznaniu*, „Studia Filozoficzne” 1966, nr 3, s. 228–229.
7. *Problemy i pseudoproblemy*, rec. książki Z. Cackowskiego pt. „Problemy i pseudoproblemy”, „Studia Metodologiczne” 1966, nr 2, s. 132–134.
8. *O aktualności filozofii Herdera*, rec. książki E. Adlera pt. „Herder i Oświecenie niemieckie”, „Ruch Filozoficzny” 1966, t. XXV, zeszyt nr 1–2, s. 48–50.
9. *Czy tylko dla filozofów religii?*, rec. książki L. Kołakowskiego pt. „Świadomość religijna a więź kościelna”, tamże, s. 47–48.
10. *Etyka marksistowska*, rec. książki M. Fitzhanda pt. „W kręgu etyki marksistowskiej”, „Nurt” 1967, nr 5, s. 52–53.
11. *O roli źródeł w studiowaniu filozofii*, rec. książki pt. „Główne zagadnienia filozofii” (trzy tomy wypisów), „Nurt” 1967, nr 9, s. 49–50.
12. *Wokół etyki marksistowskiej*, rec. książki M. Fitzhanda pt. „W kręgu etyki marksistowskiej”, „Ruch Filozoficzny” 1968, t. XXVI, nr 4, s. 311–313.
13. *Naukowy obraz świata*, rec. książki Asari Polikarowa pt. „Współczesna fizyka – obraz świata i styl myślenia”, München 1966, [w:] „Studia Filozoficzne” 1969, nr 2, s. 175–184.
14. *Sprawozdanie z pracy Katedry Historii Filozofii UAM*, [w:] *Kronika UAM za lata 1965–1968*, Poznań 1969.
15. *Destrukcyjna filozofia Hegla*, rec. książki R. Panasiuka pt. „Lewica heglowska”, [w:] a) „Studia Filozoficzne” 1970, nr 4–5, s. 315–317, b) „Człowiek i Światopogląd” 1970, nr 4, s. 151–154, c) „Nurt” 1970, nr 6, s. 56–57.
16. *Deprawacja socjologii i filozofii w Niemczech hitlerowskich*, rec. książki S. Tyrowicza pt. „Światło wiedzy zdeprawowanej”, „Studia Socjologiczne” 1971, nr 3, s. 321–325.
17. *Dialektyczny charakter filozofii Fichtego*, [w:] „Sprawozdania PTPN”, Poznań pierwsze półrocze 1971, s. 84–87.
18. *Głos w dyskusji nad książką S. Kozyra–Kowalskiego i J. Ładosza pt. „Dialektyka a społeczeństwo”*, „Nurt” 1973, nr 2, s. 31–32.
19. *Dialektyka w filozofii Kanta okresu „przedkrytycznego”*, [w:] „Sprawozdania PTPN” za III i IV kwartał 1972, s. 37–41.
20. *Wywiad o pobycie w Wilnie*, [w:] „Czerwony Sztandar” 1981, 30/12.
21. *Problematyka „tabu” w naukach społecznych*, [w:] „Lewą”, Poznań 1983, s. 7 i 14.

Przegląd czasopism

Zestawił W. Mincer

I

- Analysis**, 57 (1997) nr 1-4. LEVEY S. Coincidence and principles of composition (nr 1); BURKE M. B.: Coinciding objects: reply to Lowe and Denkel (nr 1); ZIMMERMAN D. W.: Coinciding objects: could a 'stuff ontology' help? (nr 1); MCGREW T. J., SHIER D., SILVERSTEIN H. S.: The two-envelope paradox resolved (nr 1); SCOTT A. D., SCOTT M.: What's in the two envelope paradox? (nr 1); ARNTZENIUS F., MCCARTHY D.: The two envelope paradox and infinite expectations (nr 1); DAVIES D.: Why one shouldn't make an example of a brain in a vat (nr 1); LAURENCE S., MARGOLIS E.: Regress arguments against the language of thought (nr 1); MILLER R. W.: Externalist self-knowledge and the scope of the a priori (nr 1); MILNE P.: Quick triviality proofs for probabilities of conditionals (nr 1); ACHINSTEIN P.: On evidence: a reply to McGrew (nr 1); WHYTE J. T.: Success again: replies to Brandom and Godfrey Smith (nr 1); LOWE E. J.: Reply to Noonan on vague identity (nr 1); VALLICELLA W. F.: Bundles and indiscernibility: a reply to O'Leary-Hawthorne (nr 1); MARKOSIAN N.: The paradox of the question (nr 2); SIDER Th.: On the paradox of the question (nr 2); SAUL J. M.: Substitution and simple sentences (nr 2); FORBES G.: How much substitutivity? (nr 2); SAUL J. M.: Reply to Forbes (nr 2); MELE A. R.: Underestimating self-control: Kennett and Smith on Frogg and Toad (nr 2); KENNETT J., SMITH M.: Synchronic self-control is always non-actional (nr 2); GREENE R., BALMERT N. A.: Two notions of warrant and Plantinga's solution to the Gettier problem (nr 2); PLANTINGA A.: Warrant and accidentally true belief (nr 2); GRIM P.: Worlds by supervenience: some further problems (nr 2); EDWARDS J.: Is Tennant selling truth short? (nr 2); RODRIGUEZ-PEREYRA G.: There might be nothing: the subtraction argument improved (nr 3); BRADDON-MITCHELL D., NOLA R.: Ramsification and Glymour's counterexample (nr 3); CARROLL J. W.: Lipton on compatible contrasts (nr 3); BOVENS L.: The backward induction argument for the finite iterated prisoner's dilemma and the surprise exam paradox (nr 3); LILLEHAMMER H.: Smith on moral fetishism (nr 3); GARVEY J.: What does McGinn think we cannot know? (nr 3); JUHL C. E.: A context-sensitive liar (nr 3); CLARK M.: Truth and success: Searle's attack on minimalism (nr 3); TAPPOLET Ch.: Mixed inferences: a problem for pluralism about truth predicates (nr 3); GOLDBERG S. C.: Self-ascription, self-knowledge, and the memory argument (nr 3); YUJEN TENG N.: Sorensen on begging the question (nr 3); RUMFITTT I.: The categoricity problem and truth-value gaps (nr 4); PRIEST G.: Yablo's paradox (nr 4); HAZEN A. P.: Relations in Lewis's framework without atoms (nr 4); OPPY G.: Countable fusion not yet proven guilty: it may be the Whiteheadian account of space whatdunnit (nr 4); EHRING D.: Lewis, temporary intrinsics and momentary tropes (nr 4); BURGESS J. A.: What is minimalism about truth? (nr 4); DODD J.: On a Davidsonian objection to minimalism (nr 4); ADAMS F., AIZAWA K.: Rock beats scissors: historicalism fights back (nr 4); WARFIELD T. A.: Externalism, privileged self-knowledge, and the irrelevance of slow switching (nr 4); LUDLOW P.: On the relevance of slow switching (nr 4); BRUECKNER A.: Is scepticism about self-knowledge incoherent? (nr 4); CRAIG W. L.: Hartle-Hawking cosmology and atheism (nr 4); DELTETE R. J., GUY R. A.: Hartle-Hawking cosmology and unconditional probabilities (nr 4).

II

Erkenntnis, 46 (1997) nr 1-3. MOORE A. W.: The undetermination/indeterminacy distinction and the analytic/synthetic distinction (nr 1); WEITZMANN L.: Necessity, apriority, and logical structure (nr 1); RECHENAUER M.: Individualism, individuation and that-clauses (nr 1); PREDELLI S.: Talk about fiction (nr 1); PENCZEK A.: Counterfactuals with true components (nr 1); VAROUFAKIS Y.: Moral rhetoric in the face of strategic weakness: experimental clues for an ancient puzzle (nr 1); MINTOFF J.: Slote on rational dilemmas and rational supererogation (nr 1); CHANG H.: On the applicability of the quantum measurement formalism (nr 2); WAYNE A.: Degrees of freedom and the interpretation of quantum field theory (nr 2); SCHRÖDER J.: A simple irredundance test for tautological sequents (nr 2); GAUKER Ch.: Universal instantiation: a study of the role of context in logic (nr 2); ROORDA J.: Kitcher on theory choice (nr 2); LAUTH B.: New blades for Occam's razor (nr 2); WORLEY S.: Determination and mental causation (nr 3); STEPHAN A.: Armchair arguments against emergentism (nr 3); RANTALA V., VADÉN T.: Minds as connoting systems: logic and the language of thought (nr 3); HARMS W.: Reliability and novelty: information gain in multi-level selection systems (nr 3); SOBEL J. H.: Kant's compass (nr 3).

Erkenntnis, 47 (1997) nr 1-3. RHEINWALD R.: Paradoxien und die Vergegenständlichung von Begriffenen - zu Freges Unterscheidung zwischen Begriff und Gegenstand (nr 1); KREMER Ph.: Dunn's relevant predication, real properties and identity (nr 1); LALOR B.: Rethinking Kaplan's "afterthoughts" about 'that': an exorcism of semantical demons (nr 1); STURDEE D.: The semantic shuffle: shifting emphasis in Dretske's account of representational content (nr 1); TILLEY J. J.: Motivation and practical reason (nr 1); ARNTZENIUS F., MCCARTHY D.: Self torture and group beneficence (nr 1); KUIPERS Th. A. F.: The dual foundation of qualitative truth approximation (nr 2); MORMAN Th.: The refined qualitative theory of truth approximation does not deliver: remark on Kuipers (nr 2); KUIPERS Th. A. F.: Comparative versus quantita-

tive truthlikeness definitions: reply to Thomas Mormann (nr 2); KRAJEWSKI W.: Energetic, informational, and triggering causes (nr 2); LEPLIN J.: The undetermination of total theories (nr 2); McALLISTER J. W.: Phenomena and patterns in data sets (nr 2); SCERRI E. R.: Has the periodic table been successfully axiomatized? (nr 2); JEFFREY R.: In memoriam: Carl Gustav Hempel (nr 3); ROBINSON W.: Intrinsic qualities of experience: surviving Harman's critique (nr 3); HARDING G.: Free will and determinism: why compatibilism is false (nr 3); HAJI I.: Frankfurt-pairs and varieties of blameworthiness: epistemic morals (nr 3); SENSAT J.: Game theory and rational decision (nr 3).

III

Husserl Studies, 14 (1997-1998) nr 1-3. WALTON R. J.: World-experience, world-representation, and the world as an idea (nr 1); SAKAKIBARA T.: Das Problem des Ich und der Ursprung der genetischen Phänomenologie bei Husserl (nr 1); MENSCH J. R.: Freedom and selfhood (nr 1); BRUZINA R.: The transcendental theory of method in phenomenology; the meontic and deconstruction (nr 2); HOFFMANN G.: Die Zweideutigkeit der Reflexion als Wahrnehmung von Anonymität (nr 2); SCHUTZ A.: Philosophy and the actual approach of interpretative social science: an ineditum of Alfred Schutz from spring 1953. Ed. L. Embree (nr 2); Husserl bibliography (nr 2); SINIGAGLIA C.: Zeichen und Bedeutung. Zu einer Umarbeitung der sechsten logischen Untersuchung (nr 3); MENSCH J. R.: Instincts - a Husserlian account (nr 3).

IV

Kant-Studien, 89 (1998) nr 1. GERLACH B.: Wer was der "große Mann", der die Raumtheorie des transzendentalen Idealismus vorbereitet hat?; HLOBIL T.: Immanuel Kant on language and poetry: poetry without language; GIOVANNI G. de: Hume, Jacobi, and common sense. An episode in the reception of Hume in Germany at the time of Kant; GRÄTZEL S.: Der magische Transzendentalismus von Novalis; KÜHN R.: Reflexionsphilosophie als Religionsphilosophie bei Jean Nabert; LUDWIG

B.: Bemerkungen zum Kommentar Brands: will die Natur unwiderstehlich die Republik?; HOYNINGEN–HUENE P.: Eine weitere Textverschiebungshypothese zu Kants *Prolegomena* (und zur 2. Auflage der *KrV*); PAKALSKI M., ŻELAZNY M.: Von polnischen Kant-Übersetzungen; ŻELAZNY M.: Bibliographie der polnischen Übersetzungen der Schriften von Immanuel Kant.

V

Linguistics and Philosophy, 21 (1998) nr 1–3. BITTNER M.: Cross linguistic semantics for questions (nr 1); LASERSON P.: Generalized distributivity operators (nr 1); REIMER M.: Quantification and context (nr 1); PORTNER P., YABUSHITA K.: The semantics and pragmatics of topic phrases (nr 2); DALRYMPLE M. [et al.]: Reciprocal expressions and the concept of reciprocity (nr 2); JACKENDOFF R.: Why a conceptualist view of reference? A reply to Abbott (nr 2); ASHER N., LASCARIDES A.: Questions in dialogue (nr 3); STANTON R. J.: Quantifier phrases, meaningfulness 'in isolation', and ellipsis (nr 3).

VI

Metaphilosophy, 29 (1998) nr 1/2. ROCKMORE T.: Report on the Third International Philosophical Cultural Symposium on Metaphilosophy; COHEN D. H.: Schoolhouses, jailhouses and the house of being: the tragedy of philosophy's metaphor; GLENDINNING S., DE GAYNESFORD M.: John McDowell on experience: open to the sceptic?; MORELAND J. P.: Should a naturalist be a supervenient physicalist?; FORSTER P. D.: Pragmatism, relativism, and the critique of philosophy; LEMOS N. M.: What's wrong with methodist?; ANNIS D. B.: Fostering creativity in philosophy.

VII

Mind, 107 (1998) nr 425–427. BEALER G.: Propositions (nr 425); DONALD S.: Are declarative sentences representational? (nr 425); MERRICKS T.: Against the doctrine of microphysical supervenience (nr 425); PIETROSKI P. M.: Actions, adjuncts, and agency

(nr 425); SAKA P.: Quotation and the use–mention distinction (nr 425); SORENSEN R.: Yablo's paradox and the kindred infinite liars (nr 425); BLACKBURN S.: Wittgenstein, Wright, Rorty and minimalism (nr 425); WRIGHT C.: Comrades against quietism: reply to Simon Blackburn on *Truth and objectivity* (nr 425); GOETZ S.: Reasons for forming an intention: reply to Pink (nr 425); PINK T.: Reply to Goetz (nr 425); BROWN J.: Natural kind terms and recognitional capacities (nr 426); BURGE T.: Frege on knowing the foundation (nr 426); ELDER C. L.: What versus how in naturally selected representations (nr 426); ESFELD M.: Holism and analytic philosophy (nr 426); KORB K. B., OLIVER J. J.: A refutation of the Doomsday argument (nr 426); STURGEON S.: Physicalism and overdetermination (nr 426); DEEMTER K. van: Domains of discourse and the semantics of ambiguous utterances: a reply to Gauker (nr 426); GAUKER Ch.: Intelligibility in semantics: reply to van Deemter (nr 426); LaPORTE J.: Living water (nr 426); NOORDHOF P.: Problems for the M–set analysis of causation (nr 426); RAMACHANDRAN M.: The M–set analysis of causation: objections and responses (nr 426); FINCH A., WARFIELD T. A.: The *Mind* argument and libertarianism (nr 427); GARCIA–CARPINTERO M.: Indexicals as token–reflexives (nr 427); KEEFE R.: Vagueness by numbers (nr 427); KOLNAI A.: The standard modes of aversion: fear, disgust and hatred (nr 427); SHAPIRO S.: Induction and indefinite extensibility: the Gödel sentence is true, but did someone change the subject? (nr 427); WALSH D. M.: Wide content individualism (nr 427); SULLIVAN P. M.: The "modal extension principle": a question about Peacocke's approach to modality (nr 427); TSOHATZIDIS S. L.: The hybrid theory of mixed quotation (nr 427); CAPELEN H., LEPORE E.: Reply to Tsohatzidis (nr 427).

VIII

Philosophical Studies, 89 (1998) nr 1–3. CONEE E., FELDMAN R.: The generality problem for reliabilism (nr 1); PRICE C.: Function, perception and normal causal chains (nr 1); BARBER A.: The pleonaticity of talk about concepts (nr 1); WIERENGA E.: Theism

and counterpossibles (nr 1); FRANCESCOTTI R. M.: The non-reductionist's troubles with supervenience (nr 1); DWORKIN G.: Physician-assisted suicide and public policy (nr 2/3); OKSENBERG RORTY A.: The political sources of emotions: greed and anger (nr 2/3); NOLAN L.: Descartes' theory of universals (nr 2/3); THOMASSON A.: A nonreductivist solution to mental causation (nr 2/3); MILLS E.: A simple solution to the liar (nr 2/3); MURPHY J. G.: Jean Hampton on immorality, self-hatred, and self-forgiveness (nr 2/3); KAMM F. M.: The noble warrior: feminism, contractarianism and the self in the light of Hampton (nr 2/3); DARWALL S.: Empathy, sympathy, care (nr 2/3); KITCHER Ph.: Psychological altruism, evolutionary origins, and moral rules (nr 2/3); Author meets critics: Gregory Currie, *Image and mind* [oraz] Linda Lemoncheck, *Loose women and lecherous men: a feminist philosophy of sex* (nr 2/3).

Philosophical Studies, 90 (1998) nr 1-3. TUOMELA R.: A defense of mental causation (nr 1); ALTER T.: A limited defense of the knowledge argument (nr 1); McCARTHY D.: Actions, beliefs and consequences (nr 1); BOVENS L.: Sequential counterfactuals, cote-nability and temporal becoming (nr 1); CREATH R.: Quine and the limit assumption in Peirce's theory of truth (nr 2); McGRATH M.: Quasi-realism and the Humean defense of normative non-factualism (nr 2); DAVIES D.: What is a philosophical analysis? (nr 2); JOHNSON R.

N.: Minding one's manners: revisiting moral explanations (nr 2); HELLER M.: Five layers of interpretation for possible worlds (nr 2); PERSZYK K. J.: An anti-Molinist argument (nr 3); GOETZ S.: Failed solutions to a standard libertarian problem (nr 3); WITMER D. G., SARNECKI J.: Is natural kindness a natural kind?; VERMAZEN B.: Questionable intentions (nr 3); LOEB D.: Moral realism and the argument from disagreement (nr 3); VO-ROBEJ M.: Past desires (nr 3).

Philosophical Studies, 91 (1998) nr 1-3. PORTMORE D. W.: Can consequentialism be reconciled with our common-sense moral intuitions? (nr 1); KLIEWER G.: Neutral color concepts (nr 1); WETZEL Th.: Possible states of affairs (nr 1); GREEN M. S.: Direct difference and implicature (nr 1); JUHL C. F.: Conscious experience and the non-triviality principle (nr 1); BRADLEY B.: Extrinsic value (nr 2); DOUGLAS G.: Why pains are not mental objects (nr 2); GAUKER Ch.: What is a context of utterance? (nr 2); ZANGWILL N.: Direction of fit and normative functionalism (nr 2); O'LEARY-HAWTHORNE J., COVER J. A.: A world of universals (nr 3); ZALABARDO J. L.: Putting reference beyond belief (nr 3); McKENNA M. S.: Does strong compatibilism survive Frankfurt counter-examples? (nr 3); McNAIR T.: Increasing average utility without making anybody happier (nr 3); SORENSEN R. A.: Sharp boundaries for blobs (nr 3).

Zapiski bibliograficzne

(Bibliographical Notes)

za rok 1997/1998

oraz uzupełnienia z lat poprzednich

Zestawił W. Mincer

a) Prace opublikowane w Polsce (Polish publications)

Filozofia w ogóle
(Philosophy in general)

Co daje współczesnemu człowiekowi studium filozofii klasycznej: materiały z międzynarodowego sympozjum filozoficznego [...] Warszawa 15.04.1997. Red. P. Mazanka, M. Mylik. Warszawa: ATK, 1997 – 167 s.

Człowiek, kultura, przemiany. Red. J. Płazowski, M. Suwara. Kraków: UJ, 1998 – 182 s. (Varia / Uniwersytet Jagielloński; 382). [Materiały z konferencji].

Gondek P.: Mądrość jako cel filozofii. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 337–343.

Grzegorzczak A.: Stosunki polsko-ukraińskie a filozofia. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 135–146.

Hałaczek B.: Filozofia – nauką zadumy i rozumienia, szkołą teologicznego myślenia. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 33–45. Zsfg.

Krokos J., Moń R.: 50-lecie Wydziału Filozofii KUL. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 182–185.

Markowski M. P.: Dlaczego filozofowie czytają literaturę. – *Lit. na Świecie* 1997 nr 12 s. 216–230.

VI Polski Zjazd Filozoficzny, Toruń 1995: [materiały]. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 3 s. 3–148. Sum.

Smith B.: Dlaczego nie istnieje filozofia polska. Tł. z ang. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 5–15.

IV Światowy Kongres Filozofii Chrześcijańskiej, 20–25 sierpnia 1995, Lublin: [materiały]. – *Człow. w Kult.* 9 (1997) s. 7–142. Sum.

Woleński J.: Czy istnieje filozofia polska? – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 235–236.

Wolność we współczesnej kulturze: materiały V Światowego Kongresu Filozofii Chrześcijańskiej, KUL, Lublin 20–25 sierpnia 1996. Red. Z. J. Zdybicka et al. Lublin: KUL, 1997 – 798 s.

Wroczyński K.: Promocja Filozoficznej Szkoły Lubelskiej. – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 5–15.

Teksty źródłowe i ich przekłady
(Sources and their translations)

Brentano F.: O pojęciu prawdy. Tł. z niem. J. Sidorek. – *Principia* 18/19 (1997) s. 49–70.

Jaspers K.: Wprowadzenie do filozofii: dwanaście odczytów radiowych. Przeł. A. Wołkowicz. Wrocław: „Siedmioróg”, 1998 – 120 s.

Lukasiewicz J.: Odczyty zjazdowe. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 3 s. 149–170. [Wykłady z lat 1907–1947].

Nagel Th.: Widok znikąd. Przeł. C. Cieśliński. Warszawa: „Aletheia”, 1997 – 290 s. (Biblioteka „Aletheia”).

Seneca L. A.: Listy moralne do Lucylusza. Przeł. W. Kornatowski. Warszawa: „Alfa-Wero”, 1998 – 705 s.

Historia filozofii (History of philosophy)

Galewicz W.: Testament Epikura: scysje z antykiem. – *Znak* 1998 nr 3 s. 74–81.

Heine H.: Z dziejów religii i filozofii w Niemczech. Tł. oraz uzup. T. Zatorski. – *Zdanie* 1997 nr 1/2 s. 66–72.

Jedynak S.: Destruam et aedificabo: studia z filozofii i myśli społecznej Zachodu. Lublin: UMCS, 1998 – 326 s.

Kanoza R.: Heideggerowska interpretacja Platona. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 89–110.

Kazimierzczak M.: W poszukiwaniu naukowego charakteru metafizyki: z dziejów recepcji niemieckiej filozofii pokantowskiej w Polsce. Poznań: AWF, 1998 – 85 s. (Monografie / Akademia Wychowania Fizycznego; 329).

Kozioł P.: Egipskie „arche” panteizmu pierwszych filozofów greckich. – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 111–127. Sum.

Łukasiewicz J.: Dwaj filozofowie nowożytni: Kartezjusz i Kant. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 159–166.

Maryniarczyk A.: Dlaczego tomizm dziś? – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 143–163. Sum.

Mironiuk J.: Być... ale jak?: (Szkice o filozoficznym zakorzenieniu i wyborze). Gdynia: Wyż. Szk. Mor., 1998 – 248 s.

Moń R.: Gadamerowska interpretacja hermeneutyki Friedricha D. E. Schleiermachera. – *Warsz. Stud. Teol.* 8 (1995) s. 233–245. Rés.

Nerczuk Z.: Gorgiasz a Platon: przyczynek do historii empiryzmu. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 3 s. 405–409.

Rozprawy z historii filozofii nowożytnej i współczesnej. Red. R. Jadczyk, J. Pawlak. Toruń: UMK, 1997 – 233 s. [Materiały VI Polskiego Zjazdu Filozoficznego].

Stoś J.: Edycja traktatu Jakuba z Paradyża „Colloquium hominis ad animam suam”. – *Stud. Parad.* 6/7 (1996/97) s. 203–242.

Sulz J.: Zwischen Philosophie und Religion: die „Königliche Kunst”. – *Stud. Niemcozn.* 14 (1997) s. 21–38.

Szulakiewicz M.: Od transcendentalizmu do hermeneutyki. Rzeszów: WSP, 1998 – 315 s.

Szyszkowska M.: Filozofia w Europie. Białystok: „Temida 2”, 1998 – 309 s.

Zabieglik S.: The Scottish Enlightenment and Polish thinkers. – *Pol.-Anglosax. Stud.* 6/7 (1997) s. 73–86.

Współczesne kierunki filozoficzne (Contemporary philosophical trends)

Deleuze G.: Różnica i powtórzenie. Przeł. B. Banasiak, K. Matuszewski. Warszawa: „KR”, 1997 – 441 s.

[Dyskusja o granicach anarchizmu interpretacyjnego]. Andrzej Szahaj [et al.]. – *Teksty Drugie* 1997 nr 6 s. 5–92.

Kloc-Konkolowicz J.: Czy potrzebny nam postmodernizm? – *Kult. i Spol.* 1997 nr 3 s. 41–50.

Suchoń J.: Hermeneutyka – wstępne rozpoznanie. – *Warsz. Stud. Teol.*, 8 (1995) s. 219–232. Sum.

- Świerkocki M.:** Postmodernizm: paradygmat nowej kultury. Łódź: Uniw. Łódź., 1997 – 197 s.
- Monografie o filozofach i pisarzach filozofujących (Monographs on philosophers)
- Krapiec M. A.:** Arystoteles. – *Człow. w Kult.* 8 (1996) s. 271–276.
- Hanfling O.:** Ayer: analizując co mamy na myśli. Przekł. M. Hernik. Warszawa: „Amber”, 1998 – 70 s. (Wielecy Filozofowie: miniatury filozoficzne).
- Jadczak R.:** Wileńskie listy Czeżowskiego. – *Prz. Artyst.–Lit.* 1997 nr 11 s. 49–51.
- Jacques Derrida** doctor honoris causa Universitatis Silesiensis. Oprac. T. Rachwał. Katowice: Uniw. Śl., 1997 – 127 s.
- Johnson Ch.:** Derrida. Przekł. J. Hołówka. Warszawa: „Amber”, 1997 – 78 s. (Wielecy Filozofowie: miniatury filozoficzne).
- Sochoń J.:** La Fin: Jacquesa Derridy rozważania o bez-celowości. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 117–130.
- Terlikowski T. P.:** Życie i dzieło Jana Franciszka Drewnowskiego. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 118–136.
- Pawłaczyk A.:** Filon z Aleksandrii – filozof–egzegeta. – *Symb. Phil. Posn.* 11 (1997) s. 49–59. Sum.
- Hegel** a współczesność: [materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej w Poznaniu]. – *Pr. Komis. Filoz. / PTPN* 19 (1997) s. 3–193. Sum.
- Plant R.:** Hegel: o religii i filozofii. Przekł. J. Szafrąnska. Warszawa: „Amber”, 1998 – 71 s. (Wielecy Filozofowie: miniatury filozoficzne).
- Sherwin B. L.:** W kręgu filozofii żydowskiej; rozm. przepr. W. Szczerbiński. – *Stud. Gnes.* 11 (1997) s. 443–453. Sum. [Filozofia A. Heschela].
- Szczerbiński W.:** Gdy Bóg potrzebuje człowieka...: z zagadnień współczesnej filozofii żydowskiej. – *Stud. Gnes.* 11 (1997) s. 135–147. Sum. [Analiza poglądów Abrahama Heschela].
- Tokarczyk R. A.:** Hobbes: zarys żywota i myśli. Lublin: UMCS, 1998 – 259 s.
- Ingarden R.:** Dlaczego pisałem po niemiecku? Oprac. R. Jadczak. – *Prz. Artyst.–Lit.* 1997 nr 9 s. 6–9.
- Niecikowski J.:** Soren Kierkegaard: „Bojaźń i drżenie”. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 179–189.
- Mordka C.:** Od boga historii do historycznego Boga: wprowadzenie do filozofii Leszka Kołakowskiego. Lublin: UMCS, 1997 – 205 s.
- Janik J. A.:** Aspekty filozoficzne w twórczości naukowej Włodzimierza Kołosa. – *Rocz. Tow. Nauk. Warsz.* 59 (1996) s. 47–54.
- Czerniawski J.:** Jakiego reizmu Polacy potrzebują? – *Kwart. Filoz.* 1997 z. 3 s. 5–34. [Kotarbiński].
- Marczewski M.:** Jubileusz ks. prof. Stanisława Kowalczyka. – *Chrześc. w Świecie* 1997 nr 4 s. 140–144.
- Jubileusz O. Prof. Mieczysława A[lberta] Krąpca.** – *Człow. w Kult.* 8 (1996) s. 229–230. Bibliogr.
- Pamięci profesora Adama Krokiewicza:** materiały z sesji w Instytucie Filologii Klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego w dn. 4 marca 1997 r. Wyd. R. Zaborowski. Warszawa: „Stakroos”, 1997 – 182 s. Bibliogr.
- Piłus H.:** Ksiądz Salezego Krupińskiego poszukiwania filozoficzne. – *Rocz. Biał.–Podl.* 4 (1996) s. 197–221.
- Zygmunt J.:** A short biographical sketch of Tadeusz Kubiński (1923–1991). Tł. z pol.

– *Acta Univ. Wratisl. Log.* 17 (1997) s. 5–18. Bibliogr.

Bijok S.: Jana Legowicza filozofia humanum. – *Res Hum. / TKŚ* 1997 nr 1 s. 27–29.

Ayers M.: Locke: idee i rzeczy. Przekł. S. Stecko. Warszawa: „Amber”, 1998 – 78 s. (Wielcy Filozofowie: miniatury filozoficzne).

Eagleton T.: Marks: Marks i wolność. Przekł. J. Nowotniak. Warszawa: „Amber”, 1998 – 79 s. (Wielcy Filozofowie: miniatury filozoficzne).

Ziemiński I.: M[iltona] K[arla] Munitza próba filozofii istnienia. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 79–111. Sum.

Hayman R.: Nietzsche: głosy Nietzschego. Przekł. J. Hołówka. Warszawa: „Amber”, 1998 – 77 s. (Wielcy Filozofowie: miniatury filozoficzne).

Kolakowski L., Michalski K.: Po co Nietzsche? – *Gaz. Wybor.* 1998 nr 132 s. 22–24.

Lewi S.: O filozofii Fryderyka Nietzschego. – *Res Hum. / TKŚ* 1996 nr 5 s. 20–21.

Lewicka O.: „Also sprach Zarathustra” übertragen von Waclaw Berent – eine jungpolnische Fassung der Nietzscheanischen Dichtung oder ein selbständiges literarisches Werk? Versuch einer Übersetzungsanalyse. – *Acta Univ. Wratisl. Germ.* 119 (1997) s. 95–105.

Łojek S.: O nadczłowieku i pożytkach z nihilizmu. – *Principia* 18/19 (1997) s. 207–223. [Nietzsche].

Pietrzak J.: Nihilizm a Fryderyk Nietzsche. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 265–270.

Jagłowski M.: Spór o filozofię Ortegi y Gasseta. – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 129–139. Sum.

Bochenek N.: Dlaczego Platon ubrał swoją filozofię w formę literacką? – *Symb. Philol. Posn.* 11 (1997) s. 13–16. Sum.

Piotrowska E.: Philosophische Ansichten des finnischen Polyhistor der Aufklärungszeit Henrik Gabriel Porthan (1739–1804). – *Fol. Scand. Posn.* 4 (1997) s. 197–206.

Abendroth W.: Arthur Schopenhauer. Przel. R. Różanowski. Wrocław: Wyd. Dolnośl., 1998 – 194 s.

Gottlieb A.: Sokrates: męczennik filozofii. Przekł. W. J. Bober. Warszawa: „Amber”, 1998 – 76 s. (Wielcy Filozofowie: miniatury filozoficzne).

Kiejzik L.: Włodzimierz Sołowjow. Zielona Góra: WSP, 1997 – 198 s.

Kaniowski W.: Oswald Spengler: filozof i pisarz polityczny. Łódź: Wyd. Polit. Łódź., 1997 – 162 s. (Monografie / Politechnika Łódzka; 922).

Swieżawski S.: Przebłytki nadchodzącej epoki. Warszawa: Biblioteka „Więzi”, 1998 – 308 s. (Biblioteka „Więzi”; 104).

Szyszkowska M.: Całe życie w opozycji: rozmowy z Marią Szyszkowską. Warszawa: Oficyna Naukowa, 1997 – 244 s.

Mech K.: Chrześcijaństwo i dialektyka w koncepcji Paula Tillicha. Kraków: „Nomos”, 1997 – 150 s.

Dłubacz W.: Postać i myśli św. Tomasza z Akwinu. – *Człow. w Kult.* 9 (1997) s. 173–181.

Kurcz I.: Daty i fakty z życia Profesora Tadeusza Tomaszewskiego: (w tym daty ważne dla rozwoju polskiej psychologii). – *Kolokwia Psychol.* 5 (1995) s. 7–8.

Zydlík D.: Filozofia Bronisława Ferdynanda Trentowskiego a jego pedagogika narodowa. – *Acta Univ. Wratisl. Pr. Pedag.* 119 (1997) s. 79–85. Zsfg.

Rzepa T.: Psychologiczne aspekty legendy o Kazimierzu Twardowskim. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 201–206.

Woyciechowska T. D.: Katalog korespondencji Kazimierza Twardowskiego (Rps PTF 01, 02, 03): indeks osób, instytucji, tyt. czasop., miejscowości. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 207–234.

Mączka J.: Od matematyki do filozofii: twórcza droga Alfreda N. Whiteheada. Kraków: Wydż. Filoz. PAT, 1998 – 159 s. (Rozprawy Ośrodka Badań Interdyscyplinarnych).

Hacker P. M. S.: Wittgenstein. Przekł. J. Holówka. Warszawa: „Amber”, 1998 – 87 s. (Wielcy Filozofowie: miniatury filozoficzne).

Zaporowski A.: Bzdury o Wittgensteinie, i co jeszcze?: odpowiedź Wojciechowi Sademu. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 191–201. [W związku z rec. z książki Zaporowskiego: Wittgenstein a kultura. Poznań 1996].

Życiński J.: Niewidzialne światło: z abp. ... rozmawiają D. Zańko i J. Gowin. Kraków: „Znak”, 1998 – 271 s.

Ontologia i metafizyka (Ontology. Metaphysics)

Boużyk M.: Potrzeba mitu? – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 71–93.

Dłubacz W.: Byt a Bóg w filozofii klasycznej. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 141–149.

Fiutak S.: Idea bytu w doktrynie Antonio Rosminiego. – *Stud. Gnes.* 11 (1997) s. 129–134. Zsfg.

Jadacki J. J.: Kłopoty z istotą: o pewnych istotnych i nieistotnych pojęciach „istoty” (w nawiązaniu do ks. Jana Salamuchy). – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 21–31. Sum.

Kmiciekowski W.: Przedmiot intencjonalny a przedmiot autonomiczny w ujęciu Romana

Ingardena. – *Stud. Gnes.* 11 (1997) s. 149–165. Rés.

Krause F.: Stosunek istoty do istnienia w bycie wedłu Piotra z Sienna na podstawie jego komentarza do „Metafizyki” Arystotelesa. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 113–132. Rés.

Kubiak W.: Charakterystyka relacji kategoryalnych. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 47–63.

Morawiec E.: Podstawowe zagadnienia metafizyki klasycznej. Warszawa: ATK, 1998 – 275 s.

Nowicki Ś. F.: Akustyczny model podmiotowości w ujęciu Heglowskim. – *Principia* 18/19 (1997) s. 17–48.

Pagór K.: Czy Kołakowski jest nam do czegoś potrzebny? – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 154–156 [wizja metafizyki].

Philippe M.–D.: Problem osoby jako szczyt filozofii pierwszej. Tł. – *Człow. w Kult.* 9 (1997) s. 191–222.

Piecuch Cz.: Doświadczenie egzystencjalne w perspektywie metafizycznej. Kraków: AE, 1998 – 159 s. (Zeszyty Naukowe / Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Monografie; 132).

Sochoń J.: Monistyczna wizja rzeczywistości: uwagi wstępne. – *Warsz. Stud. Teol.* 9 (1996) s. 219–250. Sum.

Sochoń J.: Platona ogląd bytu–idei. – *Warsz. Stud. Teol.* 10 (1997) s. 329–350. Sum.

Sochoń J.: Spór o rozumienie świata: monizujące ujęcia rzeczywistości w filozofii europejskiej: studium historyczno–hermeneutyczne. Warszawa: „Pax”, 1998 – 522 s.

Strawiński W.: Mikroredukcja i jej konsekwencje ontologiczne. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 135–150. Sum.

Wolsza K.: Problematyka transcendentaliów w interpretacji J. B. Lotza. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 144–153.

Wojtysiak J.: Trzy koncepcje bytu/przedmiotu. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 105–126. Sum. [M. Borowski, R. Ingarden, M. A. Krapiec]

Wszolek S.: Nieusuwalność metafizyki: logiczno-lingwistyczne aspekty debaty Rudolfa Carnapa z Ludwigiem Wittgensteinem i Karlem R. Popperem. Kraków: Wyd. Filoz. PAT, 1997 – 442 s. (Rozprawy Ośrodka Badań Interdyscyplinarnych).

Żabski E.: Jest coś, czego nie ma – czyli próba rozwiązania starej zagadki bytu. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 53–67.

Ziemiński I.: Argument z przygodności bytu na istnienie Boga: próba analizy krytycznej. Cz. 3. – *Kwart. Filoz.* 1997 z. 3 s. 91–108.

Filozofia języka (Philosophy of language)

Dybel P.: Nicowanie Lacana. – *Teksty Drugie* 1997 nr 5 s. 69–79. [Koncepcja języka J. Lacana].

Teoria poznania (Epistemology)

Benisz H.: O „rozumności” ciała: polemika Fryderyka Nietzschego z filozoficzną koncepcją teoretycznego poznania, pomijającą cielesność człowieka. – *Rocz. Nauk AWF Warsz.* 36 (1997) s. 15–32. Sum.

Brzeska H.: Status poznawczy śmierci: antropologiczny i kulturowy aspekt epistemologii. – *Prz. Artyst.–Lit.* 1997 nr 7/8 s. 115–121.

Chrudzinski A.: Od Brentana do Husserla: ontologia intencjonalności. – *Principia* 18/19 (1997) s. 71–94.

Czarnecka M.: Podmiot poznania i wiedza w perspektywie psychoanalizy. – *Zag. Naukozn.* 1997 z. 3 s. 219–233. Sum.

Doda A.: Pragnienie prawdy: Lacan, Rorty. – *Prz. Artyst.–Lit.* 1997 nr 7/8 s. 106–115.

Engel P., Nef F.: O tożsamości, nieostrości i istotach przedmiotów. Tł. z fr. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 4 s. 51–68.

Gut A.: Sąd egzystencjalny i poznanie istnienia: (analiza poglądów F. Brentana i M. A. Krapca). – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 61–78. Sum.

Kmita J.: Udział kultury w konstrukcji świata „realizmu naturalnego”. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 17–26. [Poglądy H. Putnama].

Mazanka P.: Niektóre sposoby rozumienia terminu „doświadczenie”. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 65–82. Sum.

Michalak U.: Przedfilozoficzne rozumienie rzeczywistości. – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 123–142. Zsfg.

Ostasz L.: Jeszcze jedna próba odpowiedzi na pytanie: czym jest prawda? – *Zag. Naukozn.* 1997 z. 3 s. 235–249.

Ostasz L.: Trzy ścieżki poznania i wiedza naukowa. – *Zag. Naukozn.* 1997 z. 1/2 s. 31–40. Sum.

Polcyn K.: Realizm metafizyczny i referencja w świetle poglądów H. Putnama. – *Principia* 18/19 (1997) s. 115–126.

Sierszulska A.: Dwa pojęcia prawdy w filozofii Meinonga. – *Principia* 18/19 (1997) s. 183–195.

Historia i filozofia nauki (History and philosophy of science)

Czarnecka M.: Trzy fazy sporu realizmu z antyrealizmem w filozofii nauki. – *Zag. Naukozn.* 1996 z. 4 s. 455–471. Sum.

Czarnecka M.: W poszukiwaniu nowych wizji nauki: Nicholas Rescher – od aproksymacjonizmu do pragmatycznego idealizmu. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 119–133. Sum.

Czerniawski J.: Struktura empirycznego testu teorii. Kraków: „Universitas”, 1997 – 91 s.

- Dolby R. G. A.:** Niepewność wiedzy: obraz nauki w końcu XX wieku. Przekł. J. Spólny. Warszawa: „Amber”, 1998 – 383 s. (Tajemnice Nauki).
- Gower B. S.:** Konwencjonalizm, wnioskowanie probabilistyczne i metoda naukowa. Tł. [oraz] **Jedynak A.:** Konwencje w naukach empirycznych: (uwagi na marginesie tekstu Gowera). – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 157–178. Sum.
- Grabowski M.:** Ideał prawdy między błahością a doniosłością. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 87–92. Sum.
- Granice nauki:** [materiały III Krakowskiej Konferencji Metodologicznej]. – *Filoz. Nauki.* 1996 nr 4 s. 69–152.
- Kiepas A.:** Racjonalność i etos nauki w obliczu ryzyka ekologicznego. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 101–111. Sum.
- Koterski A.:** Henryka Mehlberga kryterium demarkacji. – *Zag. Naukozn.* 1996 z. 4 s. 525–542.
- Krajewski W.:** Różne pojęcia modelu w nauce. – *Zag. Naukozn.* 1996 z. 4 s. 445–454. Sum.
- Krysztofiak W.:** Formalizacja kontrowersji idealizm – realizm. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 39–59. Sum.
- Kuisz A.:** Zasada korespondencji a jedność fizyki. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 127–133. Sum.
- Łukasik A.:** Dwa rodzaje interpretacji pojęć w nauce: werystyczna i heurystyczna. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 79–104.
- Motycka A.:** Nauka a nieświadomość: filozofia nauki wobec kontekstu tworzenia. Wrocław: „Leopoldinum”, 1998 – 176 s. (Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna).
- Motycka A.:** Uwagi na temat schematu postawy twórczej uczonego w kryzysie naukowym. [Fragm. książki]. – *Zag. Naukozn.* 1997 z. 3 s. 171–186. Sum.
- Postacie prawdy.** Cz. 2. Red. A. Jonkisz. Cieszyn: Uniw. Śl. Filia, 1997 – 163 s. [Referaty z konferencji].
- Sierotowicz T.:** Realizm w kontekście nauki. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 27–38. Sum. [Ujęcie Ernana McMullina].
- Waismann F.:** Charakter aksjomatu redukowalności. Tł. [oraz] **Kowalski Z.:** Uwagi do artykułu Waismanna ... – *Principia* 18/19 (1997) s. 197–203.
- Walczak M.:** Racjonalność kontekstu odkrycia naukowego. – *Zag. Naukozn.* 1996 z. 4 s. 495–508. Sum.
- Wołoszyn E.:** Koncepcja systemu otwartego Ludwiga von Bertalanffy'ego. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 135–139. Sum. [Uwagi krytyczne Ingardena].
- Wójcicki R.:** Werystyczne i heurystyczne teorie w nauce. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 21–52. Sum.
- Ziemińska R.:** Prawda i pewność. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 107–116. Sum.

Logika i metodologia.
Semiotyka
(Logic. Methodology. Semiotics)

- Brykeżyński P.:** Predykaty dyspozycyjne i definicje cząstkowe. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 69–80. Sum.
- Buczkowska J.:** O odniesieniu wyrażań językowych do rzeczywistości. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 17–32. Sum.
- Chmielewski A.:** Problem poprawności nazw. – *Principia* 18/19 (1997) s. 127–186.
- Czarnecki T.:** Wittgenstein o kategorii zdania gramatycznego. – *Principia* 18/19 (1997) s. 157–181.

- Davidson D.:** Komunikacja i konwencje. Tł. – *Principia* 18/19 (1997) s. 95–113.
- Harrah D.:** On the history of erotetic logic. – *Acta Univ. Wratisl. Log.* 17 (1997) s. 19–27.
- Hartman J.:** Heurystyka refleksji. – *Principia* 18/19 (1997) s. 225–241.
- Jadacki J. J., Tałasiewicz M., Tędziągolska J.:** O rozmowaniach w nauce. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 7–29. Sum.
- Kaluszyńska E.:** Badania semantyczne prawdziwości empirycznych. – *Zag. Naukozn.* 1996 z. 4 s. 473–484. Sum.
- Kiczuk S.:** Spór o stosowalność logiki formalnej do filozofii w szkole lubelskiej. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 5–19. Sum.
- Kleszcz R.:** Racjonalność logiczna. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 4 s. 39–49. Sum.
- Krause F.:** Rozumienie kwantyfikatora szczegółowego a zagadnienie przedmiotu logiki formalnej. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 143–160. Sum.
- Krause F.:** Status logiki w systemie nauk według Piotra z Sienna. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 133–142. Zsfg.
- Lechniak M.:** O próbach intuicyjnej interpretacji logiki trójwartościowej J. Łukasiewicza. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 161–176. Sum.
- Malinowski J.:** Logiki niemonotoniczne. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 31–53. Sum.
- Moskal P.:** Józefa Marii Bocheńskiego formalizacja „pięciu dróg” św. Tomasza z Akwinu: analiza krytyczna. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 1 s. 33–59. Zsfg.
- Placek T.:** Paradoksy ruchu Zenona z Elei a labirynt kontinuum: „Achilles i żółw”, „Strzała”, „Stadion”. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 65–77. Sum.
- Rojszczak A.:** Od sądów do zdań: nośnik prawdy a obiektywizacja wiedzy. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 93–106. Sum.
- Suchoń W.:** L3 – rachunek zapoznany. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 241–253.
- Suchoń W.:** Sylogistyka [Zdzisława] Kraszewskiego. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 255–264.
- Świrydowicz K.:** Deontic logic in the work of Professor Tadeusz Kubiński. – *Acta Univ. Wratisl. Log.* 17 (1997) s. 51–65.
- Twardowski K.:** Teoria sądów. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 4 s. 155–173.
- Wesoły M.:** Przyczyna i wyjaśnianie ejdetyczne według Arystotelesa. – *Symb. Philol. Posn.* 11 (1997) s. 17–37. Sum.
- Wittgenstein L.:** Kilka uwag o formie logicznej. Tł. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 151–156.
- Woleński J.:** Informacja i semantyka. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 59–64.
- Woleński J.:** Konferencja „Alfred Tarski i Koło Wiedeńskie: austriacko-polskie związki w empiryzmie logicznym”. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 3 s. 353–354.
- Woleński J.:** W sprawie krytyki empiryzmu logicznego [oraz] **Misiek J.:** Empiryzm logiczny – jaki jest naprawdę? – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 117–158.
- Żelaniec W.:** Uporczywie powracające syntetyczne a priori. – *Kwart. Filoz.* 1997 z. 3 s. 59–89.

Psychologia
(Psychology)

Bator J.: Psychoanaliza Freuda i feminizm: dwie hermeneutyki kultury. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 19–41.

Benisz H.: O poszukiwaniu sensu życia: od poczucia braku sensu do odkrycia wiary w nadsens, czyli odpowiedź V. E. Frankla na problemy egzystencjalne człowieka. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 43–60.

Ćwikliński Z.: Jacques Lacan i jego lingwistyczna koncepcja psychoanalizy. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 4 s. 53–74. Sum.

- Czarnecka M.:** Podmiot poznania i wiedza w perspektywie psychoanalizy. – *Zag. Naukozn.* 1997 z. 3 s. 219–233. Sum.
- Dybel P.:** Samowiedzenie w lustrze: program antropologii psychoanalitycznej we wczesnych pismach Jacquesa Lacana. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 7–18.
- Funkcje** psychologii w dobie przemian społeczno–kulturowych w Polsce. Red. W. Pilecka, M. Kliś. Kraków: WSP, 1997 – 275 s. (Prace Monograficzne: Wyższa Szkoła Pedagogiczna; 232).
- Grułkowski B.:** Postawy „być” i „mieć” w psychologii. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 4 s. 5–35. Sum.
- Gulin W.:** Theodora Lippsa psychologiczna koncepcja empatii. – *Forum Psychol.* 1997 nr 1 s. 25–37.
- Hermeneutyka** a psychologia. Red. A. Galdowa. Kraków: UJ, 1997 – 210 s.
- Kokoszka A.:** Psychoanalityczne ABC: podstawy psychoanalitycznego myślenia. Kraków: „Universitas”, 1997 – 136 s.
- Kosnarewicz E.:** Ideoplastia Juliana Ochowicza: historia nie spełnionej teorii. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 95–104. Sum.
- Kozielecki J.:** Transgresja i kultura. Warszawa: „Żak”, 1997 – 261 s.
- Kutter P.:** Współczesna psychoanaliza: psychologia procesów nieświadomych. Przekł. A. Ubertowska. Gdańsk: Gdań. Wyd. Psychol., 1998 – 240 s. (Seria Akademicka / Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne).
- Lebiedziński W.:** Poznanie, pamięć, przewidywanie. Olsztyn: WSP, 1998 – 201 s. (Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie; 131).
- Ledzińska M.:** Prace o problematyce psychologicznej opublikowane w piśmiennictwie polskim: artykuły i książki. – *Psychol. Wychow.* 1998 nr 1 s. 84–92; nr 2 s. 180–190.
- Maryniarczyk A.:** Filozoficzne „obrazy” człowieka a psychologia. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 77–99. Sum.
- Odpowiedzialność** jako wartość i problem edukacyjny. Red. A. M. de Tchorzewski. Bydgoszcz: „Wers”, 1998 – 230 s. (Aksjologia – Edukacja).
- Ossowski S.:** Propedeutyka filozofii: oprac. A. Kotakowski. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 147–172. [Problematyka psychologiczna].
- Pamięć** i więź: [prace ofiarowane prof. Wenancjuszowi Pankowi]. Red. T. Zaniewska. Białystok: „Trans Humana”, 1998 – 320 s.
- Pasamonik B.:** Kategoria nieświadomości w neognozie i psychoanalizie. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 61–70.
- Reykowski J.:** O celach i sposobach psychologicznego kształcenia. – *Nauka* 1997 nr 1 s. 115–123.
- Rzepa T.:** Dlaczego Władysław Witwicki nie odkrył zjawiska dysonansu poznawczego. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 79–93. Sum.
- Rzepa T.:** Języka autobiografii psychologów. – *Forum Psychol.* 1997 nr 1 s. 3–14. Sum.
- Rzepa T.:** Życie psychiczne i drogi do niego: (psychologiczna Szkoła Lwowska). Szczecin: Uniw. Szcz., 1998 – 222 s. (Rozprawy i Studia / Uniwersytet Szczeciński; 278).
- Szaniawski T.:** Typy postaw wobec śmierci a osobowość. Kraków: Wyd. Nauk. PAT, 1998 – 210 s. (Rozprawy Doktorskie / Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie. Wydział Filozoficzny).
- Szkice** o kształtowaniu osobowości. Red. J. Kostkiewicz. Rzeszów: WSP, 1997 – 129 s.
- Szmyd J.:** Charakter narodowy i duchowość wspólnoty: szkice teoretyczne. Kraków: Wyd. Edukacyjne, 1998 – 146 s.
- Szulżycka A.:** Zaufanie, rutyna, refleksja: kategorie psychoanalityczne w teorii strukturacji. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 71–88.

Trąbka J.: Noumeny świadomości (S). – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 7–17. Sum.

Uchnast Z.: Empatia jako postawa egzystencjalna. – *Rocz. Filoz.* 1996 z. 4 s. 37–52. Sum.

Współczesne koncepcje w badaniach nad hipnozą. Red. K. Krzyżewski et al. Warszawa: PWN, 1998 – 245 s. (Nowe Tendencje w Psychologii; 5).

Antropologia filozoficzna
(Philosophical anthropology)

Andrzejuk A.: Współczesne zastosowania klasycznej teorii człowieka. – *Res Hum. / TKŚ* 1996 nr 4 s. 17–21.

Bittner I.: Filozofia człowieka: zarys dziejów i przegląd stanowisk. Wyd. 2 poszerz. Łódź: Uniw. Łódz., 1997 – 251 s.

Cackowski Z.: Kategorie ludzkiego doświadczenia: [1] Ból, lęk, cierpienie; [2] Rozum między chaosem a „Dniem Siódmym” porządku. Lublin: UMCS, 1997 – 316 315 s.

Chirpaz F.: Ciało. Przel. J. Migasiński. Warszawa: IFiS PAN, 1998 – 109 s.

Krapiec M. A.: Czy człowiek bez celu? – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 5–36. Sum.

Mylik M.: Czy istnieje ostateczny cel życia ludzkiego? – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 353–362.

Novak M.: Godność człowieka, wolność osoby. Tł. – *Prz. Powsz.* 1998 nr 1 s. 23–37. Rés.

Sherwin B.: Człowiek – między Bogiem a zwierzęciem: rozm. przep. W. Szczurbiński. – *W Drodze* 1997 nr 6 s. 41–50 [poglądy Abrahama Heschela].

Wachowiak A., Koźmicki E.: W poszukiwaniu nowej sztuki życia. – *Prz. Hum.* 1997 nr 3 s. 57–63.

Wilk R. K.: Zasadnicze wymiary relacji międzyludzkich oraz ich zagrożenia w ujęciu Karola Wojtyły. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 136–144.

Woźniak J.: Założenia ontologiczno–epistemologiczne antropologii Jeana Paula Sartre’a. – *Stud. Parad.* 6/7 (1996/97) s. 287–312.

Aksjologia
(Axiology)

Jaroszyński P.: Spór o wartości: spór czy pseudo–spór? – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 43–49.

Luśpenko K. A.: Wartości oraz antywartości i ich rola w życiu człowieka. Tł. – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 47–58. Sum.

Ślipko T.: Wolność warunkiem czy skutkiem wartości? – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 83–94. Sum.

Etyka i teoria postępowania
(Ethics)

Biesaga T.: Julii Annas konfrontacja etyki starożytnej ze współczesną. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 7–15. Sum.

Dudek J.: Etyka niezależna Tadeusza Kotarbińskiego. Zielona Góra: WSP, 1997 – 155 s.

Filozofia moralności: postanowienie i odpowiedzialność moralna. Wybr. i wst. opatr. J. Hołówka; przel. J. Nowotniak, W. J. Popowski. Warszawa: „Spacja”, 1997 – 312 s. (Fragmenty Filozofii Analitycznej; 4).

Jaśtal J.: After ethics?: uwagi na marginesie książki „Dziedzictwo cnoty (After virtue)” Alasdaire’a MacIntyre’a i kilku innych książek przy okazji. – *Principia* 18/19 (1997) s. 243–260.

Kiereś H.: Zagłada – przemoc – manipulacja. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 345–352.

Kłoskowski K.: Bioethical interpretations of genetic manipulation. – *Dialog. and Univers.* 1997 nr 7/8 s. 141–146.

Latawiec A.: Czy potrzebna nam jest nowa etyka?: rozważania w świetle dychotomii: naturalne i sztuczne. – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 59–69. Sum.

Moń R.: Etyka podmiotowa czy przedmiotowa?: O Arystotelesowskim rozumieniu sprawiedliwości. – *Warsz. Stud. Teol.* 10 (1997) s. 197–204. Réś.

Moskal P.: Wolność sumienia, czy prawo i prawda? – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 287–293. Sum.

Prusik W.: Elzenbergowskie pojęcie „woli meta-empirycznej”. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 387–394.

Robaczewski A.: Czy etyka bez celu? – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 261–285. Sum.

Estetyka i filozofia sztuki (Aesthetics. Philosophy of art)

Bachtin M. M.: W stronę filozofii czynu. Przel., wst. i przyp. opatr. B. Żyłko. Gdańsk: „Słowo / Obraz Terytoria”, 1997 – 145 s. (Idee / Słowo / Obraz Terytoria).

Casebier A.: Teoria fenomenologiczna. Tł. (Husserlowska teoria przedstawienia artystycznego; cz. 2). – *Kwart. Film.* 17 (1997) s. 156–162. [Fragm. książki „Film and phenomenology”].

Kiereś H.: Klasyczna („prywatywna”) teoria sztuki. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 151–183. Sum.

Kiereś H.: Sztuka a prawda. – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 51–69. Zsfg.

Sauerland K.: Estetyzacja świata. – *Prz. Artyst.-Lit.* 1997 nr 7/8 s. 96–100.

Filozofia społeczeństw i nauk społecznych (Social philosophy. Philosophy of politics)

Hassner P.: Przekraczając trzy tradycje: filozofia wojny i pokoju w perspektywie historycznej. Tł. – *Res Pub. Nowa* 1998 nr 2/3 s. 48–58.

Libera Z.: Mikrokosmos, makrokosmos i antropologia ciała. Tarnów: „Liber Novum”, 1997 – 210 s.

O szansach i pułapkach ponowoczesnego świata: materiały z seminarium profesora Zygmunta Bauman w Instytucie Kultury: (jesień 1995 – wiosna 1996). Red. A. Zeidler-Janiszewska. Warszawa: Inst. Kult., 1997 – 170 s.

Ryszka F.: Macht und Feindschaft in der Theorie „der reinen Politik”: ein Kommentar zur Lehre von Carl Schmitt. – *Arch. Hist. Myśli Polit.* 6 (1996) s. 21–29.

Skarzyński R.: Pomędzy rzeczywistością i nierzeczywistością: konserwatyzm jako filozofia polityczna. – *Arch. Hist. Myśli Polit.* 6 (1996) s. 31–74.

Warchała M.: Między konserwatyzmem a liberalizmem: o filozofii politycznej Michaela Oakeshotta. – *Spol. Otwarte* 1997 nr 10 s. 14–22.

Filozofia państwa i prawa (Philosophy of law)

Stępień K.: Afirmacja prawa naturalnego czy pozytywizm prawny. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 251–260. Sum.

Wroczyński K., Stępień K.: O wybranych problemach filozofii prawa. – *Człow. w Kult.* 8 (1996) s. 197–214.

Filozofia kultury (Philosophy of culture)

Kaczocha W.: Filozofia cywilizacji i kultury: teorie filozoficzne rozwijane w Polsce w

pierwszej połowie XX wieku. Poznań: „Ars Nova”, 1998 – 258 s.

Radzicki B. A.: Filozoficzne implikacje teorii kultury Alfreda Luisa Kroebera. – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 141–159. Sum.

Truchlińska B.: Antropologia i aksjologia kultury: koncepcje podmiotu kultury w polskiej myśli filozoficzno-społecznej 1918–1939. Lublin: UMCS, 1998 – 359 s.

Filozofia wychowania
(Philosophy of education)

Epistemologiczne wyzwania współczesnej pedagogiki. Red. K. Duraj-Nowakowa, J. Gnitecki. Kraków: WSP, 1997 – 192 s. [Referaty II Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego].

Łysek J.: O podstawach kreowania racjonalności hermeneutycznej w pedagogice. Katowice: „Śląsk”, 1998 – 114 s.

Szoltyszek A. E.: Filozofia wychowania: ontologia, metafizyka, antropologia, aksjologia. Toruń: A. Marszałek, 1998 – 296 s.

Filozofia historii
i nauk historycznych
(Philosophy of history)

Gumieniuk B.: Historiozofia Feliksa Konecznego. – *Stud. Parad.* 6/7 (1996/97) s. 37–52.

Kołakowski A.: „Wykłady z filozofii dziejów” Georga Wilhelma Friedricha Hegla. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 111–127.

Moskal P.: Kłopoty z realizmem filozofii dziejów. – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 95–111. Zsfg.

Moskal P.: Metafizyka dziejów. – *Człow. w Kult.* 6/7 (1995) s. 295–312. Sum.

Topolski J.: Świat bez historii. Poznań: Wyd. Pozn., 1998 – 261 s.

Wielomski A.: Historiozofia Josepha de Maistre’a. – *Arch. Hist. Myśli Polit.* 6 (1996) s. 89–108.

Filozofia przyrody
i nauk przyrodniczych
(Philosophy of nature)

Augustynek Z.: Relacje czasoprzestrzenne. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 4 s. 7–17. Sum.

Butryn S.: Idea matematyczności przyrody a problem jedności nauk przyrodniczych. – *Stud. Philos. Christ.* 1997 nr 2 s. 95–101.

Czerniawski J.: Realność efektów relatywistycznych. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 4 s. 19–21. Sum.

Gos M.: Modele matematyczne czasoprzestrzeni w fizyce współczesnej a podstawowe problemy ontologii czasoprzestrzeni. – *Filoz. Nauki* 1996 nr 4 s. 23–37. Sum.

Krajewski W.: Blaski i cienie „Dialektyki przyrody”: w stulecie śmierci Engelsa. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 105–118. Sum.

Kuisz A.: Zasada korespondencji a jedność fizyki. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 1 s. 127–133. Sum.

Libera Z.: Mikrokosmos, makrokosmos i antropologia ciała. Tarnów: „Liber Novum”, 1997 – 210 s.

Nowak G.: Biolog: podmiot i przedmiot poznania. – *Filoz. Nauki* 1997 nr 2 s. 81–85. Sum.

Tulibacki W.: O naukowych i filozoficznych uzasadnieniach naturalizmu antropologicznego. – *Hum. i Przyrodozn.* 3 (1997) s. 19–46. Sum.

Warzeszak S.: Redukcjonizm biologiczny na gruncie współczesnych biotechnologii. – *Warsz. Stud. Teol.* 9 (1996) s. 265–282. Rés.

Wolsza K.: Uwagi o projekcie filozofii przyrody Edyty Stein. – *Ruch Filoz.* 11997 nr 3 s. 411–413.

Filozofia matematyki
(Philosophy of mathematics)

Engel P.: Platonizm matematyczny i anty-realizm. Tł. z fr. – *Filoz. Nauki*. 1997 nr 2 s. 5–20. Sum.

Wójtowicz K.: Problem istnienia we współczesnej filozofii matematyki. – *Prz. Filoz.* 1997 nr 1 s. 55–78. Sum.

Woleński J.: Filozoficzna motywacja programu Hilberta. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 2 s. 237–239.

Filozofia techniki.
Filozofia medycyny
(Philosophy of technology.
Philosophy of medicine)

Biernat A.: „Refleksja krytyczna” w filozofii Zygmunta Kramsztyka. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 3 s. 383–394. [Filozofia medycyny].

Fryckowski E.: Filozoficzno–etyczne aspekty rozwoju techniki. – *Zesz. Nauk. WSP Bydg. Stud. Tech.* 19 (1997) s. 13–27. Sum.

Srogosz T.: Od medycyny średniowiecznej do współczesnego paradygmatu nauk medycznych – próba postawienia problematyki badawczej. – *Zag. Naukozn.* 1997 z. 1/2 s. 57–68.

Filozofia religii
(Philosophy of religion)

Hegel G. W. F.: Fragmenty na temat religii ludowej i chrześcijaństwa (1793–1794). Tł. T. Gadacz. – *Prz. Filoz.* 1996 nr 4 s. 129–134.

Lejzerowicz B.: The limits of faith. – *Ruch Filoz.* 1997 nr 3 s. 361–366.

Ochman J.: O pożytkach filozofii religii. – *Res Hum. / TKŚ* 1996 nr 5 s. 2–5.

Sochoń J.: Bóg filozofów i Bóg wiary: (propozycje Étienne Gilsona). – *Człow. w Kult.* 2 (1994) s. 113–121. Zsfg.

b) Piśmiennictwo obce
(Foreign publications)

Filozofia w ogóle
(Philosophy in general)

A companion to continental philosophy. Ed. S. Critchley, W. R. Schroeder. Oxford: Blackwell, 1998 – 680 s. £ 65,00.

A companion to feminist philosophy. Ed. A. Jaggar, I. M. Young. Oxford: Blackwell, 1998 – 703 s. £ 65,00.

Editer, traduire, interpréter: essais de méthodologie philosophique. Ed. S. G. Lofts [et al.]. Leuven: Peeters, 1997 – IX, 216 s. (Philosophies médiévaux; 36). Ff 305,00.

Fornet–Betancourt R.: Lateinamerikanische Philosophie zwischen Inkulturation und Interkulturalität. Frankfurt/M.: IKO–Verl., 1997 – 255 s. (Denktradition im Dialog; 1). DM 38,00.

Laruelle F.: Dictionnaire de non–philosophie. Paris: Kimé, 1998 – 210 s. Ff 140,00.

Penser au présent: actes du colloque franco–allemand de philosophie tenu à la Fondation Hugo du Coll., de France les 9 et 10 décembre 1994. Dir. J. Poulain. Paris: L'Harmattan, 1998 – 272 s. Ff 140,00.

Philosophie aus interkultureller Sicht. Hrsg. N. Schneider. Amsterdam: Rodopi, 1997 – 332 s. (Studien zur interkulturellen Philosophie; 7). [2–gi tyt. w jęz. ang.].

Historia filozofii
(History of philosophy)

Abiteboul O.: Le paradoxe apprivoisé. Paris: Flammarion, 1998 – 224 s. Ff 110,00.

Assoun P.–L.: Freud et Nietzsche. Paris: PUF, 1998 – 337 s. Ff 69,00.

Beaufret J.: Leçons de philosophie. 1. Philosophie grecque: le rationalisme classique; 2. L'idealisme allemand et philosophie contem-

poraine. Paris: Seuil, 1998 – 360 + 432 s. Ff 298,00.

Bildung, Pädagogik und Wissenschaft in Aufklärungsphilosophie und Aufklärungszeit. Hrsg. F.–P. Hager. Bochum:Winkler, 1997 – V, 152 s. DM 109,50.

Castelli Gattinara E.: Les inquiétudes de la raison: épistémologie et histoire en France dans l'entre-deux-guerres. Paris: Vrin, 1998 – 336 s. Ff 198,00.

Les **chemins** de la raison: XX siècle, la France à la recherche de sa pensée. Dir. J. Wilke, J. M. Gabaude, M. Vadée. Paris: L'Harmattan, 1998 – 332 s. Ff 160,00.

Curd P.: The legacy of Parmenides, Eleatic monism and later presocratic thought. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1998 – 280 s. £ 32,50.

DeLuise F.: Felicitù socratica: immagini di Socrate e modelli antropologici ideali nella filosofia antica. Hildesheim: Olms, 1997 – VIII, 333 s. DM 68,00.

Faye E.: Philosophie et perfection de l'homme: de la Renaissance à escartes. Paris: Vrin, 1998 – 397 s. Ff 198,00.

Hadot P.: Etudes de philosophie ancienne. Paris: Belles lettres, 1998 – 400 s. Ff 165,00.

Jüdische Denker im 20. Jahrhundert. Hrsg. H. lehming. Hamburg: EB-Verl., 1997 – 184 s. DM 29,80.

Kellenberg J.: Kierkegaard and Nietzsche: faith and eternal acceptance. Basingstoke: Macmillan, 1997 – IX, 150 s. (Library of philosophy and religion series). £ 40,00.

McCarthy G. E.: Romancing antiquity: German critique of the Enlightenment from Weber to Habermas. Lanham, USA: Rowman and Littlefield, 1998 – 379 s. £ 57,00.

Method in ancient philosophy. Ed. J. Y. L. Gentzler. Oxford Univ. Press, 1998 – 398 s. £ 45,00.

Routledge history of philosophy. Vol. 3: Medieval philosophy. Ed. J. Marenbon. London: Routledge, 1998 – 510 s. £ 55,00.

Smith S. B.: Spinoza, liberalism and the question of Jewish identity. New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1997 – XVII, 270 s. £ 21,00.

The **story** of analytic philosophy. Ed. Biletzki A., Matar A. London: Routledge, 1998 – 276 s. £ 45,00.

Zum Freiheitsverständnis des Kantischen und nachkantischen Idealismus: neuere Arbeiten russischer Autoren. Hrsg. N. Motrosilova. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1998 – 140 s. DM 16,80.

Współczesne kierunki
filozoficzne
(Contemporary philosophical trends)

Rescher N.: Essays on current philosophical themes. Lanham, USA: Rowman and Littlefield, 1998 – 287 s. £ 54,00.

Monografie o filozofach
i pisarzach filozofujących
(Monographs on philosophers)

Marenbon J.: The philosophy of Peter Abelard. Cambridge Univ. Press, 1997 – XX, 373 s.

Lire **Bergson**: le possible et le réel. Dir. F. Cossutta. Paris: PUF, 1998 – 232 s. Ff 98,00.

Tiefensee E.: Philosophie und Religion bei Franz Brentano: (1838–1917). Tübingen: Francke, 1998 – 570 s. (Tübinger Studien zur Theologie und Philosophie; 14). DM 116,00.

Le Blanc G.: Canguilhem et les normes. Paris: PUF, 1998 – 136 s. (Philosophies; 103). Ff 48,00.

Lofts S. G.: Ernst Cassirer: la vie de l'esprit: essai sur l'unité systématique de la philosophie des formes symboliques et de la

culture. Paris: Peeters-France, 1998 - 179 s. Ff 112,00.

Deleuze and philosophy: the difference engineer. Ed. K. Ansell-Pearson. London: Routledge, 1997 - X, 277 s. (Warwick studies in European philosophy).

Blechinger G.: Apophtik und Politik: zu einer Dekonstruktion des Rhetorischen bei Jacques Derrida. Wien: Passagen-Verl., 1997 - 130 s. S 125,00.

Han B.: L'ontologie manquée de Michel Foucault: entre l'historique et le transendental. Grenoble: J. Millon, 1998 - 328 s. Ff 170,00.

Langthaler R.: Nachmetaphysisches Denken?; kritische Anfragen an Jürgen Habermas. Berlin: Duncker und Humblot, 1997 - 426 s. (Philosophische Schriften; 24). DM 116,00.

Young J.: Heidegger, philosophy, Nazism. Cambridge Univ. Press, 1997 - XV, 232 s.

The **Cambridge** companion to Kierkegaard. Ed. A. Hannay, G. Marino. Cambridge Univ. Press, 1998 - 428 s. £ 50,00.

Klibansky R.: Le philosophe et la mémoire du siècle: entretiens avec H. Monsacré et G. Leroux. Paris: Belles lettres, 1998 - 320 s. Ff 135,00.

Volton J. S.: John Locke: a descriptive bibliography. Bristol: Thoemmes Press, 1998 - 514 s. £ 120,00.

Verley X.: Mach, un physicien philosophe. Paris: PUF, 1998 - 136 s. (Philosophies; 104). Ff 48,00.

La **légèreté** de l'être: études sur Malebranche. Dir. B. Pinchard. Paris: Vrin, 1998 - 286 s. (Bibliothèque d'histoire de la philosophie). Ff 237,00.

Barbaras R.: Le tournant de l'expérience: recherches sur la philosophie de Merleau-Ponty. Paris: Vrin, 1998 - 287 s. (Bibliothèque d'histoire de la philosophie). Ff 180,00.

Gessmann M.: Montaigne und die Moderne: zu den philosophischen Grundlagen einer Epochenwende. Hamburg: Meiner, 1997 - VI, 180 s. DM 38,00.

Haar M.: Par-delà le nihilisme: nouveaux essais sur Nietzsche. Paris: PUF, 1998 - 288 s. Ff 118,00.

Morrison R. G.: Nietzsche and Buddhism: a study in nihilism and ironic affinities. Oxford Univ. Press, 1997 - X, 250 s. £ 32,50.

Nietzsche and Jewish culture. Ed. J. Golomb. London: Routledge, 1997 - XII, 282 s. £ 40,00.

Images de Platon et lectures de ses oeuvres: les interprétations de Platon à travers les siècles. Ed. A. Neschke-Hentschke. Leuven: Peeters, 1997 - XXIII, 468 s. (Bibliothèque philosophique de Louvain; 48). Ff 460,00.

Challiol-Gillet M.-Ch.: Schelling, une philosophie de l'extase. Paris: PUF, 1998 - 384 s. Ff 158,00.

Ramond Ch.: Spinoza et la pensée moderne: constitutions de l'objectivité. Paris: L'Harmattan, 1998 - 384 s. Ff 190,00.

Sawicki M.: Body, text and science: the literacy of investigative practices and the phenomenology of Edith Stein. Dordrecht: Kluwer, 1997 - X, 312 s. (Phaenomenologica; 144).

Ontologia i metafizyka (Ontology. Metaphysics)

Blais A.: On the plurality of actual worlds. Amherst, USA: Univ. of Massachusetts Press, 1998 - 232 s. £ 31,50.

Bourdil P.-Y.: L'écriture et la pensée: Spinoza et le problème de la métaphysique. Paris: Cerf, 1998 - 239 s. Ff 170,00.

Cockburn D.: Other times: philosophical perspectives on past, present and future. Cambridge Univ. Press, 1998 - 355 s. £ 40,00.

Loux M.: *Metaphysics: a contemporary introduction.* London: Routledge, 1998 - 240 s. £ 11,99.

Sweeney L.: *Authentic metaphysics in an age of unreality.* Bern: Lang, 1998 - 448 s. \$ 39,95.

Turetzky Ph.: *Time.* London: Routledge, 1998 - 288 s. £ 40,00.

Filozofia języka
(Philosophy of language)

Miller A.: *Philosophy of language.* London: UCL Press, 1998 - 348 s. £ 12,95.

Montminy M.: *Les fondements empiriques de la signification.* Saint-Laurent (Canada): Bellarmin, 1998 - 234 s. (Analytiques; 10). Ff 120,00.

Sprache und Verstehen: transdisziplinäre Ansätze. Hrsg. K. Neumer. Wien: Österr. Ges. f. Semiotik, 1998 - 204 s. S 180,00.

Teoria poznania
(Epistemology)

Audi R.: *Epistemology.* London: Routledge, 1998 - 340 s. £ 12,99.

Bonjour L.: *In defense of pure reason.* Cambridge Univ. Press, 1998 - 232 s. £ 37,50.

Haugeland J.: *Having thought: essays in metaphysics of mind.* Cambridge Univ. Press, 1998 - 390 s. £ 19,95.

Hell J.: *Philosophy of mind: a contemporary introduction.* London: Routledge, 1998 - 256 s. £ 40,00.

Katz J.: *Realistic rationalism.* Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1998 - 226 s. £ 22,50.

Kim J.: *Philosophy of mind.* Oxford: Westview Press, 1998 - 258 s. £ 22,00.

Rockmore T.: *Cognition: an introduction in Hegel's Phenomenology of spirit.* Berkeley,

Calif.: Univ. of California Press, 1997 - VII, 247 s. £ 29,95.

Scharlau I.: *Erkenntnistheorie als Wissenschaft: Streitpunkte zwischen Husserl, Gurwitsch, Merleau-Ponty und Piaget.* München: Fink, 1998 - 278 s. (Phänomenologische Untersuchungen; 10). DM 58,00.

Taylor K.: *Truth and meaning.* Oxford: Blackwell, 1998 - 399 s. £ 50,00.

Trigg R.: *Rationality and reason.* Oxford: Blackwell, 1998 - 226 s. £ 14,99.

Historia
i filozofia nauki
(History and philosophy of science)

Gualandi A.: *Le problème de la vérité scientifique dans la philosophie française contemporaine: la rupture et l'événement.* Paris: L'Harmattan, 1998 - 255 s. Ff 140,00.

Terré D.: *Les dérives de l'argumentation scientifique.* Paris: PUF, 1998 - 352 s. Ff 198,00.

Logika i metodologia.
Semiotyka
(Logic. Methodology. Semiotics)

Boolos G.: *Logic, logic and logic.* Edinburgh: Univ. Press, 1998 - 443 s. £ 29,95.

Bruderer U.: *Verstehen ohne Sprache: zu Donald Davidsons Szenario der radikalen Interpretation.* Bern: Haupt, 1997 - 80 s. (Berner Reihe philosophischer Studien; 19). DM 27,00.

Le formalisme en question: le tournant des années 30. Ed. F. Nef, D. Vernant. Paris: Vrin, 1998 - 450 s. Ff 189,00.

Hintikka J.: *Lingua universalis vs. calculus ratiocinator: an ultimate presupposition of twentieth-century philosophy.* Dordrecht: Kluwer, 1997 - XXII, 268 s. (Jaakko Hintikka selected papers; 2).

In the world of signs. Ed. J. J. Jadacki, W. Strawński. Amsterdam: Rodopi, 1998 - 459 s. \$ 120,00.

Jaako Hintikka: questions de logique et de phénoménologie. Ed. E. Rigal. Paris: Vrin, 1998 - 338 s. Ff 180,00.

Lance M. N., O'Leary-Hawthorne J.: The grammar of meaning: normativity and semantic discourse. Cambridge Univ. Press, 1998 - 450 s. £ 45,00.

Pütz Ch.: Die Obligationenlehre in der scholastischen Logik: Untersuchungen zum Einfluss der stoischen Logik auf die Lehre von der Verpflichtungen (De obligationibus). Düsseldorf: Univ. Diss., 1997 - 135 s.

Ratschow E.: Rechtswissenschaft und formale Logik. Baden-Baden: Nomos-Verl., 1998 - 192 s. (Studien zur Rechtsphilosophie und Rechtstheorie; 17).

Richardson A.: Carnap's construction of the world. Cambridge Univ. Press, 1998 - 242 s. £ 35,00.

Salmon W. C.: Causality and explanation. Oxford Univ. Press, 1998 - 434 s. £ 50,00.

Wessel H.: Logik. Berlin: Logos-Verl., 1998 - 396 s. (Logische Philosophie; 2). DM 74,00.

Wiegand O.: Interpretationen der Modallogik: ein Beitrag zur phänomenologischen Wissenschaftstheorie. Dordrecht: Kluwer, 1998 - X, 217 s. (Phaenomenologica; 145). Hfl 160,00.

Wilson F.: Hume's defence of causal inference. Toronto, Canada: Univ. of Toronto Press, 1998 - 439 s. £ 60,00.

Psychologia
(Psychology)

Fodor J. A.: Concepts: where cognitive science went wrong. Oxford Univ. Press, 1998 - 174 s. £ 30,00.

Antropologia filozoficzna
(Philosophical anthropology)

Steger E. E.: The many dimensions of the human person. Bern: Lang, 1998 - 204 s. (American university studies: ser. 5: Philosophy; 96). Fs 50,00.

Aksjologia
(Axiology)

Sheng L.: A utilitarian general theory of value. Amsterdam: Rodopi, 1998 - 192 s. £ 34,00.

Etyka
i teoria postępowania
(Ethics)

Baudart A.: La morale et sa philosophie. Paris: Flammarion, 1998 - 128 s. Ff 41,00.

Becker L. C.: A new stoicism. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, 1998 - 216 s. £ 22,50.

Brenda A.: Exploring ethics: a traveller's tale. Oxford Univ. Press, 1998 - 259 s. £ 50,00.

Darwall S.: Philosophical ethics. Oxford: Westview Press, 1998 - 251 s. £ 46,50.

Droit et déontologies professionnelles. Dir. J.-L. Bergel. Aix-en-Provence: Libr. de l'Univ., 1997 - 374 s. (Ethique et déontologie). Ff 320,00.

Groundwork of the metaphysics of morals: critical essays. Ed. P. Guyer. Lanham, USA: Rowman and Littlefield, 1998 - 367 s. £ 36,00.

Herdt J. A.: Religion and faction in Hume's moral philosophy. Cambridge Univ. Press, 1998 - 300 s. £ 37,50.

Kagan S.: Normative ethics. Oxford: Westview Press, 1998 - 337 s. £ 53,00.

Norman R.: The moral philosophers: an introduction to ethics. Oxford Univ. Press, 1998 - 229 s. £ 40,00.

Schneewind J. B.: The invention of autonomy: a history of modern moral philosophy. Cambridge Univ. Press, 1998 – 623 s. £ 50,00.

La **tolérance**: pour un humanisme hérétique. Dir. C. Sahel. Paris: Seuil, 1998 – 245 s. Ff 39,00.

Toulouse G.: Regard sur l'éthique des sciences. Paris: Hachette Littératures, 1998 – 200 s. Ff 135,00.

Williams R. R.: Hegel's ethics of recognition. Berkeley, Calif.: Univ. of California Press, 1998 – 433 s. £ 45,00.

Estetyka i filozofia sztuki
(Aesthetics. Philosophy of art)

Bouveresse R.: L'expérience esthétique. Paris: Armand Colin, 1988 – 360 s. Ff 155,00.

De Bruyne E.: Etudes d'esthétique médiévale. 1–2. Paris: Albin Michel, 1998 – 790 690 s. (Bibliothèque de l'évolution de l'humanité). FF 220.

Rauh H. D.: Naturästhetik von Hölderlin bis Beuys. München: Fink, 1998 – 368 s. DM 68,00.

Walter Benjamin: Ästhetik und Geschichtsphilosophie. Hrsg. U. Steiner. Bern: Lang, 1998 – 231 s. Fs 58,00.

Filozofia społeczeństw
i nauk społecznych
(Social philosophy. Philosophy of politics)

Barnett R. E.: The structure of liberty. Oxford Univ. Press, 1998 – 347 s. £ 25,00.

Karl Popper und die Sozialwissenschaften. Hrsg. T. Melegy, F. D. Heyt. Wien: AIAS, 1997 – 126 s. (Angewandte Sozialforschung; Jg. 20 H. 3/4). DM 60,00.

Lepenies W.: Benimm und Erkenntnis: über die notwendige Rückkehr der Werte in die Wissenschaften: Die Sozialwissenschaften nach dem Ende der Geschichte. Zwei Vorträge. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1997 – 99 s. (Erbschaft unserer Zeit; 1). DM 14,80.

Filozofia
państwa i prawa
(Philosophy of law)

Brugger W.: Menschenwürde, Menschenrechte, Grundrechte. Baden-Baden: Nomos-Verl., 1997 – 54 s. (Würzburger Vorträge zur Rechtsphilosophie, Rechtstheorie und Rechtssoziologie; 21). DM 28,00.

Ratschow E.: Rechtswissenschaft und formale logik. Baden-Baden: Nomos-Verl., 1998 – 192 s. (Studien zur Rechtsphilosophie und Rechtstheorie; 17).

Tesón F. R.: A philosophy of international law. Oxford: Westview Press, 1998 – 196 s. £ 38,50.

Filozofia kultury
(Philosophy of culture)

Peplow R. M.: Ernst Cassirers Kulturphilosophie als Frage nach dem Menschen. Würzburg: Königshausen u. Neumann, 1998 – 200 s. DM 58,00.

Veauthier F. W.: Kulturkritik als Aufgabe der Kulturphilosophie: Peter Wusts Bedeutung als Kultur- und Zivilisationskritiker. Heidelberg: Winter, 1997 – VII, 436 s. DM 58,00.

Filozofia historii
i nauk historycznych
(Philosophy of history)

Walter Benjamin: Ästhetik und Geschichtsphilosophie. Hrsg. U. Steiner. Bern: Lang, 1998 – 231 s. Fs 58,00.

Filozofia przyrody
i nauk przyrodniczych
(Philosophy of nature)

Cushing J. T.: Philosophical concepts in physics. Cambridge Univ. Press, 1998 - 424 s. £ 55,00.

The **philosophy** of biology. Ed. D. L. Hull, M. Ruse. Oxford Univ. Press, 1998 - 782 s. £ 45,00.

Weber M.: Die Architektur der Synthese: Entstehung und Philosophie der modernen Evolutionstheorie. Berlin: de Gruyter, 1998 - XVIII, 325 s. (Quellen und Studien zur Philosophie; 45). DM 228,00.

Filozofia religii
(Philosophy of religion)

A **companion** to the philosophy of religion. Ed. Ph. L. Quinn, Ch. Taliaferro. Oxford:

Blackwell, 1997 - XVI, 639 s. (Blackwell companions to philosophy; 9).

Davis S. T.: God, reason and theistic proofs. Grand Rapids, Mich.: W. B. Eerdmans Publ. Co., 1998 - 204 s. \$ 26,00.

Homann H.-Th.: Das funktionale Argument: Konzepte und Kritik funktionslogischer Religionsbegründung. Paderborn: Schöningh, 1997 - 579 s. DM 78,00.

Kellenberg J.: Kierkegaard and Nietzsche: faith and eternal acceptance. Basingstoke: Macmillan, 1997 - IX, 150 s. (Library of philosophy and religion series). £ 40,00.

Zum Verstehen des Gewesenen: Zweite Heidelberger Religionsphilosophische Disputation. Hrsg. H. Hofmeister. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 1998 - 142 s. DM 44,00. 93,00.

Wiadomości bieżące

WIADOMOŚCI WYDAWNICZE

Publikacje jednostkowe

Jacek Juliusz Jadacki: Spór o granice istnienia (Wydawnictwo Wydziału Filozofii i Socjologii UW, Warszawa 1998). Na podstawie wykładów wygłoszonych w Instytucie Filozofii UW tekst ten spisał Dariusz Kisiel. Całość książki składa się ze wstępu i ośmiu rozdziałów: I. Przysługiwanie, II. Trwanie, III. Położenie, IV. Istnienie, V. Przynależność, VI. Wyznaczanie, VII. Zmiana, VIII. Oddziaływanie. Oprócz pojęć wymienionych w tytułach rozdziałów podręcznik ten obejmuje całe bogactwo pojęć i koncepcji ontologicznych, logicznych i semantycznych. Książka jest nie tylko obfitym źródłem informacji, lecz również okazją dla czytelnika treningu w przeprowadzaniu subtelnych dystynkcji znaczeniowych. Może być z pożytkiem wykorzystana w innych uczelniach. Bardzo pomocny jest zamieszczony na końcu skorygowany rzeczowy i słowniczek.

Anna Żuk (red.): Granice języka (Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998, ss. 176). Ta praca zespołowa poprzedzona została „Słowem wstępnym”, w którym Anna Żuk streszcza zawartość poszczególnych artykułów. Za wyjątkiem dwóch ostatnich, artykuły te mają za przedmiot rozważania z zakresu szeroko pojętej filozofii języka, aczkolwiek są mocno tematycznie zróżnicowane. Autorami są: Waldemar Pycka, Jan Woleński, Lesław Borowski, Jolanta Świderek, Anna Żuk, Krzysztof Kosior, Andrzej Kapusta, Janusz Jusiak, Anna Drabarek i Andrzej Niemczuk. Ponadto tom zawiera artykuł Stanisława Jedynaka o granicach religii w ujęciu Hägerströma i artykuł Mirosława Murata

o granicach miłości.

Hubert Mikołajczyk (red.): Człowiek. Kultura. Język – wokół postmodernistycznych inspiracji (Zakład Filozofii WSP w Częstochowie, Częstochowa 1998, ss. 161). Jest to zbiór referatów i komunikatów przedstawionych na konferencji, która odbyła się w Częstochowie w dniach 19–20 XI 1997 r. na temat sformułowany tak, jak brzmi tytuł tej publikacji. Autorami tekstów są: Bolesław Andrzejewski, Andrzej Kiepas, Hubert Mikołajczyk (dwa referaty), Ryszard Mirek, Mariusz Moryń, Władysław Pabiasz, Andrzej Pluta, Ireneusz Przygodzki, Ireneusz M. Świtła, Michał Tempczyk, Jan Woleński, Maciej Woźniczka i Andrzej Zalewski. Szkoda, że wydawnictwo „Apeiron”, które drukowało tę książkę, nie zadbało o dobrą korektę.

Maria Golaszewska (red.): Wymiary piękna (Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998, ss. 264). Książka nie ogranicza się do analiz pojęć estetyki ani problematyki sztuki, lecz uwidacznia wymiary praktyczne rozważań filozoficznych. Są tu teksty poświęcone estetycznej wrażliwości osób niepełnosprawnych oraz artykuły o charakterze teoretycznym, ale zorientowane na funkcjonowanie estetyki w życiu codziennym.

Honorata Korpikiewicz: Koncepcja wzrostu entropii a rozwój świata (Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1998). Jest to studium filozoficzne drugiej zasady termodynamiki. Autorka omawia zarzuty wysuwane przeciw prawu wzrostu entropii, rozważa możliwości i granice stosowania pojęć fizycznych do humanistyki. Na tle swych ustaleń poddaje badaniu relację pomiędzy ideałami dobra i zła a wzrostem entropii.

Analizuje przy tym problem wolności i źródła moralności. Autorka jest pracownikiem Instytutu Filozofii UAM.

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie wydało w 1998 r. następujące filozoficzne publikacje jednostkowe: Zdzisław Cackowski – *Ból. Lęk. Cierpienie* (ss. 316), Zdzisław Cackowski – *Rozum między chaosem a „Dniem Siódmym” porządku* (ss. 316), Leszek Gawor – *Katastrofizm konsekwentny. O poglądach Mariana Zdziechowskiego i Stanisława Witkiewicza* (ss. 118), Lesław Hostyński – *Wartości utylitarne* (ss. 240), Stanisław Jedynek – *Destruam et aedifico. Studia z filozofii i myśli społecznej Zachodu* (ss. 326), Jadwiga Mizińska – *Uśmiech Hioba. Filozoficzne troski współczesności* (ss. 354), Cezary Mordka – *Od Boga historii do historycznego Boga. Wprowadzenie do filozofii Leszka Kołakowskiego* (ss. 206), Stefan Symotiuk i in. (red.) – *Przestrzeń w nauce współczesnej* (ss. 192), Dionizy Tanalski – *Fundamentalizm i „postchrześcijaństwo”. Ideologie katolickiego sacrum* (ss. 190), Roman A. Tokarczyk – *Hobbes. Zarys żywota i myśli* (ss. 260), Bogumiła Truchlińska – *Antropologia i aksjologia kultury* (ss. 260), Lech Zdybel i in. (red.) – *Być w narodzie. Szkice o idei narodu, narodowej kulturze i nacjonalizmie* (ss. 212).

Richard Rorty: Truth and Progress. Philosophical Papers. Vol. 3 (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 368, cena 14.95 GBP, broszura). Pierwsze dwa tomy pism Rorty’ego ukazały się jeszcze w 1991 r. (I. *Objectivity, Relativism, and Truth*, II. *Essays on Heidegger and Others*) w tym samym wydawnictwie. Tom trzeci składa się z dwóch części: 1. Truth and Some Philosophers, 2. Moral Progress. Towards more Inclusive Communities. Autor wdaje się w dyskusję z D. Davidsonem, C. Taylorem, H. Putnamem, D. Nennettem, R. Brandomem i innymi filozofami. Porusza zagadnienie celu badań, relatywizmu, realizmu, empiryzmu, a także ludzkich praw, problemów społecznych i kulturowych, roli filozofii w rozwoju ludzkości. Ustosunkowuje się również do współczesnego prądu feministycznego i postmodernizmu.

Alan W. Richardson: Carnap’s Construction of the World. The Aufbau and the Emergence of Logical Empiricism (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 240, cena 35

GBP, w oprawie). Książka stanowi poważny przyczynek do historii filozofii analitycznej w ogólności i logicznego pozytywizmu w szczególności. W centrum rozważań Racharsona (University of British Columbia) są koncepcje Carnapa wyrażone w dziele *Der logische Aufbau der Welt*. Uwidocznione zostały napięcia pomiędzy niemiecką epistemologią a filozofią nauki w pierwszych dziesiętkach lat wieku dwudziestego. Autor twierdzi, że Carnap usiłował przy pomocy filozofii nauki rozładować napięcia powstałe w jego wczesnej filozofii poznania.

W. Michael Dickson: Quantum Chance and Nonlocality. Probability and Nonlocality in the Interpretation of Quantum Mechanics (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 258, cena 40 GBP, w oprawie). Książka zawiera omówienie dwóch problemów powstałych w świetle mechaniki kwantowej: Czy świat jest indeterministyczny? Czy istnieją powiązania (*connections*) między przestrzennie odseparowanymi przedmiotami? Dickson (Indiana University) bada rozmaite interpretacje mechaniki kwantowej i ich odniesienie do tych dwóch problemów.

Peter Smith: Explaining Chaos (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 200, cena 12.95 GBP, broszura). Dynamika chaosu została okrzyknięta trzecią wielką rewolucją fizyki XX wieku po teorii względności i mechanice kwantowej. Autor (z University of Cambridge) odnosi się chłodno do tej oceny i stara się przystępnie wyjaśnić podstawowe idee matematyczne oraz powstałe kwestie metodologiczne. W szczególności poddaje badaniu te rodzaje wyjaśniania zjawisk empirycznych, jakie daje nowa dynamika.

Robert Hopkins: Picture. Image and Experience. A Philosophical Inquiry (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 220, cena 35 GBP, w oprawie). Zagadnienie, w jaki sposób obraz może przedstawiać, autor (University of Birmingham) łączy z problematyką filozofii umysłu i percepcji. Rozpoczyna od opisu szeregu cech obrazowania i stara się wykazać, że cechy te świadczą, iż doświadczenie obrazów jest istotne dla form ich przedstawiania. Doświadczenie obrazów jest związane ze szczególną odmianą podobieństwa, którą autor bliżej charakteryzuje. Książkę kończy próba wskazania, jak należyte wyja-

śnienie obrazowania pozwala zrozumieć zjawisko wyobraźni wizualnej.

Frank Jackson: From Metaphysics to Ethics. A Defence of Conceptual Analysis (Clarendon Press, Oxford 1998, ss. 186, cena 25 GBP, w oprawie). Autor tej książki jest profesorem filozofii w Australian National University. Broni stanowiska zgodnie z którym pojęciowa analiza stanowi centralny punkt filozoficznych dociekań. Uważa, że bez niej niepodobna rozwiązać wielu istotnych problemów. Zarzuty, jakie wysuwano przeciw niej, polegały na nieporozumieniach. Aby to wykazać, Jackson rozpoczyna od metafizycznej doktryny fizykalizmu i poprzez problematykę wolnej woli, znaczenia, tożsamości osobistej, teorii ruchu i zmiany oraz filozofii barw dochodzi do kwestii etycznych.

John G. Stackhouse, Jr.: Can God Be trusted? Faith and the Challenge of Evil (Oxford Univ. Press, New York 1998, ss. 208, cena 18.99 GBP, w oprawie). Autor jest profesorem filozofii religii Uniwersytetu w Manitoba. W tej książce stara się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego wszechmocny i dobry Bóg pozwala, by działo się zło. Przedstawia próby odpowiedzi dawnych i współczesnych myślicieli, przytacza sugestie, jak Bóg rządzi wszechświatem, przyznając, że pełne wyjaśnienie jest nieosiągalne. Natomiast stawia pytanie, czy można ufać Bogu wbrew złu i uzasadnia odpowiedź twierdzącą.

Jonathan Lowe: The Possibility of Metaphysics. Substance, Identity and Time (Clarendon Press, Oxford 1998, ss. 280, cena 35 GBP, w oprawie). Autor wywodzi, że metafizyka powinna odzyskać centralną pozycję w filozofii jako podstawowa forma racjonalnego badania, wspierająca wszystkie inne działy filozofii. Przedstawia oryginalny system metafizyki, zgodnie z którymi istnienie świata w czasie zależy od istnienia przedmiotów zachowujących swą identyczność poprzez procesy zmian jakościowych. Nowe byty konieczne, takie jak abstrakcyjne przedmioty matematyki, zależą ostatecznie od istnienia konkretnych substancji. E.J. Lowe jest profesorem filozofii na Uniwersytecie w Durham.

Herman Parret (Hrsg.): Kants Ästhetik (Walter de Gruyter, Berlin 1998, ss. XL+798, cena 448 DM, w oprawie). Jest to zbiór materiałów dwóch konferencji, jakie odbyły się

w 1993 r. w Lowanium (Belgia) i Cerisy-la-Salle (Francja). Teksty są w języku niemieckim, angielskim lub francuskim. W konferencjach udział wzięło 47 uczonych z różnych stron świata. Materiały podzielono na dziesięć działów tematycznych: 1. Architektoniczne problemy Trzeciej Krytyki, 2. Status epistemologiczny Kantowskiej estetyki, 3. Pojęcie sądu estetycznego, 4. Wewnętrzna „logika” sądów estetycznych, 5. Stosunek estetyki do etyki, piękna do dobra, 6. Aspekty sądów estetycznych: jednostkowość, subiektywność, przyjemność, 7. Idee estetyczne, Kantowska analiza wzniosłości, 8. Filozofia sztuki z Kantowskiego punktu widzenia, 9. Związki estetyki Kanta z poglądami innych filozofów, 10. Język Trzeciej Krytyki.

Franz von Kutschera: Die Teile der Philosophie und das Ganze der Wirklichkeit (Walter de Gruyter, Berlin 1998, ss. X+387, cena 198 DM, w oprawie). Autor jest emerytowanym profesorem Uniwersytetu w Regensburgu. W książce tej przedstawia wyniki swych badań stosunku zachodzącego między częściowymi koncepcjami poszczególnych dyscyplin filozoficznych a całością rzeczywistości. Rozpatruje zwłaszcza zadania i tematy filozofii, teorie epistemologiczne, język i jego relacje do myśli i rzeczywistości, problemy logiczne i matematyczne przyczyny i podstawy działania, a także teorie wartości i obowiązku.

Publikacje zbiorowe

Roman Ingarden: Gesammelte Werke. Band 5: Schriften zur Phänomenologie Edmund Husserls (Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1998, ss. X+473, cena 194 DM, w oprawie). W odstępach rocznych i dwurocznych ukazywały się tomy 6, 7, 8, 13 (zob. Ruch Filoz. t. LIV nr 1, s. 185, nr 4, s. 710), a dopiero obecnie tom 5. tego doniosłego przedsięwzięcia wydawniczego nadzorowanego redakcyjnie przez Rolfę Fiegutha i Guido Künga. Należy jednak podkreślić, że realizacja tego przedsięwzięcia stała się możliwa dzięki ogromnemu nakładowi pracy edytorskiej i translatorskiej prof. Włodzimierza Galewicza – wydawcy tych tomów – dzięki jego doskonałej znajomości spuścizny pisarskiej i poglądów Romana Ingardena, a także perfekcyjnemu opanowaniu języka niemieckiego. Tom piąty

zawiera trzynaście stosunkowo mniejszych tekstów Ingardena na temat fenomenologii Husserla. Siedem z nich – czytamy w przedmowie wydawcy – było opublikowanych jeszcze za życia autora, cztery zaś napisane po niemiecku bądź poprzednio wcale nie znalazły się w druku, bądź tylko we fragmentach. Dwie obszernie prace: „Główne fazy rozwoju filozofii Husserla” i „O motywach, które doprowadziły Husserla do transcendentalnego idealizmu” przełożył na język niemiecki dopiero wydawca tego tomu. Teksty zamieszczone w tomie w porządku chronologicznym pochodzą z lat 1918–1969. Pozwala to prześledzić rozwój stosunku Romana Ingardena do filozofii swego nauczyciela. Jak w poprzednich tomach tak i w tym widoczne jest pedantyczne opracowanie edytorskie. Na końcu tomu jako dodatek umieszczono wykaz zmian językowych wprowadzonych przez wydawcę, bibliografię dzieł cytowanych oraz indeks osób. Można oczekiwać, że następne tomy ukażą się niedługo i będą na równie wysokim poziomie wydawniczym.

Martin Heidegger Gesamtausgabe. Band 38: Logik als die Frage nach dem Wesen der Sprache. Band 69: Die Geschichte des Seyns (Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1998, Bd. 38, ss. X+176, cena 48 DM, broszura; Bd. 69, ss. XII+230, cena 58 DM, broszura). Tom 38 został na podstawie zapisów W. Hallwacha wykładów Heideggera z letniego semestru 1934 wydany przez Güntera Seubolda. Wykłady te uważane są za istotny etap w rozwoju poglądów Heideggera i świadczą o jego krytycznym stosunku do logiki formalnej. Tom 69 składa się z dwóch niepublikowanych wcześniej studiów: *Die Geschichte des Seyns* (1938/40) oraz *Koivov. Aus der Geschichte des Seyns* (1939/40). Studia te pozostają w rzeczowym związku z *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, gdyż Heidegger traktował w nich byt jako zdarzenie. Wydawcą tomu jest Peter Trawny.

Wydawnictwa ciągłe

Biblioteka Współczesnych Filozofów Wydawnictwa Naukowego PWN wzbogaciła się w 1998 r. o następujące publikacje: **Michael Dummett: Logiczna podstawa metafizyki** (ss. 564). Jest to przekład książki *The Logical Basis of Metaphysics* w przekładzie Wojciecha

Sadego. Autor był profesorem Uniwersytetu w Oksfordzie. Jego zdaniem filozofia języka nie ograniczająca się do opisu praktyki językowej pozwoli należycie sformułować i rozwiązać zagmatwane problemy tradycyjnej metafizyki. Dummett proponuje metodologię teorii znaczenia i przedstawia jej związki z metafizyką, pozostając na gruncie filozofii analitycznej. **Hilary Putnam: Wiele twarzy realizmu i inne eseje** (ss. XII+545). Prace zamieszczone w tym zbiorze wybrał, przełożył i wstępem poprzedził Adam Grobler. Ze wstępu: Wybór prezentuje tylko niektóre wątki twórczości Putnama (profesora Harvard University), głównie wiążące się z ewolucją poglądów od realizmu naukowego do tzw. realizmu wewnętrznego (o tym co rzeczywiste, a zarazem prawdziwe, można orzekać tylko wewnątrz określonego układu pojęć). Prace prezentowane w tym wyborze, w liczbie dwunastu, pochodzą z lat 1962–1990. Dominującym motywem filozofii Putnama jest krytyka dychotomicznych podziałów (np. analityczne – syntetyczne, obiektywne – subiektywne) i poszukiwanie bardziej subtelnych rozróżnień. **John Rawls: Liberalizm polityczny** (ss. 530). Przekładu z języka angielskiego dokonał Adam Romaniuk. Autor jest znanym amerykańskim filozofem, zwolennikiem liberalizmu. W tej książce rozwija myśli zawarte w swoim wcześniejszym dziele, tłumaczonym na wiele języków, pt. *Teoria sprawiedliwości* (z tejże serii). Rawls podejmuje problem sprawiedliwości w warunkach współczesnego demokratycznego i pluralistycznego społeczeństwa. Formułuje definicję społeczeństwa dobrze uporządkowanego, opierając się na pojęciu konsensusu co do politycznych aspektów sprawiedliwości.

Dialogikon, seria wydawana od 1995 r. przez Uniwersytet Jagielloński a redagowana przez Ewę Żarnecką-Białą (zob. Ruch Filoz. t. LII nr 2 s. 304 oraz t. LIV nr 1 s. 186) poszerzyła się o cztery pozycje: **Tom 3, Czesław Porębski: Polish Value Theory. Five Lectures with Texts** (s. 156). Praca ta poświęcona jest ważniejszym rezultatom polskiej teorii wartości: aksjologii Romana Ingardena, Władysława Tatariewiczza, Tadeusza Czeżowskiego, Henryka Elzenberga i Marii Ossowskiej. Podstawę pracy stanowiły wykłady autora wygłoszone w Uniwersytecie Trydenckim. Dołączono fragmenty tekstów omawianych filo-

zofów. **Tom 4. Jacek Widomski: Ontologia liczby. Wybrane zagadnienia z ontologii liczby w starożytności i średniowieczu.** Monografia uwzględnia zarówno ujęcie historyczne jak i analityczne, punkt widzenia filozofa i punkt widzenia matematyka. Słowo wstępne napisał Władysław Stróżewski. Dołączono obszerną bibliografię, indeks nazwisk i indeks rzeczowy, a także słownik terminów oraz streszczenie w języku angielskim. **Tom 6: Ewa Żarnecka-Biały (red.): Między normą i prawdą a błędem. Si enim fallor, sum – skoro błędę, to jestem (s. 272).** **Tom 7: Krzysztof Gurba, Ewa Żarnecka-Biały (red.): Philosophy and Error (ss. 208).** Te dwa tomy stanowią monografię problematyki błędu. Są tam rozważania ogólne bardziej szczegółowe, jak np. błąd w dziejach filozofii. Uwzględnione zostały aspekty epistemologiczne, prakseologiczne i kulturowe. Autorami są przedstawiciele różnych generacji, więc też różnych sposobów filozofowania i wyrażania myśli.

Barbara Raczyńska: Filozoficzna teoria człowieka w głównych Traktatach Salernitańskich „Afforismi cum glosulis” Ursonis Salernitani: „Questiones Nicolai Peripatetici” (Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1997, ss. 140). Książka ukazała się jako tom XI serii „Acta Mediaevalia”. Jest to rozprawa doktorska autorki napisana pod kierunkiem Rektora KUL, prof. Stanisława Wielgusa. We wstępie stwierdza się, że temat „ze względu na czas i okoliczności powstania dzieł będących przedmiotem (...) analiz dotyczy określonego nurtu filozofii przyrody, jakim w średniowieczu była medycyna teoretyczna”. Ze spisu treści: Rozdz. I. Szkoła w Salerno jako reprezentatywny ośrodek badań medyczno-przyrodniczych przed powstaniem uniwersyteckich wydziałów medycznych. II. Ontyczna struktura człowieka. III. Funkcje człowieka. IV. Fizjognomika. V. Wnioski końcowe. Bibliografia, resumé, indeks osobowy.

Laurence Bonjour: In Defense of Pure Reason. A Rationalist Account of A Priori Justification (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 272, cena 13.95 GBP, broszura). Książka prezentuje i broni poglądu racjonalistycznego, zgodnie z którym intuicja aprioryczna niezależna od doświadczenia zmysłowego jest istotną podstawą poznania. W kolej-

nych rozdziałach rozważane tu są stanowiska umiarkowanego empiryzmu, radykalnego racjonalizmu, epistemologicznych i metafizycznych zarzutów stawianych racjonalizmowi. Ostatni rozdział traktuje o uzasadnianiu indukcji. Osobny dodatek dotyczy geometrii nieeuklidesowej oraz względności. Książka należy do serii „Cambridge Studies in Philosophy”.

Jerrold Levinson (ed.): Aesthetics and Ethics. Essays at the Intersection (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 352, cena 37.50 GBP, w oprawie). Jest to zbiór nowych esejów z pogranicza estetyki i etyki omawiających rozmaite zagadnienia nie bez znaczenia dla praktyki. Między innymi autorzy rozstrząsają problemy: Czy sztuka może być moralnie pouczająca? Czy dzieło lepsze moralnie jest też lepsze jako dzieło sztuki? Czy sztuka moralnie wadliwej należy unikać a nawet ją cenzurować? Czy podmioty dzieła sztuki mają prawo wpływać na to, jak są reprezentowane? Jakie napięcia powstają między wymaganiami sztuki a wymaganiami życia? Książka ta ukazała się w serii „Cambridge Studies in Philosophy and the Arts”.

Anthony O’Hear: Contemporary Issues in the Philosophy of Mind (Cambridge Univ. Press, Cambridge 1998, ss. 250, cena 15.95 GBP, broszura). Jest to 43 tom serii „Royal Institute of Philosophy Supplements”, a więc oparty jest na wykładach wygłoszonych w Instytucie, mianowicie w roku akademickim 1996/97, przez specjalistów z Wielkiej Brytanii i USA. Rozważa się tu takie zagadnienia jak: Czym jest umysł (*mind*)? Jak odnosi się do ciała i świata? Czym jest świadomość? Co to jest doświadczenie? Na ile jesteśmy wolni? Czy posiadamy szczególną intuicję własnej osobowości? Całość książki ma stanowić swoistą odpowiedź na pytanie: Dokąd zmierza filozofia umysłu w końcu XX wieku?

John Harris, Soren Holm (eds.): The Future of Human Reproduction Ethics, Choice and Regulation (Clarendon Press, Oxford 1998, ss. 264, cena 35 GBP, w oprawie). Książka z serii „Issues in Biomedical Ethics” stanowi zbiór wypowiedzi międzynarodowego grona różnych specjalistów naświetlających z rozmaitych punktów widzenia etyczne, społeczne i prawne problemy powstałe w obliczu współczesnej technologii reprodukcji. Osią-

gnięcia tej technologii pozwalają na wybór rodzaju dzieci i rodziców. Celem esejów tego zbioru jest wskazanie, jak należy postępować przy wyborze odnośnych możliwości. Omawiane kwestie obejmują selekcję płci i rasy, genetyczną inżynierię, leczenie bezpłodności, regulację przyrostu naturalnego itp.

Frédéric Cossutta (ed.): Lire Bergson. Le possible et le réel (Presses Universitaires de France, Paris 1998, ss. 232, cena 98 F). Książka wyszła w serii „Collège international de philosophie”, gdyż jest zbiorem prac grupy badawczej tego kolegium. Lekturze dzieł Bergsona towarzyszyła analiza własności dyskursywnych tekstu. Autorzy przedstawiają wyniki swych badań nad metodami wyrażania myśli stosowanymi przez Bergsona, zwłaszcza nad sposobami formułowania tego, co „nieformułowne”.

Xavier Verley: Mach, un physicien philosophe (Presses Universitaires de France, Paris 1998, ss. 136, cena 48 F). Członkowie Koła Wiedeńskiego – pisze autor – traktowali Macha jako epistemologa, Mach jednakże uznawał to co fizyczne i to co mentalne za dwa aspekty tej samej natury. Stąd jego filozofia była z jednej strony naturalistyczna, ale z drugiej strony z uwagi na uznanie ważności języka matematyki była zarazem filozofia symboliczną. Książka stanowi 104. pozycję serii „Philosophie”.

Jan A. Aertsen, Andreas Speer (Hrsg.): Was ist Philosophie im Mittelalter? (Walter de Gruyter, Berlin 1998, ss. XXVI+1066, cena 598 DM, w oprawie). Jest to 26. pozycja serii „Miscellanea Mediaevalia” a złożyły się na nią materiały X Międzynarodowego Kongresu Filozofii Średniowiecznej zorganizowanego w Erfurcie 25–30 VIII 1997 r. przez Société International pour l'Etude de la Philosophie Médiévale. W materiałach tych znalazło się 110 tekstów na 18 zasadniczych tematów. Teksty te są głównie w języku angielskim, francuskim lub niemieckim, niektóre jednak w hiszpańskim lub włoskim. Autorzy starają się dowiedzieć, dlaczego zajmują się filozofią średniowieczną i czym ona w istocie jest. Jako ważną rolę filozofii średniowiecznej wskazują to, iż otwiera ona dostęp do starożytności, do kultury łacińskiej, bizantyjskiej, arabskiej i żydowskiej.

Bernhard Casper: Das Ereignis des Be-

tens. Grundlinien einer Hermeneutik des religiösen Geschehens (Verlag Karl Alber, Freiburg 1998, ss. 176, cena 48 DM, w oprawie). Jest to tom 3. serii „Phänomenologie. Texte”. Autor jest profesorem filozofii religii chrześcijańskiej na Uniwersytecie we Fryburgu Bryzgowijskim. Pospolite zjawisko modlitwy – jego zdaniem – rodzi problem sensu religii we współczesnej zeświecczonej świadomości człowieka. Odwołując się do myśli Heideggera o temporalności oraz do wypowiedzi nowożytnych filozofów żydowskich, takich jak Rosenzweig i Levinas, Casper próbuje ująć zjawisko modlitwy za pomocą rozważań hermeneutyczno-fenomenologicznych i antropologicznych. Wkracza na teren filozofii języka, rozważając język modlitewny.

Richard Schenk (Hrsg.): Kontinuität der Person. Zum Versprechen und Vertrauen (Frommann-Holzbock, Stuttgart 1998, ss. 300, cena 69 DM, broszura). Autorzy tego zbioru prac włączają się w dyskusję na temat ciągłości osoby i na tle interdyscyplinarnych rozważań wypowiadają się w sprawie dziesiętnych możliwości zaufania przyrzeczeniom. Biorą pod uwagę zarówno aspekty filozoficzne jak i psychologiczne, prawne, ekonomiczne, socjologiczne, polityczne, przyrodnicze, teologiczne i medyczne. Całość wstępem poprzedził wydawca. Książka jest drugą pozycją serii „Collegium Philosophicum”, prezentującej wyniki konferencji urządzanych w Hannoverze przez Forschungsinstitut für Philosophie.

Reinhard Lauth: Descartes' Konzeption des Systems der Philosophie (Frommann-Holzbock, Stuttgart 1998, ss. 250, cena 64 DM, w oprawie). Dwunasta pozycja serii „Questions”, nawiązując do stanowiska M. Gueroult'a, uzasadnia twierdzenie, że Kartezjusz pojmował zadania filozofii ściśle transcendentally. Analityczną metodę rozumiał jako dedukcję w sensie Euklidesa, lecz uważał, że w filozofii przedmiotem jej nie jest przestrzeń tylko dusza. Według autora Descartes dał początek naukowo-systematycznemu filozofowaniu, rozwijanemu później i dziś we współczesnej filozofii transcendentally. Lauth stara się pokazać, jak w głównych dziełach Descarta rozwijała się stopniowo koncepcja systemu filozofii.

Kurt Flasch: Nikolaus von Kues. Geschichte einer Entwicklung. Vorlesungen

zur Einführung in seine Philosophie (Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1998, ss. 680, cena 98 DM, broszura). Kurt Flasch jest emerytowanym profesorem Ruhr-Universität w Bochum i członkiem Rzymskiej Akademii Nauk. W tej książce stara się krok po kroku prześledzić twórczość Mikołaja Kuzańczyka od 1430 do 1464 roku i przedstawić rozwój myśli tego filozofa, tworząc w ten sposób pełny obraz jego filozofii i genetyczną jej analizę. Bada także wpływ polityki, Kościoła, kultury i wydarzeń historycznych na ukształtowanie się poglądów Kuzańczyka.

Czasopisma

Kwartalnik Filozoficzny. Zeszyt 3 tomu XXVI (1998) zawiera pięć artykułów. Autorami są: Marian Przełęcki, Grażyna Lubowicka, Wojciech Chudy, Marian Grabowski i Jerzy Kosiewicz. W dziale archiwaliów zamieszczono dwa krótkie teksty Piotra Waszchenki (1942–1998), byłego starszego wykładowcy w Zakładzie Filozofii i Bioetyki Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Teksty poprzedził notą Władysław Stróżewski. Zeszyt zamyka pięć recenzji, wśród których na uwagę zasługuje zwłaszcza sprawozdanie Jacka J. Jadackiego z książki Ks. Stanisława Wszółka *Nieusuwalność metafizyki*.

Zeszyty Naukowe KUL nr 3–4 (1997) publikują materiały z sympozjum „Filozofia klasyczna dziś”, jakie miało miejsce w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie 16 IV 1996 r. z okazji dziesiątej rocznicy śmierci Ks. Prof. Stanisława Kamińskiego. Zamieszczone teksty prezentują pracę dydaktyczną i badawczą Ks. Kamińskiego, jego osiągnięcia i zapamiętanie, a ponadto wypowiedzi uczestników sympozjum w dyskusji o filozofii we współczesnej sytuacji społecznej i kulturowej.

Filozofia nauki. Kwartalnik Uniwersytetu Warszawskiego, redagowany przez Jacka J. Jadackiego przy współpracy Tomasza Bigaję i Anny Wójtowicz, dopuszcza chętnie do głosu młodszych pracowników i adeptów nauki. W numerze 1 (21) z 1998 r. zamieszczono artykuły następujących autorów: Anna Jedynek, Joanna Tędziągolska, Maciej Gos, Artur Rojszczak oraz esej Tadeusza Skalskiego. Są

tu też dwie recenzje a w dziale archiwaliów wydrukowano niepublikowany poprzednio tekst z 1947 r. Romana Ingardena pt. „Na marginesie rozprawy Schrödingera *What is life?*”.

Biuletyn Olimpiady Filozoficznej nr 16/1998 zawiera tekst pt. „Wolność i wartość” stanowiący zapis przemówienia Władysława Stróżewskiego wygłoszonego na uroczystości zamknięcia X Olimpiady Filozoficznej w dniu 16 V 1998 r. Ponadto w tymże zeszycie zamieszczono obszerne sprawozdanie Wojciecha Słomskiego z przebiegu i wyników X Olimpiady oraz dziewięć prac wyróżnionych na niej. Dalej znajdujemy sprawozdanie z VI Międzynarodowej Olimpiady Filozoficznej, która odbyła się w rumuńskim mieście Brasov 24–25 IV 1998 r., a także informacje dotyczące kolejnej XI Olimpiady Filozoficznej, przegląd nowych polskich publikacji filozoficznych „Z półek księgarskich (listopad 1997 – maj 1998)”. Numer zamyka nota nekrologiczna „Pożegnanie Profesora Ryszarda Jadczaka (1951–1998)” pióra Ryszarda Wiśniewskiego.

Revue de synthèse. W numerze 1 (1998) zatytułowanym „Actualité et épistémologie” poruszono drażliwą sprawę „wojny” ideowej francusko-amerykańskiej. Redaktor tego kwartalnika, Éric Brian, wyjaśnia, iż Alan Sokal, profesor fizyki Uniwersytetu Nowojorskiego, opublikował niepoważny artykuł w czasopiśmie „Social Text” (46–47, 1996), a potem w „Lingua Franca” wyjawiał, iż chodziło mu o napiętnowanie widocznej w USA ucieczki do filozofii nauki charakteryzującej się konwencjonalizmem lub kulturalistyczną obiektywnością i założeniami relatywistycznymi. Później wraz z Jean Bricmontem (Louvain) Sokal wydał książkę pt. *Impostures intellectuelles* wskazującą liczne przykłady – głównie z literatury francuskiej – szalbierstwa, niekontrolowanego lub wręcz błędnego zastosowania wniosków naukowych.

Budhi. A Journal of Ideas and Culture to czasopismo wychodzące od 1997 r. a publikowane przez Ateneo de Manila University (Filipiny). Ukazywać ma się trzy razy w roku i prezentować artykuły w języku angielskim z zakresu filozofii, teologii, literatury, socjologii i sztuk pięknych. Naczelnym redaktorem jest Luis S. David. W pierwszym roku swej

działalności redakcja opublikowała szereg artykułów z filozofii m.in. o poglądach M. Foucaulta, P. Ricouera, Blondela, Gadamera oraz filozofów amerykańskich.

Bibliografie, leksykony, informatory

Robert G. Wolf (ed.): Analytic Philosophy of Religion. A Bibliography from 1940–1996 (Philosophy Documentation Center, Bowling Green 1998, ss. 550, cena 45 USD, w oprawie). Bibliografia obejmuje dzieła napisane w językach naturalnych lub sformalizowanych dotyczące szerokiego spektrum zagadnień od natury religii jako ludzkiej aktywności do rozmaitych doktryn o naturze Boga. Zawiera ponad 5000 pozycji ułożonych w sześć głównych kategorii podzielonych na ca 80 działów tematycznych. Dołączono indeks autorów.

ODCZYTY I WYKŁADY

Gandawskie Towarzystwo Kulturalne aranżować będzie od 12 X 1998 r. do 1 III 1999 r. serię odczytów związanych z krytyką tzw. rewolucji konserwatywnej. Tematyka dotyczyć ma poglądów i wpływów G. Sorela, Ch. Maurrasa, O. Spenglera, H. De Mana, C. Schmitta, M. Heideggera, E. Jüngera, J. Huizingi, K. Jaspersa i Ortega y Gassetta. Referentami będą: H.W. von der Dunk, P. De Grave, Th. de Wit, R. Bauer i M. Weyembergh. Informacji udzielić może przewodniczący Towarzystwa, J. De Visscher. Adres: Gustaff Calierlaan 175, B-9000 Gent, Belgia.

ORGANIZACJE

Towarzystwo Przyjaciół Filozofii Ekologicznej urządziło kolejne spotkanie w Warszawie 28 X 1998 r. Tematem debaty panelowej z udziałem prof. Henryka Skolimowskiego była „Młódzież wobec nowego Milenium – w aspekcie szans młódzieży u progu XXI wieku w sytuacji zagrożeń środowiskowych i perspektywy ekorozwoju przestrzenno-gospodarczego Polski na tle Europy – jako nowej drogi w III Milenium”.

European Society for Philosophy of Medicine and Health Care organizuje swój 13. zjazd, który zaplanowano na 18–21 VIII 1999 r. Zjazd ma się odbyć w Szwecji. Omawiany ma być temat „Epistemologia i medycyna”. Zgłoszenia przyjmowane są do 1 I 1999 r. Informacje: Prof. dr Henk ten Have, secretariat ESPMH, vakroep Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de Geneeskunde, Faculteit der Geneeskunde, Katholiek Universiteit Nijmegen, Postbus 9101, NL-6500 Nijmegen, Holandia.

American Philosophical Association jak zwykle organizuje swe kolejne doroczne zjazdy w trzech osobnych oddziałach: dla Eastern Division w Waszyngtonie (27–30 XII 1998 r.), dla Pacific Division w Berkeley (31 III–3 IV 1999 r.) i dla Central Division w Nowym Orleanie (5–8 V 1999 r.). Informacje: Linda Smallbrook, American Philosophical Association, University Delaware, Newark, DE 19716, USA.

The Hegel Society of America. W uzupełnieniu wcześniejszej informacji (Ruch Fil. t. LV nr 1, s. 221) podajemy, że 15. zjazd tego Towarzystwa odbył się w University of Georgia, Athens. W programie znalazło się dwanaście referatów związanych z Hegłowską filozofią prawa. W ramach Światowego Kongresu Filozoficznego w Bostonie Towarzystwo Hegłowskie sponsorowało dwie sesje (12 VIII) dotyczące poglądów Hegla.

ZJAZDY I KONFERENCJE

Człowiek i pustka to temat międzynarodowej konferencji organizowanej wspólnie przez Oddział PTF w Olsztynie, Wydział Zarządzania ART, Olsztyńską Szkołę Wyższą i Oddział Wojewódzki TKŚ w Olsztynie. Konferencję wyznaczono na 25–27 XI 1998 r. Zgłoszenia referatów przyjmowano do 20 X 1998 r. Celem konferencji jest rozważanie „pojęcia szeroko rozumianej pustki (nicość – niebyt – próżnia) jako kategorii filozoficznej (i ewentualnie fizycznej i kosmologicznej) oraz jej odniesienie do różnych wymiarów ludzkiej egzystencji”. Koszty pobytu uczestników pokrywają organizatorzy. Miejsce obrad: Zamek Olsztyński.

Symposium jezuitów filozofów w Krakowie

wie. W dniach 29 VIII–2 IX 1998 r. na Wydziale Filozoficznym Towarzystwa Jezusowego w Krakowie odbyło się organizowane co dwa lata sympozjum jezuitów filozofów z terenu Europy: JESPHIL. Brało w nim udział 26 jezuitów, w tym 6 Polaków z kraju i dwóch z zagranicy: Stanisław Opiela z Moskwy i Tadeusz Rostworowski z Rumunii. Zasadniczym tematem sympozjum były zagadnienia filozofii poznania. Główne referaty wygłosili: Luc Pereydt z Centre Sèvres w Paryżu, *Fécondité et limites de la notion „reupture épistémologique” dans la réflexion contemporaine sur les sciences* (chodziło zwłaszcza o tzw. rewolucje naukowe); Louis Caruana, Maltańczyk wykładający na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie – *Is Science Eliminating Ordinary Talk?*; Harald Schöndorf z monachijskiej Hochschule für Philosophie – *Probleme der erkenntnistheoretischen Tradition*; Piotr Lenartowicz z Wydziału Filozoficznego TJ w Krakowie – *Substance and Cognition of Biological World*. Nadto w 4 grupach językowych (francuskiej, angielskiej, niemieckiej i włoskiej) omawiano następujące tematy: Mowa komputerów, Fizyka i filozofia, Biologia i filozofia, doświadczenie przednaukowe a badanie naukowe. (RD)

26th Hume Society Conference ma mieć miejsce w University College, Cork (Irlandia) w dniach 19–23 VII 1999 r. Informacje: Mikael M. Karlsson, Háskóli Íslands, IS-101 Reykjavík, Islandia.

Kolokwium Międzynarodowe we Francji z okazji dwusetnej rocznicy urodzin Augusta Comte'a zorganizowano w dwóch częściach: w Montpellier 11–13 V 1998 r. omawiano idee Comte'a na tle jego epoki, a następnie w Paryżu 14–16 V 1998 r. – poglądy tego filozofa na naukę i politykę.

Kolokwium Międzynarodowe „Michel Foucault et la médecine” ma się odbyć w Abbaye d'Ardenne, Caen wiosną 1999 r. Omawiane mają być następujące kwestie: 1. Foucault jako historyk medycyny, 2. Status zagadnień medycznych u Foucaulta, 3. Możliwości medycyny, 4. Instytucje medyczne, 5. Myśl Foucaulta wypróbowana w dziedzinie leczniczo-społecznej. Ta ostatnia kwestia ma obejmować zagadnienia etyczne. Informacje: Colloque international „Michel Foucault et la médecine”, 285, rue de Vaugirard, 75015 Paris.

Opracowanie słownika filozoficznego w średniowieczu było tematem międzynarodowego kolokwium, które odbyło się 12–14 września 1998 r. w Louvain la Neuve (Institut Supérieur de Philosophie) i w Lowanium (Hoger Institut voor Wijsbegeerte). W programie znalazło się 26 referatów. Organizatorem kolokwium było Société Internationale pour L'Étude de la Philosophie Médiévale. Informacje: Hoger Instituut voor Wijsbegeerte, Kardinaal Mercierplein 2, B-3000 Leuven, Belgia.

Widzialność niewidzialnego była przedmiotem obrad na kongresie urządzonym przez Niemieckie Towarzystwo Badań Fenomenologicznych. Kongres odbył się w Lowanium 23–26 IX 1998 r. i oprócz posiedzeń plenarnych obejmował obrady w czterech sekcjach. Na posiedzeniach plenarnych referaty wygłosili: B. Waldenfels, E.W. Orth, M. Richir, D. Janicaud, A. Haardt, A. Chernyakov, R. Visker i J.L. Marion.

Kryzys pojęcia świadomości omawiany był na 43. dorocznym spotkaniu stowarzyszenia Philosophisch–Theologische Arbeitsgemeinschaft Walberberg, które miało miejsce w dniach 29 IX–4 X 1998 r.

Internationale Schelling–Gesellschaft urządziło kongres w Leonbergu w dniach 7–10 X 1998 r. Obradowano na temat: Das Dunkelste aller Dinge is die Materie. Schellings Naturphilosophie.

Międzynarodowy kongres został zwołany na Uniwersytecie we Frankfurcie przez Komitet Organizacyjny pod przewodnictwem M. Lutz–Bachmanna (Frankfurt) i J. Bohmana (St. Louis). Omawiana ma być ekonomiczna globalizacja i zmieniające się perspektywy działań politycznych. Kongres wyznaczono na 10–12 XII 1998 r. Zapowiedziano udział m.in. J. Habermasa, Th. Pogge'a, S. Benhabiby, U. Becka, G. Teubnera i W. Strecka. Informacje: Universität Frankfurt, Institut für Philosophie, Frau Johansen, Dentestrass 4–6, D–60054 Frankfurt am Main.

XVIII. Niemiecki Kongres Filozoficzny będzie miał miejsce w Konstancy w dniach 4–8 X 1999 r. Jako temat wiodący obrano „Die Zukunft des Wissens”. Informacje: Universität Konstanz, Fachgruppe Philosophie, Prof. Dr. Jürgen Mittelstrass, D–78457, Konstanz.

IX. Międzynarodowy Kongres Kantowski został zaplanowany na 26–31 III 2000 r. na

Uniwersytecie Humboldta w Berlinie. Szczególna uwaga ma być poświęcona tzw. Oświeceniu Berlińskiemu. Zgłoszenia referatów w języku niemieckim, angielskim lub francuskim przyjmowane są do końca 1998 r. Informacje: Institut für Philosophie, Humboldt-Universität, Unter den Linden 6, D-10099 Berlin.

NAUCZANIE

Polish Philosophy to temat kursu zorganizowanego w State University of New York at Buffalo. Kurs trwał od 31 VIII do 14 XII 1998 r. Osobami prowadzącymi kurs byli: Gloria L. Zúñiga oraz Artur Rojszczak. Gościnnie wykłady na kursie wygłosili: Jan Woleński - *The contemporary significance of Polish philosophy*, John Corcoran - *On Tarski's theory of truth*, a także Barry Smith i John Kearns. W kursie brało udział około dziesięciu uczestników rekrutujących się głównie spośród Polonii zamieszkałej w Buffalo.

Chińscy uczeni o filozofii chińskiej. Pod takim tytułem odbywały się w Lowanium od 19 do 23 X 1998 r. wykłady w Wyższym Instytucie Filozofii przeznaczone dla studentów sinologii. Wykładowcami byli pracownicy Uniwersytetu Pekinńskiego. Tematyka obejmowała koncepcje neokonfucjanizmu (Chen Lai), poglądy starożytnych filozofów chińskich (Wang Bo), horyzonty czasu (Zhang Xianglong), problemy modernizmu (Wang Shouchang) oraz filozofię chińską ostatniego dwudziestolecia (Guo Jianning).

Wykłady czwartkowe - tak nazwano serię wykładów filozoficznych, jakie zaplanowano na rok akademicki 1998/99 w Katolickim Uniwersytecie w Lowanium. Wykłady mają mieć miejsce w sali im. Kardynała Merciera Wyższego Instytutu Filozofii i trwać będą przez okres od października 1998 r. do kwietnia 1999 r. Wykładowcami są: M. Stone (15 X - *Pochodzenie kazuistyki*), H. Starkar (29 X - *Obrońca sceptycyzmu*), J.A.M. Bransen (12 XI - *Kształtowanie własnej osobowości*), G. Barden (10 XII - *Kto może myśleć o filozofii religii?*), M. Forscher (14 I - *Russa krytyka Oświecenia*), T.J.G. Louw (11 II - *Filozofia aktualności*), W. Derkse (25 III - *Sluchanie i odpowiadanie „według zasług”*), Ch. Gri-

swold (29 IV - *Autonomia sokratyczna a Protagorasowe Oświecenie*).

Międzynarodowy Kurs Etyki Paliatywnej Troski (Third Advanced European Bioethics Course) ma się odbyć w Nijmegen (Holandia) 8-18 IV 1999 r. Informacje: B. Gordijn, Katholieke Universiteit, Nijmegen, 232 Vakgroep Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de Geneeskunde, Postbus 9101, NL-6500 HB Nijmegen.

WIADOMOŚCI OSOBISTE

Edith H.L. Brugmans powołana została z dniem 1 V 1998 r. na stanowisko profesora nadzwyczajnego filozofii na Uniwersytecie w Leiden (Holandia).

Janusz Michał Czelakowski (Uniwersytet Opolski) uzyskał tytuł profesora nauk humanistycznych. Uroczystość nadania tytułu odbyła się w Pałacu Prezydenckim w Warszawie 9 X 1998 r.

Bohdan Dianko (Sofia) był gościem Instytutu Filozofii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i na wspólnym posiedzeniu Instytutu i Oddziału Polskiego Towarzystwa Filozoficznego w Toruniu wygłosił odczyt pt. „Współczesny stan badań naukowych oraz praktyki pedagogicznej z zakresu filozofii i logiki w Bułgarii”.

Antonie Meijers została mianowana profesorem nadzwyczajnym Technicznego Uniwersytetu w Delft (Holandia) od 1 I 1997 r. Wykładać ma filozofię techniki i kultury.

Jacek Pańniczek (UMCS) uzyskał tytuł profesora nauk humanistycznych. Uroczystość nadania tytułu odbyła się w Pałacu Prezydenckim w Warszawie 28 V 1998 r.

Jan Szczepański został odznaczony przez Prezydenta RP Krzyżem Wielkim Orderu Odrodzenia Polski 10 XI 1998 r.

Thomas Szlezák (Tübingen) był gościem Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i 21 X 1998 r. wygłosił w Instytucie Filozofii UMK wykład o filozofii Platona.

Jan Woleński brał czynny udział w XX Światowym Kongresie Filozoficznym w Bostonie (10-16 VIII 1998 r.). Impresje z tego Kongresu opublikował w „Principia - Ekspres Filozoficzny” nr 20 (1998). Dnia 31 VIII wygłosił w State University of New York

w Buffalo gościnny wykład o znaczeniu filozofii polskiej.

KONKURSY I NAGRODY

Przyszłość oswobodzić z przeszłości? Przeszłość oswobodzić z przyszłości? Na tak sformułowany tytuł eseju ogłoszony został konkurs wspólnie przez czasopismo „Lettre International” oraz fundację „Weimar 1999. Kulturstadt Europas”. Zgłoszenia eseju przyjmowano do 30 XI 1998 r. Pierwsza nagroda wynosi 50 000 DM, druga 30 000 DM, trzecia 20 000 DM. Informacje: International Essays Prize Contest, Resenthaler Strasse 13, D-10119 Berlin.

XI Olimpiada Filozoficzna. Polskie Towarzystwo Filozoficzne, Komitet Główny Olimpiady Filozoficznej ogłosił już terminarz eliminacji: Prace pisemne etapu szkolnego mają być złożone do 8 II 1999 r. Pisemne eliminacje wojewódzkie odbędą się 6 III 1999 r., ustne 21 III 1999 r., a finał krajowy w dniach 17–18 IV 1999 r. Opracowano dwanaście tematów pracy pisemnej etapu szkolnego. Regulamin Olimpiady, tematyka eliminacji, wskazówki bibliograficzne i adresy komitetów okręgowych znajdują się w numerze 16 „Biuletynu Olimpiady Filozoficznej”.

VARIA

Symposium z Gianni Vattimo planowane przez Oddział Polskiego Towarzystwa Filozoficznego w Toruniu i Instytut Filozofii UMK nie odbywało się z przyczyn niezależnych od organizatorów.

NEKROLOGIA

Arthur Berndtson (ur. 31 I 1913 r. w Chicago), emerytowany profesor University of Missouri–Columbia (1945–1983), zmarł 19 V 1997 r. Uprawiał metafizykę w tradycji witalistycznej. Główne dzieła: *Art, Expression, and Beauty* (1969), *Power, Form, and Mind* (1981).

Milič Čapek (ur. w Trebechovicach 26 I 1909 r.), były profesor w Carleton College (1948–1960) i w Boston University (1960–

1974), zmarł 17 XI 1997 r. w Little Roch (Arkansas). Studiował filozofię oraz fizykę i doktoryzował się na Uniwersytecie Karola w Pradze na podstawie rozprawy o Bergsonie. Uciekł z okupowanej Czechosłowacji w 1938 r. naprzód do Paryża a następnie w 1940 r. do Stanów Zjednoczonych. Opublikował m.in. *The Philosophical Impact of Contemporary Physics* (1961) oraz *Bergson and Modern Physics* (1971).

Eusebio Colomer (ur. 1924 r.), historyk filozofii, zmarł w Barcelonie 27 XI 1997 r. Doktoryzował się w Köln w 1957 r. na podstawie rozprawy o R. Lullusie i Mikołaju Kuzańczyku. Nauczał kolejno w San Cugat, w Deusto i na Uniwersytecie R. Lulla w Barcelonie. Napisał m.in. trzytomowe dzieło *El pensamiento alemán de Kant a Heidegger* (1986–1990). Bibliografia jego publikacji ogłoszona została w „Pensamiento” 54 (1998).

Ingemund Gullvåg (ur. w styczniu 1925 r.), członek Norweskiej Akademii Nauk i Literatury, profesor filozofii Uniwersytetu w Trondheim, zmarł 16 II 1998 r. Był jednym z najwybitniejszych współczesnych filozofów norweskich. Zajmował się także logiką formalną i semiotyką logiczną. Był dobrze znany poza granicami swego kraju i chętnie zapraszany na konferencje i wykłady. M.in. był wizytującym profesorem na Uniwersytecie w Meryland oraz na Uniwersytecie Alberta. W roku akademickim 1968/69 pracował jako Visiting Scholar w Princeton University. W Polsce przebywał kilkakrotnie i dał się poznać jako szczerzy przyjaciel Polaków odczuwający wdzięczność za udział polskich oddziałów w bitwie nad Narwikiem. Współpracował z Katedrą Logiki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, brał udział w konferencjach międzynarodowych organizowanych przez Katedrę. W „Ruchu Filozoficznym” (t. XXXIX nr 2–4, 1981) opublikował artykuł pt. „Philosophy in Norway since 1936”. Do ważniejszych jego dzieł należy m.in. *Absolutisme og relativisme i erkjennelsesteorien* (1955), *Metaphysics and Analysis* (1960), *Referense, mening og eksistens* (1967), *Conditions for Rationality and Objectivity* (1985, w przekładzie na język niemiecki 1986), *Rationality and Justifiability* (1990). Opublikował ponadto znaczną ilość artykułów w czasopismach „Inquiry”, „Theoria”, „Norsk Filosofisk Tidsskrift”.

Panajotis Kondilis, grecko-niemiecki filozof, zmarł 11 VII 1998 r. w wieku 55 lat. Był autorem licznych prac, a m.in. *Die Entstehung der Dialektik* (1979), *Marx und die griechische Antike* (1987), *Die neuzeitliche Metaphysikkritik* (1990), *Der Niedergang der bürgerlichen*

Denk- und Lebensform. Die liberale Moderne und die massendemokratische Post-Moderne (1991). Był również tłumaczem na język grecki dzieł Hobbesa, Schmitta, Freyera i Webera. Ostatnio pracował nad trzytomowym dziełem *Sozialontologie*.

Nakładem Wydawnictwa Adam Marszałek ukazało się:

- R. Jadczyk, **Kazimierz Twardowski**
R. Jadczyk, „**Dzienniki**” Kazimierza Twardowskiego, T. 1 i 2
R. Jadczyk, **Powstanie filozofii analitycznej w Polsce**
(noty bibliograficzne)
I. Kant, **Wieczny pokój**
L.J.M. Kolumella, **O rolnictwie**
O filozofowaniu, perypetiach dzisiejszej kultury i Rebus Publicis. Z profesorem Stefanem Morawskim rozmawiają
Andrzej Szahaj, Anna Zeidler-Janiszewska
B. Ogrodnik, **Traktat o czystej aktywności**
J. Pawlak, **Bierdiajew – Szestow – Łaski. Wprowadzenie bibliograficzne**
W.W. Szczęsny, **Propedeutyka filozofii dla pedagogów**
A.E. Szoltysek, **Filozofia wychowania**
K. Twardowski, **Etyka**
VI Polski Zjazd Filozoficzny, Toruń, 5-9 września 1995.
Program
VI Polski Zjazd Filozoficzny, Abstrakty
L. Witkowski, **Uniwersalizm pogranicza. O semiotyce kultury Michala Bachtina w kontekście edukacji**
L. Witkowski (red.), **Dyskursy rozumu: między przemocą i emancypacją. Z recepcji Jürgena Habermasa w Polsce**

Nowości WAM:

- R. Bańczak, **Stanisław Zieliński – bibliotekarz, bibliograf, publicysta**
M. Bielski, **General Brygady Adolf Mikołaj Waraszkiewicz (1881-1960)**
M. Chęciński, **Zegarek mojego ojca**
K. M. Dziewianowski, **Jedno życie to za mało**
C. Mojsiewicz, **Z ziemi nowogrodzkiej do Wielkopolski**
Z. Narski, **Zapiekła gorycz. Opowieść o morskim batalionie Szarych Szeregów**
J. Pieter, **Czasy i ludzie**
J. Podolski, **Wspomnienie o pięciu generalach**
J. Serczyk, **Dookoła „Przeminęło z wiatrem”**
J. Serczyk, **Minęło życie**
J. Stefanowicz, **Niewdzięczna misja**
S. Sterkowicz, **Lekarze – mordercy spod znaku swastyki**
S. Sterkowicz, **Po prostu Boy**
K. W. Studnicki-Gizbert, **Refleksje z włóczęg po świetle**
G. Szymanowski, **Dwanaście lat – wspomnienia z lat 1927-1939**
W.J. Wagner, **Od Olimpiady do Eskapady**
J. Wiatr, **Co nam zostało z tych lat**

Zamówienia na prenumeratę i książki przyjmuje:

Wydawnictwo Adam Marszałek, u. Przy Kaszowniku 37, 87-100 Toruń
tel. (0 56) 660 81 60, tel./fax (0 56) 62 322 38, e-mail: info@marszalek.com.pl.